

ISSN 1694-8025

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей
аттестационной комиссией Кыргызской Республики, Постановлением Президиума ВАК КР
№ 126 от 26.05.2016 г.
и в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ),
(Лицензионный договор № 03.01.2016, от 13 января 2016 г.)

2018/3 (95)

Бишкек

«Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы» жураналынын редакциялык коллегиясы

Башкы редактор

Садыков К.Ж. – Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору;

Башкы редактордун орун басары

Чекеев А. А - илимий иштер боюнча проректор;

Редколлегия:

Артықбаев М. Т. - КР УИАнын корр. - мұч. филос. ж-а. полит. илим.д-ру, проф.;

Асанканов А. - КР УИАнын корр. -мұч., тарых илим. д-ру, проф.;

Ахметова Н. А. - пед. илим. д-ру, проф.;

Борубаев А. А. – КР УИАнын акад., техн. илим. д-ру, проф.;

Ботобеков. А. - экон. илим. д-ру, проф.;

Галиева. З. И. – тарых илим, д-ру, проф.;

Жайнаков А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Карабаев С. О. – хим. илим. д-ру, проф.;

Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр-мұч., пед. илим. д-ру, проф.;

Молдоев Э. Э. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Панков П. С. – КР УИАнын корр-мұч., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Садыков А. – КР УИАнын корр-мұч., фил. илим. д-ру, проф.;

Сманалиев К. М. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Суранаев Т. Дж. - экон. илим. д-ру, проф.;

Тиллебаев С. А. - филол.илим. д-ру, проф.;

Токтомышев С. Ж. - КР УИАнын акад., техн. илим. д-ру, проф.;

Чотонов У.- тарых илимдеринин доктору, профессор;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А.-Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD)

Бешимов Р. Б.- М. Улугбек атын.Улуттук Өзбек уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф;

Бородкин Л. И.-М. В. Ломоносов атын. ММУнун проф.,т.и.д. РАЕН корр-мұч.;

Ковальская Л. А.-биол. илим. д-ру, ВНИИТИП лаб. башчысы;

Козлов К. Л.-М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Садовничий Ю. В.-М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Редакциялык-басма бөлүм:

Чотонов У.-бөлүм башчы;

Казыбекова Д. Э.-жоопту катчы;

Кожомкулов К. Е. – редактор

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Садыков К.Ж. - ректор КНУ им. Ж. Баласагына;

Заместитель главного редактора

Чекеев А. А. - проректор по научной работе;

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - чл.-корр. НАН КР, д-р филос. и полит. наук, проф.;

Асанканов А. - чл.-корр. НАН КР, д-р ист. наук, проф.;

Ахметова Н. А. – д-р пед. наук, проф.;

Борубаев А. А. - акад. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Ботобеков А. - д-р экон. наук, проф.;

Галиева З. И. - д-р ист. наук, проф.;

Жайнаков А. - акад. НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Карабаев С. О. - д-р хим. наук, проф.;

Мамбетакунов Э. - чл.-корр НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Молдоев Э. Э. - д-р юрид. наук, проф.;

Панков П. С. - чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Садыков А. – чл.-корр. НАН КР, д-р фил. наук, проф.;

Сманалиев К. М. - д-р юрид. наук, проф.;

Суранаев Т. Дж. - д-р экон. наук, проф.;

Тиллебаев С. А. - д-р экон. наук, проф.;

Токтомышев С. Ж. - акад. НАН. КР, д-р техн. наук, проф.;

Чотонов У. – доктор исторических наук, профессор;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. - зав. сектором исследования стран Евразийского Банка Развития (Dr.PhD);

Бешимов Р. Б. - д-р физ-мат. наук. проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;

Бородкин Л.И. - д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;

Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;

Козлов К. Л. – д-р физ-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Перегудин С.И.- д-р физ.- мат. наук, проф. Санкт-Петербургского Государственного Университета;

Садовничий Ю. В. – д-р, физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Чотонов У. - зав. отделом РИО КНУ;

Казыбекова Д. Э. - ответственный секретарь;

Кожомкулов К. Е. - редактор

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарные науки

Философия

Качкынова А.Т. Социалдык конфликтин онтологиясы жана анын коомдогу орду.....6

Педагогика

Кулуева С.С., Гудимова А.Н. Развитие элементов компетенций возможностями учебных экскурсий.....10

Сыдыкова М.Б., Сыдыков А.Б. Студенттердин өз алдынча иштөөсүндө мотивациясын арттыруу.....16

История

Галиева З.И. Октябрская революция 1917 года: новые интерпретации и подходы.....23

Ибраев С.К. «Манас» эпосу жана архитектуралык этномаданият.....29

Филология

Алиева К.М. Семантические конструкты писателя Ч.Т. Айтматова.....38

Байзакова Н.К. Саткын Сасыкбаевдин «Нурлан» очеркендеги автордун образды ачып берүү ыкмалары.....42

Илиязова А.Т., Султанова Г.К., Исаева Ж.К. Многофакторный подход к обучению иностранным языкам разновозрастных групп.....46

Имазов М.Х. О двух подходах в лингвистике (по поводу наличия и отсутствия некоторых лингвистических единиц в изолирующих языках).....51

Элтузерова Г.Ж. Вербалдык эмес каражаттардын кызматын лингвистикалык аспектиде изилдөөнүн жолдору.....58

Общественные науки

Политология

Акматбекова Ж.А., Матаева А.Э. Коомдук дипломатиянын билим берүү багытына тийгизген таасири.....63

Imanbekov U. T. Patriotism as a spiritual and political understanding of the motherland.....67

Экономика

Bokoeva A.K., Bashirova T.T. Business project «Dormapp».....70

Канатбеков У.К, Есенкулова И.А. Развитие муниципальных услуг социальной направленности.....73

Лабутин Б.С., Якупова Н.М. Будущее социального предпринимательства в Кыргызской Республике.....77

Рыспаева Н.С. Кыргыз Республикасында коммерциялык ишкердүүлүктүн субъекттерин башкарууну жакшыртуу.....84

Социология

- Беделбаева А.З.** Кыргызстандагы жогорку билим берүү системасынын
Болон процесине кирүүдөгү өзгөчөлүгү.....88

- Курманалиева З.А.** Миграция населения Жамбылской области
Республики Казахстана за 2006-2015 г.г.....93

- Салмортекесова Р.Б., Акылбекова А.А.** Жергилиттүү кызметтардын
жеткилүктүүлүгүн квалиметриялык баалоо.....99

Юриспруденция

- Асилов Э.А.** Өнөкөт кылмыштуулук жөнүндөгү мыйзамдардын өнүгүүсүнүн
жазык-укутук аспектиси.....107

- Курамаева Н.О.** Налоговое правоотношение: теоретико-правовой аспект.....110

- Молдогазиева А.К.** Кыргыз Республикасынын Конституциялык
мыйзамдарынын түшүнүгү, системасы, мүнөзү, өнүгүү багыттары.....113

- Рыспаева Г.С.** Принцип языка уголовного судопроизводства с участием
присяжных заседателей.....116

- Татьянина Л.Г., Лукомская А.С.** Значение права потерпевшего
представлять доказательства, заявлять ходатайства и отводы для поддержания
субсидиарного обвинения в уголовном судопроизводстве России.....120

- Токтакун кызы Гулнур** Кыргыз сот системасынын укуктук өзгөчөлүктөрү
(XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы).....125

- Урматова А.Д., Адамбеков А.Д.** Чет өлкөлөрдөгү муниципалдык моделдердин
салыштырма – укуктук анализи.....129

Тарыхый көз караш

- Абылбары уулу Дабыт** «А-Qнун чыныгы тарыхы» повестинин чет тилдерге
которулушу жана анын дүйнөлүк адабияттагы орду.....132

- Сведения об авторах**.....135

Гуманитарные науки

Философия

УДК:101.1:316.285 (575.2) (04)

Качкынова А. Т.

Ж. Баласагын КҮУ, Бишкек

Kachkynova A. T.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Социалдык конфликтин онтологиясы жана анын коомдогу орду

Онтология социального конфликта и её роль в обществе

The ontology of social conflict and its role in society

Социалдык конфликтер коомдук мамилелердин түзүлүшүндө өзгөчө орунду ээлейт жана жеке инсандын, жалты коомдун жашоо ишмердүүлүгүнүн бардык жасына маанилүү таасирин тийгизет. Макалада ааламдашуу шартындағы социалдык конфликтердин коомдогу орду каралып, философиялык ойлордун маанисин ачып, анализ жүргүзүлөт.

Урунттуу сөздөр: ааламдашуу; социалдык конфликтер; конфликт концепциялары; позициялар; конфликтин булактары; конфликтин өбөлгөлөрү; трансформация.

Социальные конфликты занимают значительное место в структуре социальных отношений и оказывают существенное воздействие на все стороны жизнедеятельности, как отдельного индивида, так и общества в целом. В статье рассматривается роль социальных конфликтов в обществе в условиях глобализации, дается философское осмысление и анализ.

Ключевые слова: глобализация; социальные конфликты; концепции конфликта; позиции; источники конфликта; предпосылки конфликта; трансформация.

Social conflicts occupy a significant place in the structure of social relations and have a significant impact on all aspects of life, as a separate individual, and society as a whole. This article examines the role of social conflicts in a society in the context of globalization, gives philosophical reflection and analysis.

Keywords: globalization; social conflicts; concepts of conflict; positions; sources of conflict; the prerequisites for conflict; transformation.

Акыркы мезгилде чоң таанымалдуулуга ааламдашуу теориясы ээ болду десек болот. «Ааламдашуу» термини туурасында сөз болгондо, көбүнчө каржылык капиталдын трансформацияланышы, анын дүйнөлүк экономикадагы ролу, о.э. «ааламдык» аң-сезимдин калыптануусу менен байланышкан өлкөлөр жана элдер ортосундагы өз ара көзкарандылыктын сапаттуу жаңы деңгээли аркылуу жеткен эки тарааптуу карым-катнаштардын тибинин калыптануусун түшүнөбүз.

Балким XXI кылым адамзатты алдыдагы жолду тандоо альтернативасын коюп конструктивтүү кылым катары конфликтерди чечет, жэ болбосо цивилизациянын акыркы кылымы болуп калбайбы. XX кылым адамзаттын таарыхында көптөгөн адамдын өлүмүнө алып келген. Айта кетсек эки дүйнөлүк согуш, ар кандай 100дөн ашык согуштар, локалдуу аскер конфликтери, бийлик үчүн куралдуу күрөштөр. Кыргызстанды эле айта кетсек 1916 – жылдагы боштондук көтөрүлүшү [1], 1917 – жылдагы Октябрь революциясы. Кыргыз элинин 1990 [2] - жана 2010-жылдын июнь айындағы коогалаңдар үндөшүп кеткенин айтсак болот.

Анткени Кыргызстанда социалдык маселелердин өз убагында чечилбей келишинен конфликттик абалдын шартталышы маалым болгонун көрсөттү. Эгерде 1990-жылдын июнь айынын тарых барактарына кайрылсак К. Лоренц айткандай жүрүм турумдун тарыхий эволюциясын тургузуу “позволяющие восстановить эволюционную историю поведения” [3]. Ош окуясы, кыргыз жана өзбек элдеринин кагылышуусу, Ош, Өзгөн шаарларында болгон. Жергиликтүү жетекчилер кайдыгер болбой өз учурунда

чечкиндүүлүк кылып маселелерди чечишсе коомдогу социалдык маселелерин чечүү үчүн конфликтер болмок эмес.

Ал эми 2010 - жылдын июнь айларында эки элдин ортосунда кайрадан кагылышуу чыгып, карапайым калк кайрадан оор убакытка дуушар болуп, ал эми пайда күткөндөрдүн аракеттери майнапсыз аяктаган. 2002 – жылдагы Аксы окуясы, 2005 – жылдын 24 – мартаңдагы биринчи, 2010 – жылдын апрелиндеги элдик революция мунун баардыгын глобализация шартындагы конфликтер деп айтсак эч бир жаңылбайбыз. Айта кетчү нерсе революция теориясында үч фазага ээ: кыска убакыттагы фаза, деструктивтүү жана куруп түзүү фазасы аткарылышы жаңыланууга алып келет, анткени бул үч фаза жалпы коомду биринчиден жалпы үмүт кубанычтары, экинчиден эски коомду карман турган тартип эрежелерди алып жургөндөр менен түп тамырынан жою, үчүнчүдөн коомго пайдалуу жана баалулукту түзгөн институтарды жандандыруу негизги милдет болуш керек, андыктан биздин жүрүм турумубуз биздин мүмкүнчүлүктөр табийгүй себептердин мыйзамына баш иет - «наши поступки и наши возможности подчинены законам естественной причинности». [4] П.Сорокиндин ою боюнча кээде жакшылыгынан жамандыгы көп болушу ыктымал деп айткан.

Акыркы он жылдан бери Кыргызстанда революция болдубу же болбодубу деген сөздүн көтөрүлүп турганын угуп жатабыз. Биздин оюбузча ыңқылап, төңкөрүш, деп бурмалабай 1917, 2005, 2010 – жылдарды революция болгон деп билебиз. Бул парадигма ошондуктан жумуртка үч бурчтуу дагы, төрт бурчтуу дагы, тегерек дагы эмес, жумурткадан кыр издебей жумуртка деп билебиз, андыктан бул түшүнүктүү революция деп түшүнөлү анткени кыргыздар айтмакчы «Билим бул шам чырак», Ф.Бэкон болсо «Билим күч» идолдор ақыл эсибизди бурмалатпай ошондой эле ага алдырбашыбыз керек, еткөн учурду тарыхий убакытты унугуп эстен чыгарбашыбыз керек, аны менен бирге терс процесстерди болтурбоого аракет кылышыбыз керек.

Жогоруда сөз кылгандай келишпестиктердин бардыгы бир кана нерсеге алып келет - бул социалдык конфликтер. Конфликт (conflictus лат. курч талаштын, көз караштын, орчуңдуу келишпестиктин, каршы кызыкчылыктардын кагылышуусу,) [5]. XXI к. ааламдашуу кылымы катары баардык илимий чөйрөдө изилденүүдө. Ааламдашуунун негизги шарты мамлекеттердин, улуттардын, элдердин ортосундагы гумандуулук кадам таштап ез ара урмат жана сый мамиле куруу социалдык өзгөрүүлөр максаттуу түрдө социалдык трансформацияланып келиш керек. Анткени социалдык трансформация саясий жана малекеттик өзгөрүүлөрө үмүт кылса аны менен бирге экономикалык негиздерди жаңылоо болуп саналат.

Экономикалык мамилелердин негизи табыйгүй ресурстарга ээлик кылуу жана үстөмдүк кылуу социалдык конфликтерге алып келээри жалпыбызга маалым.

Социалдык конфликтерди изилдөөдө жана конфликтологиянын калыптанышына чоң таасир тийгизген байыркы даанышмандардын дүйнө көз караштары жана эмгектери (Лао-Цзы, Гераклит, Спиноза, Сократ, Платон, Эразм Роттердамский, Кузанец ж.б.) жана азыркы философтордун конфликтин табиятын изилдеген (Р. Дарендорф, Г. Гегель, К. Маркс, И. Кант, Г. Зиммель, Л. Козер, М. Вебер, Р. Шнайдер ж.б. айтсак болот). Совет мезгилинде биринчилерден болуп конфликтин философиялык денгээлинде жазылган И.Ф. Смоляниковдун диссертациясын айтсак болот [6].

Л. Козердин [7] теориясындагы социалдык конфликти функционалдык түшүнүү. Л. Козерди салттуу түрдө энциклопедиялык басылмалардагы көпчүлүк макалаларда социалдык конфликтин позитивдүү функцияларын караган негизги изилдөөчү катары белгилүү. Ал эми Л. Козер болсо өзүнүн чыгармачылык ишмердүүлүгүндө Т. Парсонстун эмгектерине, тагыраак айтканда, анын «социалдык иш-аракеттин курамы» аттуу китебине таянат, о.э.«социалдык конфликтин функциялары» деген ары белгилүү чыгармасы Г. Зиммелдин жана жарым-жартылай М. Вебердин идеяларынын заманбал

түшүндүрүлүшү катары жазылган. Фашизмдин бийлике келиши менен Францияга эмиграцияланууга туура келет, ал Сорбондо салыштырмалуу адабияттаануу, андан кийинчереек Дюргеймдин мектебинин жактоочулары тарыбынан окутулуучу социология менен алектенет. Ал өзүнүн автобиографиялык эсессинде белгилеп кеткендей, 40-60-жылдардагы үзүрлүү мезгилден кийин американык социология олуттуу окуяларды жана натыйжаларды башынан өткөрөт, ошондуктан, Л. Козердин китеби азыркыга чейин кайра-кайра басылып чыгууда, ал эми анын социалдык конфликтин табиятына болгон түшүнүмү коомдук-саясий ойломго жана теоретикалык социологиянын өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизүүсүн улантып келүүдө.

Баардык социалдык реалдуулук конфликтүү жана конфликтер үчүн негиздер социалдык курамдын баардык тибинде кездешет, андыктан инсандар менен топ алдындағылар кайсыл мезгил жана кайда болбосун кол жеткис ресурстарга же бийликтик позицияга ат салышууга жакын келет. Ошондуктан конфликтер социалдык курамдын калыптануусунда маанилүү позитивдүү таасирге ээ деген пикирден кайтпайт. Муну менен конфлиktи ал ишмердүүлүк катары гана түшүнөт. Ал социалдык конфликтер социалдык топтор менен жеке инсандардын бирдиктүү иш-аракеттері болуп турган мезгилде гана көңүл борборуна алынат деген ойдо. Адамдар баштарына өткөргөн кандайдыр-бир сезимдер же мамилелер, бирок ал ар иш-таштоо демонстрация, түздөн-түз аскердик кагылыштар же бир кастык мамилелер түрүндө актуалдашпаган болсо, анда конфлиkt болуп эсептелишпейт, алар болгону кастык мамилелер болуп гана эсептелишет. [8].

Л. Козер толук логикалык иреттүүлүгү менен топтун ичиндеги конфлиktтин функцияларын, анан албетте, социалдык курамдын калыптануу процессиндеги сырткы конфликтердин ролун караган. Бириңчи учурда конфлиkt, албетте, топтогу мамилелерди туруктashтырат, андан сырткары анын бар болушу эле ички топтук байланыштардын туруктуулугунан кабар берип турат. «Пайда болгон кас-душманды сезимдер, эгерде тараптар мамилелердин туруктуулугуна көздөрү жетип турса, анда ө: ордуларын табышат, анткени мындай учурда адамдар көбүнчө өз сезимдерин эрки билдиришет. Бирок, эгерде катышуучулар конфликтердин натыйжасында ал мамилелерден ажыrap калууларынан корксо, анда алар бул кас-душмандык сезимдерди басууга же ордун алмаштырууга аракет кыlyшат.

Күнүмдүк жашоо-турмушта адамдар дайыма конфликтердин ушундай туруктashтыруучу ролун баса белгилешет, андыктан балдардын достугу муштاشтан башталышы ыктымал, ал эми натыйжасында кастыктын көрүнүшү акыйкattуулук туурасындагы мамилелерди ички топтордо тактоодогу конструктивдүү формаларды кабыл алат. Дагы бир мисал катары сүйүшкөндөрдүн уруш-талаштары туурасындагы кыйла бай фольклорду айтЫп өтсөк болот. Бирок баардык конфликтер турукташа бербейт, бул жерде социолог катары максаттарга, баалуулуктарга жана кызыкчылыштарга таандык болгон Л. Козердин принципиалдуу көз карашы ачык байкалат.

Башкacha айтканда, эгерде нике эмоционалдык байлануучулукта негизделген болсо, анда сүйүү туурасындагы талаш-тартышта жубайлар жылуу мамилелердин токтошун жана ошол эле мезгилде биримдик (союз) үчүн болгон негизди жоготуу жөнүндө маалымат берип, бири-бирине айта алышат. Аналогиялык жактан кыйратуучу болуп мамилелери экономикалык фактордо түзүлгөн жубайлардын конфлиktи болушу мүмкүн, эгерде конфлиktтин катышуучулары жекелик жөнүндө талашып-тартышышкай болсо. Демек, киреше же сатып алуулар туурасындагы чыр-чатактар сүйүшкөндөрдү мамилесин туруктashтыrsa, анда сезимдер туурасындагы талаш-тартыш өнөктөштөрдүн байланышын бекемдейт.

Ошентип конфликттик жүрүм-турумдун бир бүтүн стратегиясы түзүлүшү ыктымал, л үй-бүлөлүк мамилелердин турукташуусун жана өнүгүүсүн жөнгө салып турат. Қандай гана болбосун эки тараптын бирөөсү конфликтерден качат, бул анын түзүлгөн мамилелердеги өзүнө ишенбегендигинен кабар берип турат. Ошондой эле ченемде герде жубайлардын бирөөсү конфликтке эч шылтоо бербегенге аракет кылган учурда кыйкаттуу болот, конфликтердин болушунун өзү эки тараптын кастык сезимдерди кашыра албагандыктарынан кабар берип турат, алар кастык сезимдерин жашырып сана конфликттик жүрүм-турум алардын туруктуу мамилелерине коркунуч туудуруп ююшунан да кооптонушпайт. Ошондуктан, баса белгилей кетүүчү нерсе, бул ой үүгүртүүлөр индустрналдуу батыш коомунун белгилүү бир социалдык шарттарында алыптанган үй-бүлөөнүн бир тиби үчүн гана акыйкаттуу келет.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Абдрахманов Ю. 1916 дневники. Письмо Сталину Ф. 1991.
2. Асанканов А.А.Кыргыз тарыхы: Энциклопедия, Бишкек, 2003
3. Лоренц К. Обратная сторона зеркала. Сборник трудов. А. И. Фет Собрание переводов. Philosophical arkiv, Sweden, 2016. -с.7.
4. Лоренц К. Обратная сторона зеркала. Сборник трудов. А. И. Фет Собрание переводов. Philosophical arkiv, Sweden, 2016. -с.281.
5. Словарь иностранных слов М. 1989.
6. Анцупов А.Я. Шипилов А.И. Конфликтология. Уч. СПб 2008. –с. 54
7. Льюис Козер Функции социального конфликта. М. «Идея-Пресс». 2000.
8. Кара. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. Вильнюс. ЕГУ 2007 г.
9. Льюис Козер. Функции социального конфликта. М. «Идея-Пресс». 2000. Перевод с английского языка О. Назаровой. –с.50.

Рецензенты: Мукасов Ы. – доктор философских наук, профессор НАН КР

Асанов Ж.К. – кандидат философских наук НАН КР

УДК:371

Кулуева С.С., Гудимова А.Н.
КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек
Kulueva S.S., Gudimova A.N.
J. Balasagyn KNU, Bishkek

Развитие элементов компетенций возможностями учебных экскурсий

Окуу экскурсияларынын мүмкүнчүлүктөрү менен компетенциянын элементтерин өнүктүрүү

Development of the elements of competences by the possibilities of educational excursions

В статье подчеркивается, что при реализации новых ГОС ВПО КР с компетентностным подходом актуализировалась проблема развития критического мышления и мотивации учебно-профессиональной деятельности студентов, как составляющих элементов компетенций, и для решения возникшей проблемы предлагается использовать развивающие возможности экскурсий.

Ключевые слова: мотивация учебно-профессиональной деятельности студентов; критическое мышление; компетенции; экскурсия; виды и функции экскурсий.

Статьяда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жогорку кесиптик билим берүү жана стандарттарын ишке ашигуруда студенттердин кесиптик-окуу ишмердигинин мотивациясынын маселелери, компетенцияны түзүүчү элементтер катары актуалдуу болуп калды жана бул маселелерди чечүү учун окуу экскурсиялардын «өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүн» пайдалануу сунушталат.

Урунтуу сөздөр: студенттердин окуу-кесиптик ишмердигинин мотивациясы; компетенциялар; экскурсия; экскурсиянын түрлөрү жана функциялары.

It is singled out in the scientific article that realization of new state High professional education of Kyrgyz Republic of Kyrgyz Republic with the competent approach, the problem of development of critical thinking and motivation of study professional students' activity actualized as well as consisting elements of competencies and to solve appeared problem it is being offered to use developing opportunities excursions.

Keywords: motivation of study professional students' activity and critical thinking; competencies; excursion; types and functions excursions.

Современная парадигма образования и ГОС ВПО Кыргызстана третьего поколения нацеливают вузы на формирование у студентов учебно-профессиональной компетентности. В связи с тем, что одной из основных составляющих компетентности является мотивация, являющаяся ведущим фактором, регулирующим активность деятельности личности, актуализировалась проблема разработки педагогических условий для её развития. Об этом свидетельствует, в том числе анализ литературных источников [1,2] и др., в которых показано, что преподавателю для формирования мотивации необходимо создать соответствующие педагогические условия, наметить пути и этапы, подобрать оптимальное сочетание средств.

Нами для подготовки учителей истории был разработан комплекс таких педагогических условий, одним из основных составляющих которого является организация учебных экскурсий. В Малой советской энциклопедии сказано, что «экскурсия — коллективная поездка или поход в достопримечательные места с научной, общеобразовательной или культурно-просветительной целью» [3]. В Большой советской энциклопедии дано следующее определение: «Экскурсия — посещение достопримечательных чем-либо объектов (памятники культуры, музеи, предприятия, местность и т. д.), форма и метод приобретения знаний. Проводится, как правило, коллективно под руководством специалиста-экскурсовода» [4, с.63]. В более поздних

изданиях в сущность определения понятия «экскурсия» внесена только замена некоторых устаревших терминов без изменения самой сути.

Общими признаками для всех экскурсий являются: 1) длительность по времени проведения - от одного академического часа (45 мин) до одних суток; 2) наличие экскурсантов (учебные группы, индивидуальные); 3) наличие экскурсовода (преподавателя-экскурсвода), проводящего экскурсию; 4) наглядность, зрительное восприятие, показ экскурсионных объектов на месте их расположения; 5) передвижение участников экскурсии по заранее составленному маршруту; 6) целенаправленность показа объектов, наличие определенной темы; 7) активная деятельность участников (наблюдение, изучение, исследование объектов). Отсутствие хотя бы одного из названных выше семи признаков лишает права называть проводимое мероприятие экскурсией.

Разработка и пропаганда экскурсионного метода имеет длительную историю. Этому методу обучения уделялось большое внимание, как за рубежом, так и в бывшем СССР. Так, например, в 20-е годы 20-го столетия вопросами экскурсионной работы занимались специально созданные бюро и комиссии при местных отделах народного образования, Центр, музейно-экскурсионный институт, Биостанция юных натуралистов им. К.А. Тимирязева и др. учреждения, основной целью которых была подготовка учителей к проведению экскурсий.

Такое внимание организации учебных экскурсий уделялось в связи с тем, что педагогическое значение экскурсии в процессе обучения на всех его уровнях трудно переоценить. На экскурсии, в отличие от аудиторного занятия, объектом познания и воспитания всегда бывают средства наглядности. Так, в случае подготовки учителей истории это в основном подлинные памятники истории. Именно эта особенность делает ее важнейшим средством активизации познавательной деятельности студентов.

Экскурсии помогают обучающимся устанавливать связь между содержанием учебников, лекций и окружающим миром, находить подтверждение в жизни то, о чём сообщалось на занятии преподавателем, то есть развивает у обучающихся видеть вокруг себя историю. Особенно это важно для будущих учителей истории, так как экскурсии дают возможность студентам не только знакомиться с подлинными памятниками истории, краеведческими объектами в их естественных условиях, но и учит организовывать и проводить аналогичные экскурсии в будущей практической деятельности учителя. Эти знания необходимы как учителю средней школы, так и преподавателю вуза в связи с тем, что преподавателю (учителю) зачастую приходится заменять экскурсвода во время учебных и учебно-исследовательских экскурсий, так как для эффективного проведения экскурсии он совместно со студентами определяет цель и задачи экскурсии, выбирает объекты экскурсии. И поэтому в отличие от экскурсвода выступает не только в роли информатора, комментатора, собеседника, советчика, эмоционального лидера, но и организатора, и партнёра по познавательной деятельности, и контролёра за отчеты студентов-экскурсантов по проведенной экскурсии. Преподавателем определяется вид отчета и контроля за проведенную экскурсию. В одних случаях по результатам экскурсии может быть проведена конференция, на которую каждый студент должен подготовить доклад, оцениваемый с позиции оформления и представления его на конференции. В других отчётаами могут быть презентации, в третьих - эссе, в которых студент должен отметить своё отношение к объектам экскурсии.

Вид и форма отчетности по экскурсии зависит от того, какие дидактические задачи были поставлены, с какой целью она проводилась. С этих позиций обычно выделяют два типа экскурсий: при первом они служат средством изучения нового материала, при втором - средством закрепления материала, изученного ранее в аудитории.

Основной задачей экскурсии при изучении нового материала является реализация принципа наглядности. При этом обучающихся необходимо научить не только видеть основное в экскурсионном объекте, типичное и особенное, но и развить умения правильно действовать в непредсказуемых ситуациях. Основной задачей экскурсии на закрепление изученного материала заключается в том, чтобы обучающиеся глубже осмыслили и более прочно усвоили изученный материал.

В зависимости от места в учебном процессе экскурсии бывают: предварительными, сопровождающими и заключительными. Цель предварительных экскурсий – это накопление обучающимися знаний, которые им будут нужны при изучении новой темы. Это развивает интерес (стимулирует) интерес к теме, создаёт условия для интерактивного, проблемного её изучения. Целью сопровождающих экскурсий является частичная проверка теоретических знаний; проведение наблюдений по данной теме; проблемное сообщение новых знаний, организация комбинированных занятий. В цели заключительных экскурсий входит завершение работы по теме или разделу курса, а также закрепление и углубление материала, проработанного до этого в аудитории.

Достижение всех перечисленных выше целей и решение их задач зависит от того, насколько доступно и понятно объясняется материал во время экскурсии, соответствует ли его изложение возрастным особенностям обучающихся-экскурсантов. Материал необходимо излагать, учитывая уровень подготовленности аудитории, её общеобразовательный уровень, жизненный опыт.

Убедительность экскурсионного материала зависит от того, насколько удачно подобраны важные факты, раскрывающие тему, насколько умело подобраны доказательства, и убедительны сравнения фотографий, копий подлинных документов, схем и ссылки на авторитетные источники.

В связи с тем, что экскурсии, в том числе учебные и учебно-исследовательские экскурсии, выполняют несколько функций: информационная, функции формирования интересов и мотивации, расширения общего кругозора, функции развития наблюдательности, умений анализа и синтеза и т.д., среди них выделяют исторические, производственные, искусствоведческие, литературные, природоведческие (экологические), архитектурно-градостроительные. Причем по своему содержанию исторические экскурсии подразделяются на следующие подгруппы: историко-краеведческие, археологические, этнографические, военно-исторические, историко-биографические, экскурсии в исторические музеи.

С будущими учителями в ИЦППК (ныне педагогический факультет) проводились и проводятся исторические экскурсии, которые по цели, методам, месту и времени проведения подразделяются: на виртуальные (место проведения аудитория с аудиотехникой, время 50 мин.); городские, музейные (время проведения 1 час) и загородные экскурсии (время проведения день и несколько дней); по способу передвижения: пешеходные и транспортные экскурсии.

Виртуальная экскурсия - это организационная форма обучения, которая отличается от реального её аналога виртуальным отображением реально существующих экскурсионных объектов для того, чтобы обучающиеся могли самостоятельно отбирать необходимые факты и осуществлять наблюдение и т.д. К преимуществам такого вида экскурсии относятся доступность, повторный просмотр, возможность выдачи различных интерактивных заданий и т.д.

Виртуальные экскурсии планируются в рабочих программах и конспектах лекций и проводятся в основном во время аудиторных занятий с использованием аудио и компьютерной техники.

Как указывалось выше, нами проводились, в том числе и сопровождающие загородные экскурсии (Чуйская область) в выходные дни и заключительные

многодневные во время каникул, мы их называем экспедициями (в области: Баткенская, Ошская, Джалал-Абадская, Таласская, Иссык-Кульская, Нарынская).

Наши экскурсии по историческим местам, несут не только образовательную функцию, но и психологическую. Почти все исторические памятники находятся среди дикой природы. А всем известно, благотворное влияния естественной среды на эмоциональное состояние человека и на развитие познавательного и критического мышления. О силе воздействия естественной природы на человека писали и пишут многие ученые биофизики, философы, историки психологи, как, например, А.Л. Чижевский (интеллектуальное, и социально-историческое развитие человечества), Л. Н. Гумилев (на формирование этносов) и др.

С.В. Фролова в статье «Экспериментальное изучение регулирующей функции образов природы» пишет: «Положительно значимое переживание, вызываемое образом природы, может давать ощущение прилива сил. В этой связи образ представления можно определить как один из энергетических источников психики человека, способный принимать активное участие в регуляции его состояний и деятельности. Обращение к образам природы как источникам психической силы, необходимой для преодоления жизненных трудностей, характерно для мифологии, народных преданий, искусства» [5].

Если образ природы, по мнению С.В. Фроловой, является источником психической силы, то непосредственное погружение в природу должно, несомненно, активизировать все виды деятельности студентов, менять их эмоциональное состояние.

Мы провели анкетирование студентов после загородных экскурсий, результаты которого приведены в таблице 1.

Таблица 1

Чувства	%
Радость	40
Спокойствие	20
Приятное воспоминание (детство)	15
Восхищение	15
Счастье	15
Ничего не испытываю	0
Скучно	0

Из приведённой таблицы видно, что такие экскурсии многим студентам доставляют радость (почти половине), другие восхищаются красотами природы и историческими памятниками, трети вспоминают счастливые моменты детства и др.. То есть даже кратковременные погружения в природу и в разные исторические эпохи, о которых свидетельствуют экскурсионные экспонаты, позволяют студентам отвлечься от жизненных проблем и снять напряжение. А это улучшает эмоциональное состояние в целом, располагает к активной деятельности.

Общение с природой не только вызывают положительные чувства, но и пробуждает в них морально-нравственные качества. Студенты начинают глубже осознавать необходимость нахождения в гармонии с природой, понимать, что они часть природы, и что благополучие жизни человека зависит от сохранности природы. Эти ощущения тут же актуализируют дискуссии, касающиеся вопроса о чрезмерном потребительском отношении человека по отношению к природе. Нам кажется, что использование таких

ситуаций немаловажно при формировании учебно-профессиональных компетенций будущего педагога в целом и их составляющих в частности.

Кроме устных обсуждений впечатлений, результаты экскурсий оформляются студентами по приезду в виде письменных отчетов, форму представления которых каждый выбирает по своему усмотрению с сохранением основных требований к содержанию, с учётом уровня своего развития. Это может быть эссе, сочинение, доклад, реферат, презентация и др.. Одни пишут эссе и сочинения о своих впечатлениях, оставшихся от экскурсионной поездки, другие отмечают, что научились сравнивать прошлое с сегодняшним днем и понимать ход развития общества. Третьи указывают, что посещённые места напомнили эпизоды из далёкого детства. Кто-то вспоминает эпизоды из прочитанной книги в детстве. Например, студентка Тойчубек кызы Нурия пишет, что сидя у камышей и слушая «их рассказы о прошлом», вспомнила эпизоды из книги «Чистые камушки» советского (ныне) российского детского писателя А.А. Лиханова. Книга в доступной форме посвящает детей в проблемы общества и освещает общечеловеческие нравственные ценности. Хотя студентка вспомнила только нахождение главного героя Михаськи в камышах, это дало нам повод обсудить со студентами в непринуждённой обстановке содержание этой книги, тем более ситуации, происходящие в произведении, актуальны на сегодняшний день и являются бесценным уроком в формировании личности.

По письменным отчетам студентов можно определить, насколько была эффективной лекция – экскурсия и какое положительное влияние она оказала на развитие их познавательного и критического мышления.

Особое место из всех экскурсий занимает поездка (можно назвать её экспедицией) в урочище Саймалы-Таш, где с древнейших времен по сегодняшний день сохранилось большое количество древних петроглифов. Студенты, с большим интересом рассматривая их, старались собрать как можно больше материалов. По приезду домой собранные материалы каждый студент самостоятельно обработал, определив какие петроглифы относятся к какому периоду, оформили и сдали подробные письменные отчёты и стенд. По этим отчётом был проведён семинар – конференция для студентов факультета, где каждый из экскурсантов с демонстрацией слайдов рассказал о своих впечатлениях от экскурсии, что способствовало прочному усвоению знаний о петроглифах, так как в педагогике говорят: «чтобы усвоить материал его надо проговорить».

Кроме этого согласно плану проведения экскурсий на кафедре и УМК по дисциплине «История Кыргызстана» лекции-экскурсии проводятся в исторический и изобразительный музеи, тематические выставки для всех групп всех специальностей. Студенты проявляют большую активность во время экскурсий. Задают много интересных вопросов, и им предлагается специальная литература, в которой они могут получить полную информацию по интересующей теме.

Для установления влияния реализации разработанных нами педагогических решений, включая организацию экскурсий, на развитие интереса к истории Кыргызстана и мотивации к учебно-профессиональной деятельности будущих учителей истории, как основному компоненту компетенций, проводился мониторинг достижений студентов с использованием комплексного диагностирования. На рис.1 представлен фрагмент результатов комплексного мониторинга уровня мотивации учебно-профессиональной деятельности.

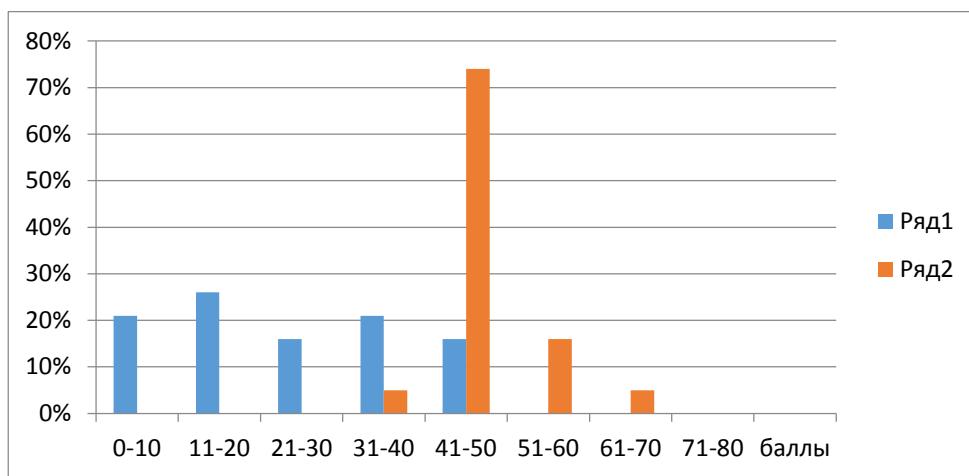

Рис.1. Распределение студентов группы СЭО-1-13 в начале второго курса (ряд 1) и четвёртого (ряд 2) курса по уровню мотивации УПД.

На рисунке 1 на оси абсцисс откладывались баллы с интервалом выборки в 10 баллов, а на оси ординат – процентное отношение числа тестируемых, имеющих одинаковые значения случайной величины (мотивации), к общему их числу в процентах.

Из рисунка следует, что в результате внедрения разработанного нами комплекса педагогических условий во главе с организацией целенаправленных планомерных учебных экскурсий количество студентов с мотивацией ниже среднего уровня (10-30 баллов) уменьшилось на 61%, а количество студентов с мотивацией выше среднего (51-70 баллов) выросло до 21%. Всё это свидетельствует о позитивном влиянии на развитие мотивации и критического мышления, занимающих лидирующие позиции среди основных элементов компетенций.

Таким образом, выше перечисленное позволяет констатировать, что участие студентов в экскурсиях в совокупности с реализацией других педагогических условий содействует развитию познавательных умений, критического мышления, мотивации учебно-профессиональной деятельности студентов и компетенций в целом.

Список цитируемых источников

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] // Интернет-журнал "Эйдос". – 2006. – 5 мая. - Режим доступа к журналу: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>
2. Чернова Ю.К. Мотивационное обеспечение учебного процесса как условие повышения качества фундаментальной подготовки студентов. [Текст]: дис. на соискание ученой степени к.п.н. – Л., 1988 – 231.
3. Малая советская энциклопедия. 3-е изд. М., 1960. Т. 10, с. 770
4. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд., Т.29 – М.: Сов. энцикл., 1969 – 1978., Т. 29, с. 63.
5. Экспериментальное изучение регулирующей функции образов природы – Экспериментальная психология в России: традиции и перспективы [Электронный ресурс] // Портал психологических изданий PsyJournals.ru.http://psyjournals.ru/exp_collection/issue/34428_full.shtml

*Рецензенты: Панкова Т.В. доктор педагогических наук, профессор КГУ им. И. Арабаева
Усенгазиева Г.С. кандидат педагогических наук, доцент КГУ им. Арабаева*

УДК: 371.3:51(575.2)

Сыдыкова М. Б., Сыдыков А. Б.

Ж. Баласагын КҮУ, Бишкек

Sydykova M. B., Sydykov A. B.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн мотивациясын арттыруу

Повышение мотивации в самостоятельной работе студента

Increased motivation students' independent work

Макалада студенттердин өз алдынча иштөөдө жана алган билимин компьютердик технология менен практикада колдоно алуусуна жана жетишүүсүн арттыруу. Билим берүүдө мотивацияны окутуу процессинде студенттердин өз алдынча таанып-билиүү ишмердүүлүгүн еркундөтүүнү уюштуруу методикалык негиздерин иштеп чыгуу, алардын эффективдүүлүгүн тажсыйбада текшерүү жана аны окуу процессине киргизүүнү сунуштоо.

Урунчтуу сөздөр: Өз алдынча иши; компьютердик технология; мотивация; математика; уюштуруу.

В этой статье, проанализирована работа студентов, независимо друг от друга содействуя доступу знаний и к доступу к компьютерной технологии и ее применения на практике. Мотивация для развития образования в процессе обучения студентов, чтобы научиться самоорганизовываться и улучшить деятельность и методологическую основу для развития эффективности на практике и обеспечения вклада в учебный процесс.

Ключевые слова: Самостоятельная работа; компьютерная технология; мотивация по математике; организация

In this article, students' work is analyzed, independently of each other and facilitating access to knowledge and access to computer technology and its application in practice. Motivation for the development of education in the process of teaching students to learn how to self-organize and improve the activities and methodological basis for the development of efficiency in practice and provide a contribution to the learning process.

Keywords: Independent work on the mathematics; computer technology; expertise; mathematics organization.

Жогорку кесиптик билим берүүнүн жаңы муундагы Мамлекеттик стандарттарында болочок адистиктердин (профилдердин) студенттеринин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу процессинде өз алдынча таанып-билиүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүү маселесине чоң маани берилген, ал стандартта 50/50 кредит saat катышында аныкталган. Ошондуктан мындай талапка ылайык, студенттеринин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу процессинде алардын өз алдынча иштөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн жаңылоонун илимий – педагогикалык негиздерин изилдеп чыгуу - жогорку кесиптик билим берүү системасындагы **актуалдуу маселенин бири болуп калуда.**

Учурдагы жогорку билим берүүнүн талаптарына билим алуудагы өз алдынчалуулукка, аларды педагогикалык ишмердүүлүгүндө, күндөлүк турмушунда өз орду менен пайдаланууга, студенттердин чыгармачыл ой жүгүртүүсүнө багыт алуусу кирет. Билимге болгон кызыгууну калыптандыруу жана бышыктоо азыркы педагогиканын эң актуалдуу проблемаларынын бири. Өз алдынча иштөөгө кызыгуунун негизги шарттары төмөнкүлөр: студенттердин активдүү ой-жүгүртүүсү; таанып-билиүүчүлүк кызыгууну жана инсанды калыптандыруу; окутуунун эмоционалдык маанайын түзүү. Илим жана техниканын чукул өсүшү жаңы илимий ачылыштардын болушу менен, студенттердин жаңы билимдерди өз алдынча өздөштүрүүсүнө, илимий жана техникалык адабияттарды окуп үйрөнуүгө даярдоо проблемасы турат. Учурдагы шартта студенттердин өз билимин өз алдынча толуктай билүү, илимдин жана информацийнын ыкчам агымына багыт ала билүүнү үйрөтүү маселеси коюлууда. Өз

алдынча таанып-билиүчүлүк кызыгуунун деңгээлдеринин бири – ачык-айкын, түздөн-түз кызыгуу болуп эсептелет. Бул деңгээл инсандын кайсы бир предметти терең ездөштүрүү, анын баалуулуктарын мыктылап билүү үчүн анын жекече тандоосу болот.

Кызыгуучулук кызыгууну жана кандайдыр бир жаңылыкты күтүү сезимин пайда кылат. Билим алуучунун сабакка көнүл буруусунун мүнөзү, анын активдүүлүгү, же пассивдүүлүгү, акыл-сезими, чыгармачыл шыктануусу, маселеге сын көз менен карашы, кубануу же тескерисинче чөгүңкү маанай, билимди чыгармачылык менен пайдалануу же анын тескериси да кызыгуунун деңгээлине жараша болот [2].

Өз алдынча иштөө кызыгуунун өзгөчөлүгү анын ишмердүүлүк процессин тездетип активдештиргендинде. Таанып-билиүгө кызыгуу – кабыл алуу механизмдерин эркин коюучу жана ой жүгүртүүнүн механизмдерин гана эмес, кабыл алуунун, өзүн-өзү алып жүрүүнүн механизмдеринин жөндөмдүүлүгүн да жогорулатуу үчүн шарттарды түзүүчү элементтердин бири. Күндөлүк практикада кызыгуунун проблемаларын чечүүнү камсыз кылуучу өбөлгөлөрдүн негизгилери төмөнкүлөр: ар бир педагог тарабынан окутуунун жана тарбиялоонун принциптерин жана ыктарын чыгармачылык менен пайдалануу; билимге болгон кызыгууну ойготуу жана өнүктүрүү жөндөмдүүлүгү; кызыгуу, ийгилиkti күтүү кырдаалдарын, педагогикалык жамаатта чыгармачыл микроклиматты түзө билүү. Бардык шарттардын, өбөлгөлөрдүн өз ара аракеттенүүсүнүн жана ийгиликтаринин натыйжасы, баарынан мурда, ар бир мугалимдин жекече чыгармачылыгы жана ишмердүүлүк ыкмаларына канчалык деңгээлде ээ болгондугу менен аныкталат [1].

Өз алдынча таанып-билиүчүлүк кызыгуу жалпы кругозорду өнүктүрүү максатында илимдин түрдүү тармактары, ошондой эле айрым бир бөлүм же анык бир тема боюнча болушу мүмкүн. Таанып-билиүчүлүк, анын окутуп-тарбиялоодогу мааниси жөнүндө сөз кылып жатып инсанды өнүктүрүүдөгү ээлеген ордун дайыма эсте тутуу зарыл. Тарбиялоо ишинде, билимге болгон кызыгууну күчтөүүнүн, өзүн-өзү чыгармачылык менен өнүктүрүүнүн башкы милдеттери төмөнкүлөр: студенттердин өз алдынча жана чыгармачылык менен билим алууга умтулуусу; изденүүнү ой-жүгүртүүнү, күчтүү фантазияны талап кылган тапшырмаларды иштөө [7].

Таанып-билиүчүлүк кызыгуу – окуу ишмердүүлүгүндөгү абдан маанилүү маселе. Күч эмгеги да, акыл эмгеги да ага карата кызыккан мамиле болмоюнча өзүнүн жогорку деңгээлине жете албайт. Кызыгуу ар кандай ишмердүүлүктүн жаратуучусу, аны эч тартынбай субъективдүү көрүнүштөрдүн баштапкы формасы деп атаса да болот, себеби ал түрдүү түшүнүктөрдөн, көрүнүштөрдөн, айланы-чөйрөдөгү кубулуштардан инсандын жеке каалоосу менен тандалып алынат [4]. Ошол эле мезгилде, таанып-билиүгө кызыгуу – жеке инсандык билим алуу, жекече өзгөчөлүк жана ар кимдин өзүнүн жашоо шартына жараша жекече иши. Таанып-билиүчүлүктүн психологиялык табиятын инсан үчүн абдан маанилүү болгон процесстердин ажырагыс комплекстери (интелектуалдык, эмоционалдык, эрктик) түзөт. Мугалим студенттин кызыгуусуна таянуу менен, анын интеллектуалдык активдүүлүгүнө, эмоционалдык өсүшүнө, эрктик умтулуусуна таасир эте билүүсү керек. Өз алдынча таанып-билиүгө процессин окутуунун көнүлдүү жана жагымдуу жагдайын, ошол эле мезгилде үйрөнүүнүн интенсивдүүлүгүн камсыз кылган окутуудагы маанилүү факторлордун бири катары кабыл алууга тийишбиз.

Ар бир студентти тигил же бул предметтин түрдүү аспектилери кызыктырат. Баарынын кызыкчылыгын эске алуу менен иш алыш баруу дээрлик мүмкүн эмес, ошондуктан басымдуу көпчүлүктү кызыктырган мотивдерди тандап алуу зарыл. Биз студенттердин келечектеги кесибине кызыгуусу ушундан пайда болот деп эсептейбиз [3].

Төмөнкү эрежелер боюнча жаратуулар принциби аткарылат:

1. Педагог мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче кесиптик чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн үстүндө өз алдынча такай иштөөсү зарыл, себеби мугалим өзү чыгармачыл инсан болуп туралу гана студентти чыгармачыл инсан катары өнүктүрө алат;

2. Мамилелешүүнүн стили өз ара ишенимдүү, эркин жана чыгармачыл болууга тийиш;

3. Педагог менен студенттин алдында проблемаларды биргеликте чечүү.

Өз алдынча таанып-билимчүлүк кызыгуу сабактын натыйжалуулугун, окуу куралдарынын сапатын, студенттин өз алдынчалуулугун арттыруучу дидактикалык проблемаларды иштеп чыгуудагы негизги фактор экендигин изилдөөдө тастыкталат.

Студенттердин өз алдынча таанып-билимчүлүк кызыгуусунун калыптандырууга студент өзү тандап алган материалды чын дили менен окуп-үйрөнүү; үйрөнүү иш-аракетинде башка нерсеге алаксыбоо; айрым кыйынчылыктарга туш келсе, артка кайра кайтпоо; түшүнүксүз маселелер пайда болсо, анын маңызын толук өздөштурмөйүн жаны жай албоо кирет.

Билимге болгон кызыгууну калыптандыруу жана окуу материалдарын бышыктоо азыркы педагогиканын эң актуалдуу проблемаларынын бири, өз алдынча таанып-билимчүлүк кызыгуунун негизги шарттары төмөнкүлөр: студенттердин активдүү ой-жүгүртүүсү; таанып-билимчүлүк кызыгууну жана инсанды калыптандыруу; окутуунун эмоционалдык маанайын түзүү. Терең кызыгуу пайда болгондо биринчи орунга өз алдынча таанып-билимчүлүк кызыгуу чыгат. Жүргүзүлгөн социалогиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, бардык эле студенттердин окугусу келет, бирок кәэде окууга болгон кызыгуу жоголуп да кетиши мүмкүн. Ошондуктан мугалимдин милдети маалымат-материал берүү гана эмес, билимге болгон кызыгууну ойготуу, студент менен биргелешип иштешүүнүн ыкмасын табуу болуп эсептелет. Мугалим да, студент да окууга кызыгууну калыптандырууга милдеттүү, бирок бул милдетти сөзсүз талап коюу, мажбурлоо менен эмес, таанып-билимчүнүн кубанычын жан дүйнөсү, жүрөгү, ақыл-сезими менен сезүүнү ойготуу аркылуу ишке ашырууга тийиш [5].

Кызыгуунун стимулу, албетте, таанып-билимчүлүк ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун жогорулатуучу он эмоцияларды пайда кылат. Илимдердин өнүгүү тарыхында ой жүгүртүү процессиндеги мотивдерге жана эмоцияларга чоң маани берилip келген. Убагында Аристотель таң калуу сезимин таанып-билимчүү сезимин ойготуучу катары эсептеген. Он эмоцияны пайда кылуу, канаттануу, ырахаттануу маанайы маалыматтарды изилдөөгө өбөлгө түзөт, тескерисинче, терс эмоциялар окуп-үйрөнүүгө терс маанайды пайда кылары айкын.

Студенттерге терең жана бекем билим берүүдө өз алдынча иштерди туура, максатуу, системалуу уюштуруу чоң роль ойнойт. Студенттердин өз алдынча иши заманбап билим берүүнүн негизин түзөт. Ошондуктан, окутуу процессинде студенттерди окутуунун бул формасынын спецификасын уюштуруу татаал проблемалардан болуп эсептелинет. Окуу дисциплинасын өздөштүрүүдө, кесиптик жана илимий-изилдөө ишмердүүлүгүндөгү көндүмдөрдү алуусунда студенттердин өз алдынча иши бирден бир негизги методдордон болуп эсептелинет. Студенттердин өз алдынча иштеринде окутуучу керектүү лекциялык материалды берет жана сөзсүз түрдө студенттердин өздөрүнүн өз алдынча иштери менен толукталат. Студенттердин өз алдынча иши максатка ылайыктуу, системалашкан жана план ченемдүү болгондо гана он жыйынтыкты берет.

Студенттердин өз алдынча иши - бул окуу тапшырмаларын аткарууда, студент менен мугалимдин ортосундагы байланышты системалык түрдө азайткан ишмердүүлүктүн бир түрү. Мындај тапшырмаларга текшерүү жана курстук иштер, рефераттар, докладдар ж.б. кирет. Студенттердин өз алдынча иштеринин спецификасы-

студенттер жаңы билимди өз алдынча алуусунда турат. Студенттердин өз алдынча иши окуу процессинин бир формасы жана анын маанилүү бир бөлүгү катары кароого болот. Анын ийгиликтүү аткарылыши үчүн мугалим тарабынан пландаштыруу жана текшерүү зарыл, о.э. өз алдынча ишти пландаштыруунун көлөмү адистештирилген кафедралардын окуу пландарында, окуу бөлүмдерүндө, окуу жайларынын методикалык кызматкерлеринде каралат. Дидактикада өз алдынча ишке берилген жалпы аныктама жок. Өз алдынча ишке берилген кээ бир аныктамаларга токтололу [10].

Изилдөөлөрдүн негизинде өз алдынча иштин дээрлик негизги белгилерин өз ичине кармаган төмөндөгүдөй аныктама берет: окутуу процессинде мугалимдин түздөн түз катышы жок, бирок анын тапшырмасы боюнча ал үчүн атайын бөлүнүп берилген убакта аткарылуучу иш, мында окуучулар тапшырмада коюлган максатка жетүү үчүн өздөрүнүн бағытталып аракеттүүлүгүн көрсөтүү максатында жана акыл же күч аракеттеринин натыйжаларын тигил же бул формада туюнтуу менен сезимдүү умтулушат.

Бул аныктамадан көрүнүп тургандай өз алдынча ишке мугалим түздөн-түз катышпай тургандыгы, мугалим тарабынан сунуш кылымган тапшырмалар, тапшырманы аткарууга бөлүнүп берилген убакыт, алдыга коюлган максатка жетүү үчүн окуучу же студенттин аң сезимдүү ишмердүүлүгү эсептелинет. Студенттердин өз алдынча ишинин эки түрүн белгилеп көрсөтүүгө болот: жогорку окуу жайларындагы сабактардын жана жазма тапшырмалардын аткарылыши [9].

Аудиториядагы өз алдынча иштердин түрлөрү:

➤ Аудиториада лекция курсун окутуунун алдында студенттерден түздөн түз суроо-жооп жолу менен өтүлгөн теманы өздөштүрүүлөрү текшерилет. Студенттер окула турган лекцияны план боюнча көзөмөлдөп турушат, лекциянын конспектисин түзүштөт жана кошумча адабияттар менен конспектилерин толукташат;

➤ Практикалык же семинардык сабактарга студенттердин өз алдынча иштеринин түрдүү формаларынын ичинен «ишке байланыштуу оюндар» деп аталуучу формасы жакшыраак туура келет;

➤ Атайын уюштурулган сабактарда докладдарды, рефераттарды колективдүү талкуулоо. Атайын семинарлар жыйынтыктоочу сабактарда өтүлгөн дисциплина боюнча өтүлөт.

Студенттердин өз алдынча иштеринин формалары — билүү жазма иштери, адабияттарды окуп үйрөнүүсү жана практикалык ишмердүүлүгү. Өз алдынча ишти уюштуруунун үч формасын белгилөөгө болот:

- ✓ аудиториядагы түздөн түз мугалимдин жетекчилиги астында өткөрүлө турган өз алдынча иш;
- ✓ аудиториядан сырткары уюштурулган өз алдынча иш;
- ✓ чыгармачылык, ошону менен бирге илимий изилдөө иштери.

Математиканы окутуп үйрөтүүдө студенттердин өз алдынча таанып-билим ишмердүүлүгү компютердик окутуучу программалар жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу маселесин ийгиликтүү ишке ашырат. Алар керектүү дөнгөэлде математика курсунун маанилүү түшүнүктөрүн иллюстрациялап берүү мүмкүнчүлүгүн түзүп, окутуунун традициялык методуна салыштырганда сапаттуу артыкчылыштарга ээ болот [8].

Окуу процессинде улам барган сайын маалыматтык компьютердик технология (МКТ) көцири колдонулуп келүүдө. Аларды сабактуулук менен тараба колдоно билген учурда билим берүү процессинин эффективдүүлүгү олуттуу жогорулайт. Мүмкүн болушунча бардык дидактикалык маселелерди эффективдүү чечүүгө

ылайыкташтырылган атайын мугалим программалар менен жабдылган компьютерлер маалыматтарды чыгарып берүүнү, жыйынтыктарды текшерүүнү жана коррекциялоону, машыгууга берилген көнүгүүлөрдү аткарууну ж.б.у.с. аткара алат [4].

Математиканы студенттердин окутуу процессинде маалыматтык технологияларды колдонуу студенттердин окууга болгон мотивациясын жогорулатат, көрүп эске тутуусун актуалдаштырат, өз алдынчалуулугун өстүрөт, окутуунун жыйынтыгын баалоодо объективдүүлүк менен баалоо камсыз болот, ар бир студентке дифференциялынган, жеке инсанга багытталган мамиле жасалып, алардын өз алдынча иштерине изилдөө иштерине болгон көндүмдөрү калыптандырылат.

Математиканы баардык багыттагы бакалаврдын студенттерине окутууда инновациялык технологияларды колдонуу – студенттердин өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештириүүнүн бирден бир каражаты болуп саналат.

Ошентип, заманбап педагогикалык технологииларды заманбап маалыматтык технологиилар менен бирдикте колдонуу математика боюнча билим берүү процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатып, жогорку окуу жайлардын алдындагы эң негизги милдеттеринин бири болгон ар тарааптуу өнүккөн, чыгармачыл, эркин инсанды тарбиялоо маселесинин чечилишине алып келет.

Математика сабагында акыл эмгегинин жүктөлүшү көбөйгөндүктөн, бул предметти окутуу учурунда студенттердин сабакка болгон кызыгуусун, алардын активдүүлүгүн сабактын ақырына чейин кантип кармана турууну ойлонууга мажбур кылат. Студенттердин предметке болгон кызыгуусун сактоо учүн жана окутуу процессинин сапаттуулугуна жетишүү учүн, сабакта маалыматтык технологииларды активдүү колдонуу зарыл. Компьютер менен активдүү иштөө студенттердин өз алдынча билим алуусундагы билгичтикеринин, көндүмдерүүнүн калыптанышын бир топ жогорку деңгээлде камсыздайт. Ошону менен бирге бул жаңы окуу каражаты, маалыматтык-коммуникативдик жана жеке инсанга багытталган технология чыгармачыл жана изденүүчүлүк ишмердүүлүктүү органикалык айкалыштыруу мүмкүнчүлүгүн түзүп берет. Азыркы күндө, компьютердик технологияны окутуу процессине киргизип жайылтуу жогорку билим берүүдөгү маселелердин ажырагыс бир бөлүгү болуп эсептөлөт [2].

Математика сабагында компьютерди колдонуунун максаты төмөнкүлөр:

- математика жана информатика предметтеринин арасындагы предметтик байланышты өнүктүрүү;
- компьютердик сабаттуулукту калыптандыруу;
- сабакта окуучулардын өз алдынча иштерин өнүктүрүү;
- жекече, инсанга багытталган мамилени жасоо, аткаруу.

Студенттеринин математика сабагында МКТны колдонуу, материалды үйрөтүүдө көрсөтмөлүүлүктүн жана иштин тез аткаруусунун негизинде мугалимге убакытты үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк берет, студенттердин билимин интерактивдүү режимде текшерет, окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатат, инсандын бардык потенциалын – өз алдынча таанып-билүүчүлүгүн, чыгармачылыгын, коммуникативдүүлүгүн жана табигый эстетикалуулугун көрсөтө алууга, студенттердин маалыматтык маданиятынын, интеллектинин өсүшүнө жардам берет [6].

Компьютердик программа аркылуу математика курсун өз алдынча таанып-билүүдө компетенттүүлүгүн калыптандырса болот. Андан сырткары үйдө, аудиторияда өз алдынча таанып-билүүгө компетенттүүлүгүн калыптандырат, компьютерде иштөө, кызыктуулугунан тышкары, жаңы маалыматтарды берет, өз алдынча таанып-билүүгө кызыктырат. Ушунун негизинде студенттерди жогорку математикадан ар түрдүү программалык каражаттарды карап көрсөк болот: UMS(Универсалдык Математикалык эсептегич), Программа Mat JV, Программа KSF MathJS 1., Программа Grin, Программа

hungwin, LogiTable Программа SCG, Matlab, Mathematica, Maple, Mathcad. Бул программалар аркылуу студенттерге алдын ала маселе – мисалдар, эсептер берилет. Бардык студенттер өз алдынча даярдануу үчүн компьютердеги, мисалы ушул программасын колдоно алышат. Бул компьютердик программалар менен “Математикалык анализ”, “Интегралдарды эсептөө”, “Алгебра жана геометрия”, “Математикалык статистикасы” ж.б математикалык эсептерди, маселелерди чыгарууга болот. Компьютер аркылуу эсеп чыгарганда маселелер тез-тез жаңыланып турлат. Демек, маселенин негизги математикалык ою калат, бирок сандары өзгөрүп турат, графиктерин, функцияларын түзсө болот. Бул студенттин ой жүгүртүүсүн өстүрөт, кызыктырат, өз алдынча иштөө компетенттүүлүгүн калыптандырат жана эсеп чыгаруу ыкмасынын жолдорун үйрөтөт, программа студенттин канча эсепти чыгарууга аракет кылды, канчасы туура, канчасы ката же чыгара албай калды – бардык маалыматтарды сактап турат. Студенттин окууга болгон кызыгуусун арттыруу үчүн математиканы окутууда алардын негизги адистигине байланыштуу маселе менен эсептерди берсе, математикалык негизги эрежелер да эсте жакшыраак калат. Программалык пакеттерди колдонуу студенттерге жеке тапшырмаларды өз алдынча аткарууга эле эмес, ошол эле учурда башка серверлерде жайгашкан зарыл документтерди издөөгө мүмкүнчүлүк берет.

МКТны математиканы окутуу процессинде колдонуу, билим берүүнүн сапаттуулугунун жогорулашына шарт түзөт жана төмөнкүдөй мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылат:

 окутуу процессин мультимедиялык мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде кызыктуу, формасы боюнча ар түрдүү, кызыгаарлык кылып уюштура алат;

 окутуунун көрсөтмөлүүлүк проблемасын эффективдүү чечип, окуу материалын визуалдаштыруу аркылуу студенттер үчүн бир топ түшүнүктүү жана жеткиликтүү болуусуна жетишүүгө, телекоммуникациянын каражаттарын колдонуу аркылуу берилиштердин базасынан керектүү окуу материалдарын эркин издең табууга, андан ары студенттердин муктаждыктарына болгон издеө аракеттерин калыптандырат;

 ар түрдүү деңгээлдеги тапшырмалардын жана ар бир студенттин окуу материалын өздөштүрүү темпинин өз алдынчалуулугун эске алуу менен окуу процессин жекелештирең, маалыматтарды кабыл алуунун ыңгайлуу жолун колдонуунун натыйжасында, студенттердин он эмоцияларын түзүп, онтойлуу окуу мотивин калыптандырат;

 студенттерди суроолорго жооп берүү көз карандылыгынан куткарып, кетирилген каталарды өз алдынча анализдейт, ондойт ал эми, тескери байланыштын негизинде студент өзүнүн ишмердүүлүгүн коррекциялайт, жыйынтыгында өзүн-өзү контролдоо көндүмү өнүгөт;

 студенттердин өз алдынча окуп-изилдөө ишмердүүлүгүнүн, чыгармачыл активдүүлүгү өнүгөт.

Билимге болгон кызыгууну калыптандыруу жана өнүктүрүү ошол процесстин психико-педагогикалык негиздерине таянып жүргүзүлүүгө тийиш. Бардык маселе кызыгуу сырткы таасирлер – сыйлык, жазалоо, коркунуч, кимдир бирөөгө жагуу үчүн эмес, үйрөнүлгөн предметтин өзүнө канчалык деңгээлде багытталгандыгында. Демек, кызыгууну пайда кылууга гана эмес, анын туура багытталгандыгына да чоң көнүл буруу зарыл. Жыйынтыгында, бүткүл мектеп системасын турмушка байланыштырып түзүүгө, балдар кызыккан нерсени үйрөтүүгө, ошол үйрөнүү ишин алар тааныш болгон жана кызыгуусун ойготкон нерселерден баштоого багытталган.

Демек, маалыматташтыруу шартындагы заманбап математика сабагынын артыкчылыгы, мугалимдин ар кандай методиканы, технологияны, окуу китечтерин жана программаларды эркин тандоосунда турат. Бирок педагогикалык

ишмердүүлүктүн жыйынтыгы, мугалим окуу маалыматы менен иштөөнүү канчалык жөндөмдүүлүктө, усталыкта уюштура биле турганынан көз каранды болуп келген жана боло бермекчи. Ошентса да, компьютердин бардык мүмкүнчүлүктөрүн колдоно билген, чыгармачыл мугалим мындай сабактардан өзү гана эмес студенттерине дагы жылуу маанай тартуулап, аларды таанып-билигүү жана чыгармачылыкка тартып, билим берүү процессин бир кыйла жогорку деңгээлге көтөрсөтүлгөндүгү аныкталды.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Алиев Ш.А. Азыркы математика курсу. Окуу куралы / Ш.А. Алиев. -Бишкек: Педагогика, 2004.
2. Бекбоев, И. Б. Математика. Для общеобразовательных школ. Учебное пособие.- Бишкек, 2005.-
3. Гнеденко Б.В. Математика и математическое образование в современном мире. Учебное пособие. – М., Просвещение, 1995.
4. Кудрявцев Л.Д. Современная математика и ее преподавание. Учебник - М.: Наука, 1995.
5. Кутанов А., Алиев Ш., Асанова Ж. Высшая математика в упражнениях и задачах. Учебное пособие. –Б., 2006.
6. Скрыльникова И.В. Компьютерный контроль знаний по математике [Текст] / И. В. Скрыльникова. –М.: Педагогическая информатика., 2007. - №4. – 14 –17б..
7. Сулейменов, Ж. С. Методика преподавания дифференциальных уравнений [Текст] / С. Ж. Сулейменов. - Алматы.: -2003. –2006.
9. Төрөгельдиева, К. М. Орто мектепте математиканы окутуунун методикасы. 1-бөлүк [Текст] / К. М. Төрөгельдиева-Бишкек: Китеп компанияи-2006. - 225б.
10. Эсаулов, А.Ф. Активизация учебно - познавательной деятельности студентов [Текст] / А. Ф. Эсаулов. - М.: Высшая школа-1992. –223б.

***Рецензенты: Тұрдақунова А.С. – кандидат педагогических наук, КГУ им. И. Арабаева
Кудайбергенова Ж.А. – кандидат педагогических наук, доцент КНАУ им. К.И. Скрябина***

История**УДК:94(47).082.2****Галиева З.И.**

КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек

Galieva Z.I.*J. Balasagyn KNU, Bishkek***Октябрьская революция 1917 г.: новые интерпретации и подходы****1917 ж. Октябрь ынқылабы: жаңы көз караштар жана чечмелелер****October revolution 1917 year: new interpretations and approaches**

В статье рассматриваются новые подходы и интерпретации различных аспектов Октябрьской революции 1917 г. в России (например, относительно характера, сущности, хронологических рамок и др.), которые появились на современном этапе развития исторической науки, в связи с опубликованием новых источников и материалов.

Ключевые слова: Октябрьская революция; исторический процесс; сущность; хронологические рамки; историческое значение.

Бул макалада тарых илимдеринин өнүгүшүнүн азыркы этабында пайды болгон Орусияда 1917-ж. Октябрь ынқылабынын ар кандай аспекттери боюнча (мисалы, табияты, маанимазмуну, убакыты, ж.б.) жаңы булактардын жана материалдардын негизинде жаңы көз караштар жана чечмелелер талкууланат.

Үрүнтүү сөздөр: Октябрь ынқылабы; тарыхый жарайын; негизи; хронологиялык негизи; тарыхый мааниси.

The article considers new approaches and interpretations of various aspects of the October Revolution of 1917 in Russia (for example, regarding the nature, essence, chronological framework, etc.) that appeared at the present stage of development of historical science in connection with the publication of new sources and materials.

Keywords: October Revolution; historical process; essence; chronological framework; historical meaning.

На современном этапе развития исторической науки появился ряд принципиально новых интерпретаций и подходов, касающихся анализа различных аспектов Октябрьской революции 1917 г. Рассмотрим некоторые из них.

Одним из таких подходов принципиального характера является точка зрения ученых-историков, что в 1917 г. в России произошли не две революции, в частности Февральская буржуазно-демократическая и Октябрьская социалистическая, как было принято считать в советской историографии [1], а только **одна** революция. Е. Заболотный [2], Б. Ананьевич [3, с.34], В. Коротаев [4, с.16] и другие фактически объединяют два важных политических события 1917 г. в одну революцию.

По мнению Б. Колоницкого, противопоставление Октября и Февраля в некоторых отношениях справедливо, а в некоторых нет, потому что в каких-то отношениях Октябрь был отрицанием Февраля, а в некоторых отношениях продолжением. Однако он считает, что следует говорить все-таки о Российской революции 1917 г. [5].

В. Дмитренко выделяет две фазы одной революции – политическую и социальную, перспективы развития которых зависели от взаимодействия различных социальных сил [6, с.146-197].

М. Рейман, Б. Литера, К. Свобода и Д. Коляновская также считают, что в 1917 г. произошла одна революция, в ходе которой выделяются два этапа, Февральский и Октябрьский или двух революций в одной – гражданской (буржуазно-демократической) и плебейской (социалистической) [7, с.151-151].

Неоднозначная характеристика предлагается Е. Андреевой, которая считает, что, с одной стороны, Октябрь от Февраля не был отгорожен непроходимой стеной, более того, он органически вытекал из него. С другой стороны, столь же неправомерно и

затушёвывать те коренные отличия, которые существуют между ними, поскольку именно Октябрь, а не Февраль, выводит революцию 1917 г. на уровень Великих революций в истории человечества.

По ее мнению, вопрос об определении временных рамок и хронологии русской революции необходимо решать комплексно, с учетом всех известных подходов к определению понятия «революция». В этом случае Русскую революцию 1917 г. следует воспринимать как единый исторический *процесс*. Хотя в нем отчетливо выделяются два разных и по характеру, и по глубине, и по движущим силам этапа. Важность этих этапов для характеристики самого процесса столь велика, что при взгляде на события 1917 г. с точки зрения формационного развития человечества, о них следует говорить как о самостоятельных революциях: и в феврале, и в октябре 1917 г. сменились не только господствующие политические силы, но и тип государства, и вектор исторического развития, и господствующий класс [8].

По мнению О. Чуракова, если под революцией понимается резкая смена вектора исторического движения страны, переход от одной ступени (или модели) цивилизационного развития к другой, приемлемо выделять две самостоятельные революции – Февральскую и Октябрьскую. Если же речь заходит о тенденциях, определяющих лицо всей переходной эпохи как целого, то правомерно говорить о единой Русской революции [9, с. 108, 112].

Одной из новаций является проблема относительно *хронологических рамок* Октябрьской революции 1917 г. В советской исторической науке господствовала точка зрения о том, что Октябрьская социалистическая революция произошла в течение нескольких дней. Постсоветская историография расширяет хронологические рамки этого события, хотя авторы, исходя из различных методологических подходов, определяют ее временные рамки по-разному.

В. Дмитренко [6, с.146], А. Медушевский [10, с.5-6] считают, что революция началась в 1917 г. и завершилась в 1920-1922 гг., поскольку власть большевиков окончательно утвердила именно к этому времени. С ними фактически согласен Б. Колоницкий, хотя он доводит революцию до середины 1920-х гг., когда власть была стабилизована [5].

Согласно А. Солженицына, революция «закончилась лишь с искоренением крестьянства в 1930-1932 гг. и перетряхом всего уклада в первой пятилетке», т.е. фактически она продолжалась 13-15 лет [11].

Ш. Зайнетдинов начинает революцию с февраля 1917 г. и доводит до репрессий 1937-1938 гг., когда, по его мнению, российское общество преобразовалось «из одного качественного состояния в другое» [12, с.130].

По нашему мнению, можно согласиться с первым мнением, однако две последние точки зрения, обоснованы недостаточно, ведь НЭП, индустриализация и коллективизация – это уже конкретные реформы, проводимые советской властью после победы революции.

По-новому интерпретируется проблема *предпосылок* Октября 1917 г. П. Волобуев и В. Булдаков утверждают, что революции 1917 г. и гражданская война 1917-1922 гг. являются частью «системного кризиса империи», аналогичного смуте XVII в. [13]. Однако, в революции 1917 г. они выделяют принципиально новые моменты: непосредственное воздействие мировой войны, превращение социалистических идей в едва ли не главный компонент сознания масс, «упрощение» многомерных социальных конфликтов до противостояния «верхов» и «низов», «чужого» и «своего», «старого» и «нового», этнонациональный фактор, «партийная» диктатура над Советами и т.д. Исходя из этого, они ставят вопрос об особом эмоционально-психологическом

преломлении объективных экономических и социальных противоречий России в общественном сознании, обусловившем своеобразие революции [14, с.29-30].

Дискуссионным остается вопрос о *сущности* событий 1917 г., несмотря на то, что многие исследователи характеризуют революцию 1917 г. как рабоче-крестьянскую, которая привела к утверждению в России социализма. Можно выделить несколько дискутируемых направлений.

В. Булдаков и П. Волобуев выдвинули гипотезу о несовместимости Октябрьской революции 1917 г. с социалистическим движением, поскольку в тот момент у рабочих, у солдат и матросов, а тем более, у крестьян, не было устремлений к социализму, они в подавляющем своем большинстве даже не знали, что это такое. Просто это была «борьба низов за выживание». Народные массы в большинстве своем идеализировали общественное устройство, исторически основанное на нормах общинной демократии. Исходя из этого, В. Булдаков называет Октябрьскую революцию 1917 г. не социалистической, а «общинной революцией» [15].

В этом их поддерживают В. Бухараев и Д. Люкшин, также определяющие весь цикл социальных потрясений в 1917 г. как "общинную революцию". Под этим они подразумевают стремление крестьян переложить на "чужих" – помещиков, город и государство – накопившиеся социально-экономические проблемы [16].

Согласно В. Скоробогацкому, демократические тенденции, носителями которых были и пролетарии, составили основу *антифеодальной революции* [17, с. 160].

Весьма распространенным стал анализ Октябрьской революции как *военного переворота* (заговора), который совершили большевики, опираясь на революционную часть армии и флота. Действительно, невозможно отрицать роль армии и флота в ходе взятия большевиками власти; в момент вооруженного восстания элементы заговора были налицо (четкое распределение имеющихся вооруженных сил, в т.ч. революционных солдат, матросов и отрядов рабочей Красной гвардии, подробный план восстания и др.). Хотя противопоставлять понятия «революция» и «переворот» не совсем корректно, поскольку они являются словами-синонимами, в переводе с латинского слово «революция» означает «переворот», другой вопрос – какой именно переворот.

Л. Семенникова справедливо полагает, что продержаться сколько-нибудь долго в 170-миллионной мозаичной стране на штыках было невозможно, а большевики продержались около 75 лет; элементы заговора есть в любой революции в момент взятия власти. Власть никогда «не падает в руки» случайно, ее берут либо вооруженным, либо мирным путем. «Однако заговор, захват власти узким кругом лиц, может быть успешным лишь в условиях стабильности общественной системы или при наличии широкой массовой поддержки (но тогда это уже не заговор). В условиях нестабильности заговор обречен на поражение, так как заговорщики, не имея прочной массовой базы, не смогут обеспечить переход к стабильности...» [18, с.346-347].

Октябрьская революция характеризуется также как *леворадикальная революция*. Согласно Ю. Игрицкому, Ю. Полякову, вооруженный захват власти в Петрограде 25 октября 1917 г. действительно может быть назван переворотом, но он – только частное событие, проявление того грандиозного, противоречивого, переломного процесса, каким стала революция в России. В этой связи они считают, что события октября 1917 г. – весны 1918 г. можно классифицировать как леворадикальную революцию, включавшую и антидемократические, и демократические тенденции, а ее основным содержанием было выступление солдатских масс против демократического правительства, продолжившего участие в мировой войне [19, с. 58; 20, с. 44, 49, 54].

Интересна точка зрения А. Медушевского, который считает, что Февральская революция 1917 г. – это первая фаза массовой демократической революции XX в.

Опираясь на теорию демократических переходов, он выделяет вторую демократическую волну после Второй мировой войны, а третью волну – в конце XX в. «Перестройка и демократизация в Советском Союзе означали только то, что наша страна, как и другие народы и государства, снова решала те задачи, которые были поставлены, но не решены Февральской революцией» [21, с.5-6].

С точки зрения психосоциального анализа событий 1917 г., по мнению П. Волобуева, В. Булдакова, открываются совершенно новые возможности и перспективы. Вопреки представлениям "событийной" историографии, критической точкой 1917 г. станет не "большевистский" Октябрь, означавший начало процесса "собирания" власти, в необходимости которой низы не сомневались, а "демократический" Февраль, который означал тот реальный успех идеи "справедливости" в социальном движении масс, который следовало без промедления "сакрализовать" на высшем уровне (хотя бы в форме Учредительного собрания). Это не было сделано и не могло быть сделано доктринерами, что объективно означало потворствование хаосу. Октябрь, напротив, выглядит как успех тонкого слоя большевизированных рабочих, солдат и громадной массы маргиналов, причем последние привнесли психологию социальной вседозволенности, которая в российском социокультурном пространстве рано или поздно должна была обернуться своей противоположностью. В целом, переломным моментом в течении российского кризиса следует считать не Октябрь 1917 г., а период с октября 1917 г. до лета 1918 г., когда основная масса населения, реализовав требование земли, затем натолкнулась на окрепшую власть, которая заставила ее (пока неуверенно) платить по счетам. Весь же период с февраля 1917 г. до лета 1918 г. можно обозначить как наиболее активный этап синергетического процесса "смерти-возрождения" империи, в ходе которого народная демократия и маргинальная охлократия взаимно подпитывали и истощали друг друга, играя тем самым на руку возрождению властных начал российского имперства – на сей раз в подсказанной народом форме Советов [15, с.31].

М. Рейман называет революцию "*плебейской*" [22].

Новые подходы просматриваются при определении **значения** Октябрьской революции. Советская историография считала революцию величайшим событием в истории России и мира. Приведем, к примеру, слова А. Солженицына: «...несомненно, что в XX веке в России произошла величайшая революция всемирного значения. Необратимостью и радикальностью перемен только и определяется революция» [23].

Однако преобладают негативные оценки октябрьских событий [24]. По мнению Л. Семениковой, развитие России в 1917 г. могло пойти по западному, демократическому пути, «если бы не Октябрьская революция». Россия не пошла по западному пути, который олицетворяли кадеты, так как у кадетов недоставало социальной базы. Запад, не смог стать образцом, и Россия пошла по пути Востока: общины (разного рода – клановые, кастовые, родовые и т.п.) объединялись мощным деспотическим государством, которое контролировало все стороны общественной жизни [25, с.24].

Согласно Н. Медушевскому, насильтственный распуск Учредительного собрания символизировал кризис формирующейся российской демократии и означал поворот общественного и политического развития вспять: разрушение институтов гражданского общества и политической демократии. Он квалифицирует Октябрьскую революцию как антидемократический государственный переворот – первый в ряду антидемократических переворотов в межвоенной Европе и других регионах мира, приведших к крушению парламентаризма и установлению различных по политической направленности диктаторских режимов [26, с. 26].

Весьма критически настроен Ю. Антонян, считающий, что в Октябре 1917 г. власть в стране была захвачена группой преступников, чья мораль, жизненные и

идеологические установки резко отличались от того, что было принято в цивилизованном мире. В результате Октябрьской революции на долгие годы было остановлено экономическое развитие общества, растоптана великая культура, начато уничтожение людей, нормой отношений стали ненависть и вражда [27].

Таким образом, единых подходов к оценке причин, сущности, значения революции 1917 г. нет, да и не может быть, в силу чрезвычайной сложности социально-экономической, политической, внешнеполитической ситуации в России в этот период, в силу того, что революционная ситуация была вызвана целым комплексом причин разного характера. Подводя итоги вышеизложенному, следует констатировать, что проблема Октябрьской революции 1917 г. при наличии множества различных подходов и диаметрально противоположных суждений все еще ждет своих исследователей.

Список цитируемых источников

1. Февральская революция и судьбы демократии в России. Материалы международной научной конференции (14-15 марта 1997 г.). – Ставрополь, 1997.
2. Заболотный Е. Революция 1917 года на Урале (Историография). – Тюмень, 1995. – 136 с.
3. Ананьев Б. Власть и реформы. От самодержавной к советской России // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. 1996. – № 2.
4. Коротаев В. Революция 1917 г.: авантюра или закономерность? // Россия, 1917: взгляд сквозь годы. – Архангельск, 1998. – с.16-18.
5. Колоницкий Б. Российская революция 1917 г.: взгляд через 95 лет. – http://www.rhga.ru/science/conferences/rusm/stenogramms/rus_revolt_1917.php
6. История России. XX век / Баханов А., Горинов М., Дмитренко В. и др. – М., 1998. – 608 с.
7. Рейман М., Литера Б., Свобода К., Коляновская Д. Рождение державы. История Советского Союза по 1945 год. – М.: РОССПЭН, 2015.
8. Андреева Е. Изучение Октябрьской революции: современный этап (историографические заметки) – <http://www.alternativy.ru/ru/node/959>.
9. Чураков О. 1917 г. в современной историографии: проблемы и дискуссии // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4. – с.104–115.
10. История России. XX век / А. Баханов, М. Горинов, В. Дмитренко и др. – М., 1998; Медушевский А. Стенограмма круглого стола «Февральская революция 1917 года в российской истории» – <http://rus-istoria.ru/library/text/item/366-stenogramma-kruglogo-stola-fevralskaya-revolutsiya-1917-g-v-rossiyskoy-istorii-v-institute-rossiyskoy-istorii-ran-15-marta-2007-g>.
11. Солженицын А. Размышления над февральской революцией // Российская газета. 27 февраля 2007 г. № 40. <http://www.rg.ru/2007/02/27/solzhenicyn.html>.
12. Зайнетдинов Ш. Революция, насилие, прогресс // Отечественная история. – 1995. – № 5. – с.77–88.
13. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997 – http://you1917-91.narod.ru/buldakov_kr_smut.html.
14. Волобуев П., Булдаков В. Октябрьская революция: новые подходы к изучению // Вопросы истории. – 1996. – № 5–6 – с.28–38.
15. Булдаков В. Имперство и российская революционность (критические заметки). – Отечественная история. – 1997. – № 1 – С.46–60; Его же. Октябрь и XX век: Теория и источники (1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслинию). – М., 1998. – С.11–36; Его же. Октябрь и XX век // Международная жизнь. – 1997. – № 11. – с.72–88.
16. Бухараев В., Люкшин Д. Российская смута начала XX века как общинная революция // Историческая наука в изменяющемся мире. – Вып. 2. – Казань, 1994. – с.154–157.
17. Скоробогацкий В. Россия на рубеже времен: новые пути и старые вехи. – Екатеринбург, 1997. – 302 с.
18. Семеникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – Брянск, 1995. – 539 с.
19. Игрицкий И. Гражданская война в России: императивы и ориентиры переосмыслиния // Гражданская война в России: перекресток мнений. – М., 1994. – 377 с.

- 20.Поляков Ю. Гражданская война: начало и эскалация // Гражданская война в России: перекресток мнений. – М., 1994.
- 21.Медушевский А. Февраль 17-го – типичная реакция общества на традиционализм / Круглый стол «Февральская революция 1917 года в российской истории» // Отечественная история. – 2007. – № 5.
- 22.Рейман М. Заметки по 1917 году // Россия в XX веке: судьбы исторической науки. – М., 1996.
- 23.Солженицын А. Размышления над февральской революцией // Российская газета. 27 февраля 2007 г. № 40 – <http://www.rg.ru/2007/02/27/solzhenicyn.html>
- 24.Беловежский А. Коммунистический тоталитаризм: к 80-летию Великой Октябрьской социалистической революции // Философские исследования. – 1997. – № 4. – С. 57–84; Певзнер Я. Мировая революция: великая авантюра и ее крах // МЭМО. – 1997. – № 10–11; Валитов О., Умеркаев Ф. Была ли цивилизационная «дыра» в нашей истории? // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 1. – с. 307–315.
- 25.Семеникова Л. Что мы празднуем 7 ноября // Наука и жизнь. – 1992. – № 11. – с. 20–28.
- 26.Медушевский А. Учредительное собрание как политический институт революционного периода // Отечественная история. 2008. – № 2. – с.3-29.
- 27.Антонян Ю. Октябрьский переворот и большевистская диктатура как возвращение тени // Народ и власть в российской смуте: Сборник научных статей участников Международного круглого стола «Народ и власть в российской смуте» – <http://proekt-n-i-v.livejournal.com/3542.html>

*Рецензенты: Усупова Н.С. – доктор исторических наук, профессор КГУ им. И. Арабаева
Рысколов Т. – кандидат исторических наук, доцент БГУ им Х. Карасаева*

УДК:398.22:72

*Ибраев С.К.**“Саякбай манасчы” эл аралык коомдук фонду**Ibrayev S.K.**“Sayakbay manaschy” foundation of the international community***«Манас» эпосу жана архитектуралык этномаданият****Отражение элементов национальной архитектуры в эпосе «Манас»****Reflection of elements of national architecture in the epic «Manas»**

Илимий макалада “Манас” эпосунун мазмунундагы сакталып калган этномаданият жана архитектуралык искуусствонун элементтери тууралуу ойлор камтылат. “Манас” эпосу көркөм чыгарма эле болбостон, ал элибиздин тарыхый басып өткөн жолун, маданий дүйнөсүн чагылдырат. Ал бир эле фольклор же этнография, адабият, тарых, тил эле эмес архитектура, география, астрономия сыйктуу илимдердин да башын бириктирип турган уникалдуу чыгарма. Эпостогу окуяларда архитектуралык искуусствонун элементтери элдин социалдык жашоо шарттарын чагылдырган кол өнөрчүлүгүндө, каада-салттарда, диний ишенимдер, асман телолору менен байланыштуу болгон ой-кыялдарды чагылдырган буюмтайымдарда, айкелдер сыйктуу фигуralарда көрүнөт. Бул элементтер ар түрдүү илимдердин байланышын көргөзүп турат.

Уруниттуу сөздөр: этномаданият; архитектуралык искуусство; элемент; стиль; жанр; традиция; скульптура; символ.

В данной научной статье идет речь об отражении элементов архитектурного искуусства и изображений этнокультурных традиций в эпосе “Манас”. Эпос “Манас” не только художественное произведение, в нем отражается исторический путь, духовная культура кыргызского народа. В сюжетной канве в широком спектре описываются художественные и архитектурные элементы, которые отражают социальный быт, традиции, обычаи и религиозные верования народа, отражаются мысли и фантазии, артефакты, статуи и рисунки, которое подчеркивают уникальность эпоса “Манас”, что он одновременно является истоком и других сфер наук, как этнография, литература, язык, а также естественных наук таких как архитектура, география, астрономия и.т.д.

Ключевые слова: этнокультура; архитектурное искуусство; элемент; стиль; жанр; традиция; скульптура; символ.

This article deals with the reflection of architectural art and images of ethno-cultural traditions in the epic "Manas". The epic "Manas" is not only a work of art, it reflects the historical path, the spiritual culture of the Kyrgyz people. In the plot, in a broad spectrum, artistic and architectural elements are described that reflect the social life, traditions, customs and religious beliefs of the people, reflect thoughts and fantasies, artifacts, statues and drawings that emphasize the uniqueness of the Manas epic that, at the same time, is the source and other spheres of science like ethnography, literature, language, as well as natural sciences like architecture, geography, astronomy, etc.

Keywords: ethnosculture; architectural art; element; style; genre; tradition; sculpture; symbol.

“Манас” эпосу элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөлүк шедеврлеринин арасында орчуңдуу орунду ээлеп, кыргыз элинин жашоо мунөзүн, салтын-санаасын, адебин жана кылымдан калыптанган карт тарыхын чагылдырган уникалдуу энциклопедиялык жыйнак болуп саналат. Бүгүнкү тарыхый өнүгүү жолубузда “Манас” эпосу кыргыз элинин руханий жактан кайра жаралуусунун улуттук сыймыгынын символу болуп калды. Кыргыздардын уникалдуулугу тилинде, ал нечен деген коогалуу замандарды башынан кечирип, баскан изин кагаз бетине түшүрүп жазып жүрүп олтурбаса да, эстутумдун казынасын толтуруп оозеки айтып, аны улам кийинки муунга жеткирип жүрүп олтурган касиети таң каларлык.

“Манас” тууралуу кептешип келгенде ар бир кесиптин ээси өз кесибине тийешелүү маселени таап алат. Мисалы дарыгерлер, географтар, аскер кызматындағылар ж.б. ушуга караганда бабаларбызыздын басып өткөн улуу тарыхы дал ушул “Манас” эпосу

аркылуу бизге келип жеткенин биз байыркы карт тарыхыбызды, кайдан келген эл экенибиз, кайсы жерлерди байырлаганыбыз, кандай каада-салтыбыз, түшүнүмдөрүбүз болгон, кайсы элге жаатташ, тектешпиз ушунун баарын “Манастан” таба алабыз.

“Манаста” кыргыз элиниң эле эмес, казак өзбек, тажик, түркмөн сыйктуу боордош элдердин да тарыхы, тагдыры камтылып кетет, мындай улуу касиет, терең ой жаатташ элдердин биримдигин, маданий дүйнөсүн бекемдейт. Учурда “Манаас” эпосунун бир дагы вариантын калтыrbай тегиз баштан аяк окуп бүткөн жан болушу кыйын. Анткени анын көлөмү, мазмунунун терендиги акылдын чексиз болуусун жана эс-тутумдун кудуретин талап кылат чыгар.

Эпос 1995-жылы “Манаас”-1000 юбилейин өткөргөндө кецири масштабда изилденгендигин адабияттардан байкоого болот. Бул көрүнүш эпостун өзөгү элдин руханий жан дүйнөсүнө түгөнбөгөн азық болуп тургандыгы менен түшүндүрүлсө керек.

Ошол илимдердин катарында “Манастагы” архитектуралык искуствоонун элементтери орун алгандыгын белгилөөгө болот. Архитектура табияты боюнча элдик оозеки чыгармачылыкка коошпогон илимдин түрү. Бирок анын белгилери оозеки адабияттарда көркөм образдардын предмети катары орун алганы бар.

Архитектуралык искуствоонун көз карашында алганда, адамзат прогресстин жолунда кандай өнүгүү баскычтарын басып өтсө, өздөрүнүн ой – туюмдарын, жашоого болгон түшүнүгүн ар кандай сүрөттөрдү чегип тартуу менен таштарда, клинопистик жазууларда, жыгачтарда ж.б., металдан куюп ар түрдүү фигуранларды жасап материалдуу дүйнөдө чагылдырып бере алганын көрөбүз. Алардын таштардагы тарткан сүрөттөрүндө, таштан чеккен айкелдеринде, оймо-чиймелеринде, кандайдыр нерсени туюнтурган символдук белгилеринде диний көз караштарын, ишенимдерин баамдоо менен ошол доорлордон кабар алууга болот.

Мындай иш аракеттин аркасынан кийин азыркы биз билген илимдин тили менен айтканда архитектуралык искуствоонун жанрык түрлөрү (ар кандай куруулмалар, жана анын ички жасалгаларына кирген компоненттери кирет) өнүгүп чыккан жана оболу алардын элестери, айрым элементтери оозеки элдик чыгармалардын өзөгүндө чагылдырылган. Алардын мазмунуна караганда ошол кезде эле архитекторлор болуп адамдын жан дүйнөсүнө жагымдуу кооздуктун символдорун ойлоп табышканын, башкacha айтканда архитектуралык искуствоонун жанрлары өнүгүп баштагандыгын көрсөтөт. Булардын айкын мисалы болуп жомоктордун мазмунундагы сепилдер, коргондор, шаарлар, скульптуралык фигуранлар, хандардын кооз сарайлары, дарбазалары, арстан, жолборс, ажыдаар сыйктуу жандыктардын айкелдери тууралуу окуялардан улам архитектор чебер усталар, кол өнерүнүн ээлери болгондугу, эл оозунда жомокко айланып, же жомоктун мазмунуна кирип калгандыгын алсак болот.

Негизи архитектор-деген сөздүн түпкү мааниси байыркы грек тилинен алганда àrхitéktow «архитектор, зодчий», àrхή «начало, начальство» же, “главный строитель»-бизче “башкы куруучу” деген түшүнүккө жакын келет. Мындай аталыш, маани адамдын тили калыптана элек кезде эле абыл-эстин түрткүсү аркылуу колдору менен бир нерселерди, жашоого керек буюм-тайымдарды жасап, баш маанек кылууга алачык жасап, же үнкүрлөрдү өздөштүрүп жашай баштаган кезден тартып же, таштардын боорлоруна петроглифтерди калтыргандарына караганда “башкы” деген маани туура.

Бир жагынан караганда архитектуралык искуствоонун белгилеринин элдик оозеки чыгармаларда сакталып калышы коомдун өнүгүү этаптары менен байланыштуу. Коомго болгон аң сезим өнүккөн сайын адамдын ага болгон мамилеси дагы жаңыланып жүрүп олтурган. Бара-бара ар түрдүү образдар жаралып элдик чыгармалардын өзөгүнөн орун алган.

Буга карата алганда архитектуралық искуствоңун тарыхы өтө байыркы доорлорго туура келет жана көп тармактуу, тематикасы жагынан ар түрдүү, ошого жараша окумуштуулар көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүштү. Архитектуралық искуствоңун негизги мааниси албette биринчи иретте курулуш тармагына тийешелүү, ал курулуш өндүрүшүнүн бир чоң өңүтү, биздин темага ылайыктап алганыбыз эпостогу байыркы курулуштардын образдарынын, скульптуралық архитектуралық искуствоңун түрлөрү ага көмөктөш болгон сүрөт, кол өнөрчүлүктүн түрлөрү башкача айтканда прикладдык, декоративик искуствоңун чагылышы, символдук элементтер, белгилер, түшүнүмдөр жөнүндөгү ойлорду камтыйт.

Биздин доордун I кылымына чейин эле Витрувий аттуу архитектор минтип жазыптыр: «...архитектура, башка илимдер менен тыгыз байланышкан жана сулуулукка карк сугарылган өтө кенен маанидеги илим...», андан ары...Архитектордай оюн бекемдеп – «..., көркөм графиканы жана геометрияны тааныган, тарыхтагы урунтуу окуяларды эсine тута билген, философиялык курстарды өткөн, музыканын жан дүйнөсүн түшүнгөн, медицинаны тааныган, юридикалык жактан билимдүү, астрономиялык билими бар, аалам кубулуштарын түшүнгөн кат тааныган сабаттуу адам». [Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре. ОГИЗ – Соцэкиз, Л., 1936. стр.24]

Бул сөз кулчулук доордун тушундагы адам аң сезиминин архитектуралық искуствоого комплекстүү мамиле кылып ой жүгүрткөнүн билдирип турат. Архитектуралын классикасы болуп калган Витрувийдин “10 книг архитектурного искусства” деп жарык көргөн эмгеги биздин доордун V кылымынан X кылымга чейин абдан популярдуу болуп күчүн жоготпоптур. Адамзаттын улуу ақылмандарынын бири Аристотель дагы өз убагында Витрувийдин ашкере тапкырчыгына жана кылдаттыгына баа берген деп жазышат тарыхта (жогорудагы адабият, кириш бөлүмү).

Башка өңүтүнөн караганда, жогоруда биз атап өткөн символдук элементтер абдан терең мааниге ээ, булардын тарыхый тамыры айкелдик искуствоңон да ары кетери, алгачкы башаттарда таш беттерине түшүрүлгөн сүрөттөргө, металлдан, жыгачтан, чоподон жасалган ар кандай фигуralарга, буюм-тайымдарга да тийешеси болот, ишенимдер ушундай элементтер менен туюндурулган өндөнөт. Убакыттар аралыгында адамдар өздөрүнүн ар кандай ишенимдерине байланыштырып заттарды жасашкан, кийин булар символдук мааниге ээ болуп калгандыгынын бир мисалы катары тумарларды алсак болот.

Тумарлар тотемдик түшүнүмдөр (колдоочулук, сактоочулук мааниде) менен да байланышкан (алсак, үкүнүн канаты, тырмагы, бүркүттүн, аюунун, жолборстун, арстандын тырмактары, карышкырдын тиши ж.б.) кийин зергер усталар буларды сөөктөрдөн жасап, адамдар кооздук жасалга катары тагынышкан. Тумардын кенен тараган формасынын бири булгаарыдан жасалган үч бурчтук пирамида формасындагы түрү. Ал эки кат болуп ичине башка кишилерге белгисиз, ошол тагынган адамга гана арналып жазылган дубалар салынган болот. Аны дайыма мойнуунан түшүрбөй тагынып жүрүү керек. Алар адамдарды ар кандай жаман иштерден, жаман көздөн, кырсыктардан сактайт, коргойт деген түшүнүктө болушкан.

Азыркы учурда деле мындай көрүнүштү баштапкы маанисinde кабылдангандыгын кездештириүүгө болот. Булардын катарына жандыктардын, канаттуулардын фигуralары менен күюлган күмүш же андан башка баалуу металлдардан, жыгачтан белги катары жасалган кулондорду алууга болот. Алар ошол тумарлардын тобуна кирет, жөн гана кооздук үчүн колдонулушу дагы ыктымал.

Кээде тумар адамга карата да айтылат. “Манаста” “Тулпардан калган түягым, Мандайга бүткөн медерим, Туйгундан калган тумарым”, -дейт Каныкей Семетейди. Семетейди “тумарым” дегени баласын тумардай ыйык көрүп түү туткан “жалгызы” экенин көргөзөт. Бул саптар Каныкей Букарда жүргөндө Семетей он экиге чыкканда

Темиркан кан көтөрүп ошол тойдун башталарында Тайтору тулпарын төлгө қылып чабам деп турган жеринде айтылат (СКВ. “Семетей”).

Тумар кыргыздардагы бир ыйык нерсени туюндуруган маанисинде сакталып келе жатат. Ар кандай заттардан жасалған символдук мааниге ээ фигуралардын бири статуялар. Алар керектөөгө жараша ар кандай формада, салмакта, көлөмдө, тематикага жараша аткарылған. Алардын эң кичнеси фигуралық символдук белги катары жасалат. Булар дагы тумар сыйктуу түшүнүмдөргө жакын колдонулушу кездешет.

Негизи статуялык буюм-тайымдар адамзаттын тарыхый доорлорунун ой жүгүрттүсүн, элестетүсүн, кыялын, кооздукка, чеберчиликке саркеч мамилесин туюндуруп турган, ар кандай мезгилдердин, доорлордун үлгүлөрү, жаңырыгы болуп кала бергени белгилүү. Алар адамзаттын ақылына сыйган фантазиялары, коомго болгон мамилеси, кабылдоосу менен бирге өнүгүп адамдын дүйнө таанымын чагылдырып келген. Ойлонуп көргөндө жогорудагы көрүнүштөрдүн бардыгынын башаты элдик искуство изин калтырып, элдик оозеки чыгармачылыктын алкагынан сыртта калбаган көркөм образдар экендигин баамдоого болот.

Байыркы мифтерди, баатырдык эпосторду, жомокторду окуганда шаарлар, кан сарайлар, храмдар, колонналар, кемелер, статуя-айкелдер, кооз үй-буюм-тайымдары, баатырлардын кийимдери, символдук белгилерди чагылдырган, же ар кандай тартылган сүрөттөр, амулеттер туурасындагы окуяларды жолуктуруга болот. Башка элдердин жомок, легендаларын, же диний ишенимдери тууралуу адабияттарды барактаганда адамдар сыйынган храмдар, кудайлардын стаяялары (байыркы гректерде), икондор (христиандарда), таштар (шамандарда), будданын айкелдери (буддаларда), ажыдаар, жылан, арстандардын айкелдери (чыгыш элдеринде), архитектуралык искуствоонун антикалык доорунун нагыз үлгүлөрүн элестетип турганнын көрөбүз. [Словарь античности. –Москва:Прогресс, 1989-ж.]; [Будды. Минск: Книжный дом.,2009.,-382]; [Язычество. Минск: Книжный дом.,2009.,-380.]; [Э.Ж.Жоробекова, А.И. Токтосунова, Г.И. Токтосунова. Наследие кыргызов в контексте культурного разнообразия, или Горный оазис на Великом шелковом пути.- Бишкек. 2008., 41-б,-327.].

Мисалы, Будда дин катары эле кабыл алынбастан ал искуство адамзаттын табиятына жагымдуу кооздуктардын башаты деген маанини да көргөзүшүп: “Буддалык искуство азыркы күндө да искуствоонун ар тармагында түрдүү формада өнүгүп келе жатат. Булар храм зодчилери, иконография, скульптура, сүрөт.ж.б. Жер жүзүндөгү мамлекеттерде эң көп жолуккан скульптура дагы Буддага таандык экен. Алар таштан чегилген, коло, алтын, жез жана жыгачтан жасалған. Азыркы Афганистанда эң бийик Будданын айкели 54 метр бийиктике жасалған.” [Будды. Минск: Книжный дом.,2009., 147-б. 382]. Будда япондордо да кенири тараган. Япондук Будда Шакьямуни- ал жер жүзүнө биринчи окууну, агартууну, искуствоону алыш келген жана легенда, жомоктордо айтылған улуу даанышман “пантеон” катарында кабылданганы тууралуу баян қылышат. (жогорудагы адабияттын 146-бетинде).

Ал эми жалпыга белгилүү болгондой ажыдаардын айкели чыгыш элдеринде кенири жайылған көбүнчө оң мааниде кабыл алынган образ. Бизде колдоочу күч катарында кабыл алынгандыктан аны кыргыздар “улуу” деп тергешкен. Батышта бул түшүнүк көбүнчө карама-каршы мааниде кабыл алынган “талкалоочу” түшүнүгү дагы бар. Индуистарда жылан, ажыдаар ыйык маани менен колдонулат. Алар мифтердеги башкы каармандардын образдары менен берилет. Ошонун негизинде храмдарда, Индиянын байыркы архитектуралык маданиятында алардын образы сөзсүз жолугат жана кенири чагылдырылған.

Кыргыздар көчмөн эл болгондуктан жогорудагыдай скульптуралык ансамбльдердин, храмдардын, же сепил кан сарайлардын курулмалары жок, алар биздин оозеки

маданиятызыда сакталгандыгы элдик жомоктордун, эпостордун көркөм сюжетинен туюнталуу белгилери менен чагылдырылганы оригиналдуу. Архитектуралык искуствоонун элементтери кыргыздын руханий, материалдык эмес маданиятында орун алгандыгы менен уникалдуу. Архитектуралык искуствоонун элементтеринин эпостун өзөгүндө кездешкени тарыхка байланыштуубу, деген ойдо тарыхый, фольклордук, этнографиялык, антропологиялык булактарга кайрылганда көчмөн цивилизациябызын айрым маалыматтарына кез болдук.

Кыргыз тарыхында кыргыздар улуу жибек жолунун тоомунда туруп, чыгыштан батышка созулган мейкиндиктеги элдер менен байланышып, алар менен аралашып жашаганын алардын кайталангыс кыргыздык мүнөзү, жашаган турагы тууралуу убагында Захирдин Бабурдун [Бабур Захириддин. Бабур-наме. - Ташкент: АН УзССР, 1948] маалыматында айттылыптыр. Албетте ал биринчи иретте таланттуу полководец, мамлекеттик ишмер болгон, ошол эле учурда илимпоздук да кылып, мемуарын жазып кеткен экен, анда Орто Азия, Ооган мамлекеттеринин ортосундагы социалдык, экономикалык, маданий мамилелеризибиз чагылган.

Орустун улуу чыгыштаануучу окумуштуусу, белгилүү синолог (Иякинф) Н. Бичурин Орусиянын илимине кытайтаануу илимин биринчилерден ачкан (монах- архимандрит) Пекиндеги Орусия духовенствосунун өкүлү болгон экен, бул убак XIX кылымдын биринчи жарымы, өзүнүн эмгектеринде Орто Азиянын чыгыш элдеринин турмушун, турак жайын чагылдырып баяндаган жери бар. [Бичурин Н. Я. Описание Джунгарии Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии- М; Л.: АН СССР, 1-3т 1950-1953] Кытайчадан оодарган монах-Иакинф, ушул эле эмгек кийин “Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена”-деп аталаып, 1953-жылы жарык көргөн.

Ошондой эле алгачкы архитектуралык курулуштар туурасында белгилүү ориентолог Ч. Валихановдун, Семенов-Тянь-Шаньскийдин маалыматтары бар. [Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч.: В 5 т. - Алма-Ата, 1985. - Т. 2; Описание пути в Кашгар и обратно в Алтайский округ; Записки о Кокандском ханстве; Следы шаманства у киргизов 4-т.- 48-70-б; “Очерки Джунгарии”3-т. -325-354-бб]. [Семенов-Тянь- Шаньский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. -М.: Огиз, 1947.] Анда автор эпостордогу сюжеттик окуялардын курулушун, көрүнүштүн баяндалышын сүрөттөөдө поэтикалык көркөм тилдин өзгөчөлүгү тууралуу кеп козгойт, Леви Стросстун “Структурная антропология” аттуу эмгегинде: “экзогамикалык никеден эндогамикалык никеге откөн доорлордо, тотемдик матриархаттык үй-булө образы, жомоктордо, мифтерде жарым жандыктардын образдары “тотемдик никедеги табу” катары сакталып калган” деген жери бар. [Леви-СтросК, Структурная антропология. С. 138-145] Айкелдердин түрдүү скульптураларындагы жарымы аял, калганы: жылан, газель, дарак, балык, матриархат өндүү образдарда чагылгандыгы бул түспөлдөрүнүн арбын болушу балким матриархат менен да байланыштуу болсо керек деп ойлойбуз. Мындай эмгектер ошол кездеги археология, архитектура, литография менен кызыккан аалымдар учун абдан керек эмгектер болгондугу, азыр да маанисин жоготпой таяныч кылганыбыздан эле байкалат.

“Манаста” “Итаалылар тууралуу окуя бар ошондо “эркеги ит, аялы адам” деген сап бар экен, [СОВ.“Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,2-том.1995.,9170-9310-9360-9940.-799]ал эми грек маданиятынын антикалык доордогу (кентавр, минтавр) жарым жандыктардын айкелдери, жарымы адам болгон образдар, (чыгышта: кытайлардын храмдарынын оозундагы ажыдаардын баштары аягы жылан, индуистардын храмдарындагы башы кобра, белден ылдый, же тескерисинче өйдө аялдын статуялары) эпостордун мазмунунда жолуккан жогорудагы

“итаалы” тууралуу баяндалган мифтик окуялардай көркөм образдардан улам жааралса керек деген ой келбей койбийт.

Ошол сюжеттерге салыштырмалуу караганда жогорудагыдай көрүнүштөр, кыргыздарда деле антикалык архитектуралык элементтердин болгондугун болжолдоого түртөт. Алмамбеттин Сыргакка Азиз кандын кан сарайын курчап салынгандай айкелдердин сырын баян кылып жаткан жеринде. [СОВ. “Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”, 6-том.1995., -799]

Ал эми С. Карадаевдин варианты боюнча алганда “Чоң казатта” жети баатырдын, Ак куланын түбүнө жетип, жаа менен бирден терген мерген Кожожаш ажыдаар түспөлүндө сүрөттөлөт.

Жогорудагыдай көркөм текст жана илимий-теориялык иликтөөлөр менен тааныш болгондо “Манас” эпосундагы архитектуралык элементтерди иреттеп, анализдеп иликтөөнүн зарылдыгы жана актуалдуулугу бар экени келип чыгат.

Макалада “Манас” эпосунун текстинен чыгып архитектуралык искуствонун элементтерин, ошонун ичинен кыргыз элиниң прикладдык искуствосунун түрлөрүнүн орун алыши, чыгыш элдеринин материалдуу эстеликтери болгон архитектуралык курулуштарына алардын дубалдарынын боорундагы ар кандай көркөм тартылган сүрөттөргө салыштырмалуу алганда, өзгөчөлүгү менен сакталышын, чыгыштык белгилерин бизге чейин изилденген эмгектерден табабыз.

Алсак, архитектуралык искуствонун айын элементтерин кыргыздын боз үйүн чагылдырып турат. Анын жыгачын тандоо жана ыгы менен даярдоо, жасоонун ыкмалары. Боз үйдүн структуралык түзүлүшүнөн сырткары ичиндеги интерьерлер; аларды толуктап турган компоненттеринин функциясы (көк, кадоо, уук боо, канат боо)прикладдык искуствового кирген кыргыздын салттуу орнаменттери, сайналар, чырмактар, курактар, чыгданын комплекси (аяк кап, табак кап, куржун, жыгачтан, териiden жасалган буюм-тайымдар)ж.б. мындай элементтердин “Манас” эпосундагы көркөм сүрөттөөлөрдө кездешкени; ошондой эле “Манас” эпосунун темасындағы архитектуралык искуствосунун элементтеринин орун алыши, анын азыркы кезде улуттук идеологияга тийгизген таасири, учурда башка мамлекеттерде да “Манас” темасындағы архитектуралык айкелдердин тургузулушу өндүү маселелер сонкы главада камтылат.

Албетте “Манас” эпосунун темасында бизге чейин көптөгөн диссертациялар жазылып, илимий монографиялар жарык көргөн. Кайсыл эмгекке көз чаптырбайлык тандалып алынган темалар актуалдуу, концептуалдуу проблемаларды көтөрүп чыгышып, эпосубузду көп тараптуу иликтеп, анын көлөмүнө жараша түпсүз терецинде жүргөнүн түшүнүүгө болот. Демек, изилдөөлөрдө далилденип жаткан ойлор, изденүүлөр “Манас” адамзаттын түгөнгүс маданий кенчи экенин далилдейт.

Архитектура – коомдук өндүрүштүн аң-сезимдүү өнүгүүнүн бир бөлүгү, мамлекеттик символдордуу, өзүнчөлүктүү алыш жүрүүсү, этникалык катмарлардын символдук элементтеринин үндөштүктөрүнүн болушу, дайыма көрүнүктүү көзгө урунган майда заттар тартып, имараттарга чейин алганда аз мааниге ээ эмес: “Кыргыздардын символикалык мааниге ээ архитектуралык искуствонун элементтерин маданий мурасын изилдөө бүгүнкү күндөгү ааламдаштыруу доорунда илимий материалдардын чөйрөсүндө кенири талкууга татыктуу. Бирок ар кандай жагдайларга байланыштуу кенири масштабда илимий чөйрөдө талкууга кенири алынбай келүүдө” [А.Ж. Шергазиев. Туу элдүүлүктүү сактай турган элдик белги.-Бишкек.2017., 3-б.-97.] Жогорудагыдай пикирдин алкагынан чыкканда архитектуралык искуствонун элементтерин өз алдынча изилдөөнүн объектисине тартуу менен андагы символдук белгилер гуманитардык эмес так илимдин алкагында да иликтөөнүн объектиси болушу көрүнөт. Андыктан эпостогу архитектуралык искуствонун элементтерин камтыган

түрдүү тармактары коомдук-экономикалык, илимий-техникалык, социалдык-идеологиялык жана илимий логикалык ан сезимдин маданиятын таанууда зарыл деп ойлойбуз.

Биринчиден: “Манас” эпосунун темасында архитектуралык искусство тууралуу сөз кылуунун мааниси: эпостун сюжетинде деталдуу сүрөттөлгөнү болбосо дагы кан ордолор, кан сарайлар, чеп, сепил, шаардын элеси, дарбазалар, скульптуралардын алдында символдук белгилер коюлган, алар дем-күч, дымак берген касиетке ээ болгондугу сезилет, “Манаста” мындай патриоттук сезимдер тууралуу төмөндөгүдөй:

“Туу түбүндө турушуп,
Туубуз качпай турат деп,
Кубат кылып урушуп,
Көкөлөтө аштаган...
*** *** ***

Бай Жакыптын кызыл туу,
Байкаганга сөзү бу,
Кыргыздын кыйла тукуму,

Абалтан калган ушул туу”[“Манас” С. Орозбаков.-Ф,4 китеп, 1982-ж.26-б.] түү тууралуу ыр саптары жолугат.

Башка проблема, бул жерде “Манас” эпосуна тике тийешелүү архитектуралык форма, архитектуралык стиль, визуалдуулук, архитектуралык мейкиндик тууралуу конкреттүү сөз кылууга мүмкүндүгүбүз аз. Анткени шаарлардын салыныши, материалдык технологиясы, техникалык структурасы, графика, ландшафттар ж.б. конкреттүү түрдө дээрлик баяндалбайт, макет тууралуу сөз дагы жок. Мазмунга жараша гана кимге салынган тийешелүү шаар анын салыныш тарыхы, аталыш, санак иретинде үстүрт баян айтылат. Маселен, Алмамбеттин атасына кооз шаар куруп берген сүрөттөмөдө.

Ошону менен катар эле диний ишенимдерди билдирген ар кандай буркан, балбал деген сыйктуу сүрөттөлгөн ыр жолдору, ишенимдерге байланыштуу символдук буюмтайымдар, сүрөттөр, түспөлдөр баяндалган жерлери бар.

Мындан сырткары кыргыздардын турал жайы, кан сарай курулуштары, боз үй, анын ички интерьери, кыргыздын прикладдык искуствосу-кол өнөрчүлүк чеберчилиги, деталдуу сүрөттөлгөн жерлер кездешип калат. Ар бириң чечмелей келсе терендиктерге алып барат, булардын этноискусство мааниси зор. “Манас” эпосунун сюжетинде архитектуралык искуствонун түрлөрүн жолуктуруп, ар кандай тематикадагы үлгүлөрү өзүнчө бир образдарда сүрөттөлгөнү, кыргыздарда байыркы кездерде эле архитектуралык искуствонун айрым бир элементтери, түрлөрү болгондугун көргөзөт.

Жоокерчилик заманда бабаларыбыз катаал табиыйт, тарыхый коогалуу замандарда, шарттарда жашап, бир жерден экинчи жерге көчмөндүк кылып өмүр сүргөн доорлорун элестеткенде өздөрүнүн өжөрлүгү менен тукумун кыргыз бойдон сактап тириү калганына таазим этүүбүз керек. Ал эми аталарыбыздын бир жерге туруктуу жашабаганы дагы архитектуралык курулуштарынын Европадагыдай, же Чыгыш Азия мамлекеттериндей салабаттуу, белгилүү доорлорго таандык архитектуралык шедеврлердин издерин бизге таап бере албаганынын жөнү жогорудагыдай убактар менен байланыштуу.

Ошого карабай саналуу болсо дагы эпосто жолуккан Кошой кан салдырган “Кошой коргон” өндөнгөн эстеликтерибиз, андагы жер алдынdagы туннелдин салынганынын сүрөттөлүшү, кытайdagы жер алдынdagы шаар (Алмамбет, Конурбай, Шыпшайдар окуган), Конурбай казган туннел (Манас намаз окуп жатканда жердин алдын туннел кылып казып жан кишиге көрүнбөй жерден чыга калып айбалта матырган жеринде), (Кырмуз шаанын жер алдынdagы түрмөсүнүн салыныши), жөнүндөгү окуялар байыркы

тарыхый издеризди эскертип турат жана кичине болсо дагы илинчек табууга мүмкүндүк берет. Мына бул сыйктуу образдардын азыркы учурда тарыхый маданиятыбызда орду, мааниси чоң десек болот.

Европа мамлекеттеринде келечекте укмуштуудай фантазия менен салынуучу шаарлардын проектилери: Отто Фрея, Поля Меймона, Кензо Танге, Курокава, Франка Ллойд Райт Шанеака, Жан Клод Бернар, Николь Шеффер өндүү атактуу инженерлер: М.Дрязгов, архитекторлор Г.Борисовский, О.Пчельников, В.Локтев өндүү таланттуу архитекторлор тарабынан иштелип чыккан. Мына мындай чеберлердин эмгектери менен таанышканда келечектин шаарлары өткөндүн элементтерисиз курулбай тургандыктарын өздөрү тастыкташкан. Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре. ОГИЗ – Соцэкиз, Л., 1936. стр.24, 26; Уемов А.И. Системы и системные исследования. – В кн.: Проблемы методологии системного исследования. М., 1970, с.81; Лук А.Н. Мышление и творчество. М., Политиздат, 1976, 144с; Бионер В.С. Мышление как творчество. М., Политиздат, 1976, 270с; Шадринов В.Д. Новая модель специалиста: инновации, подготовка и компетентностный подход. М.: Высш.образов. в России. № 8, 2004, с.28; Мутанов Г. Образование. Наука. Инновации. – Усть-Каменогорск: Изд.ВКГТУ, 2004. -144с.

Ушул алкакта алганда кыргыз архитектуралык өнөр жайында формасы, структурасы жагынан улуттук колоритти чагылдырып турган, комментарийсиз кыргыздык жан дүйнөнү көргөзүп турган имараттарды ойлоп табуу үчүн чоң табылга болмок. Биздин аракет дагы өткөн тарыхый жолубузду, маданиятыбызды оозеки сактап келген “Манас” эпосубузун көркөм сүрөттөөлөрүнөн ушуга ылайык элементтерди табуу. Чындыгында биздин Бишкек шаарбызында инфраструктурасында улуттук колориттин уңгусундагы имараттар жокко эсे болуп, сырттан келген чет элдиктер жалпы эле туристер үчүн “улуттун эн белгиси” шаардын салыныш стилинен байкала бербейт. Европа стилиндеги типтүү шаар болуп эле көрүнөт.

Алсак, “Манас” эпосунда улуттун деми боло турган рухтун күчүн көтөрө турган элементтер бар экен. Мисалы, Ала-Тоонун, күндүн, боз үйдүн, калпак же элечектин, баатырлардын келбетинен алынган, же кыргыз орнаменттери салынган ал башкы темада турган, аттын мамысынын, ак калпактын, боз үйдүн стилинде ж.б. архитектуралык имараттарды, кыргыздарда тотем болгон арстан, жолборс, бугу, бүркүт сыйктуу жандыктардын, канаттуу күштардын элементтерин кошуп, күндүн, айдын күльттүк маанисинен кошуп имараттарды курса эмнеге болбосун.

Арийне “Манас” эпосунда “Илиада” же “Одиссея” эпосторундагы байыркы троялардын окуялары жүргөн жерлердеги шаар курулуштарынын архитектуралык структуралары, же коллизейлер, капител калонналары сыйктуу кан сарайлардын таамай, деталдуу образдары жок. Бирок дагы калаалардын жалпы көрүнүшүн баяндаган жерлерде айга, күнгө, көк асманга, улуу тоолорго болгон аң сезим кыял, диний түшүнүмдөрү күльттүк маанилерди туюндуруп турат. Ушул түспөлдөргө салыштырылган сүрөттөмөлөр бар: (“көк тиреген мунара, учуна кыйыр көз жетпейт”; “Күндөй болуп жаркылдап, күн мунары көрүнөт, карап турсаң ошондо ай түспөлү бөлүнөт” ж.б (СОВ. Чоң казат. Тал чокунун көрүнүшү). Мындан сырткары, “Манас” эки элдин улуу согуш тарых баянын чагылдыргандыктан, улуу кытай цивилизациясынын архитектуралык стили көрүнө калганы да бар. Мисалы, “Чоң казат” бөлүмүндө Манас дүрбүсү менен көз жетпеген миндеген чакырымдарды көрүп жатат, ошол жерде он эки капка кытайдын калың шаары, сепили, эшиги, андагы сүрөттөр, статуялар, чыгыш стили, буддалык стиль баяндалса, ошол эле учурда исламдык колориттер “Ай түспөлү мунарык ” деп айдын силуети салынган куполдун Меке жактан көрүнүп жаткан жери айтылып сүрөттөлгөнүн байкоого болот. Болбосо “Манас баатырга элчилердин учуралганы” деген бөлүктөгү кандын сарайынын сүрөттөлүшүнө

көңүл бөлсөк ж.б. Байкалып турғандай “Манаста” бир эле кыргыздардын эмес башка мамлекеттердин архитектуралық курулуштары да баяндалат.

Экинчиден: Кыргыз маданий тарыхындагы архитектуралық материалдык искусствоун түрүнө кирген улуттук турак жай боз үйдүн орду зор, орнаменттик искусство жана аны толукташ турган символдук белгилер, алардын маани-маңызы албетте, байыркы доорлодон бери келе жаткан “кыргыздык стильдин” калыптанғандыгын күбөлөйт. Ушул боз үйдүн турпатында ой, кыял, аң сезим, чыгармачылық изденүү, архитектуралық фантазия, курактагы математикалық эсептактык, устачылык, уздук, кылдаттык айтор кайталангыс өнөрдүн баары бар.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре. ОГИЗ – Соцэкиз, Л., 1936. стр.24.
2. Словарь античности. –Москва:Прогресс, 1989-ж..
3. Будды. Минск: Книжный дом.,2009.,-382].
4. Язычество. Минск: Книжный дом.,2009.,-380.
5. Э.Ж.Жоробекова, А.И. Токтосунова, Г.И. Токтосунова. Наследие кыргызов в контексте культурного разнообразия, или Горный оазис на Великом шелковом пути.-Бишкек.2008., 41-б,-327.
6. Бичурин Н. Я. Описание Джунгарии Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии- М; Л.: АН СССР, 1-3т 1950-1953
7. Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч.: В 5 т. - Алма-Ата, 1985. - Т. 2;
8. Валиханов Ч Записки о Кокандском ханстве; Следы шаманства у киргизов 4- т. - 48-70-9; “Очерки Джунгарии”3-т. -325-354-бб.;
10. Семенов-Тян- Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. -М.: Огиз, 1947.
11. Леви-Строс К, Структурная антропология. с. 138-145.
12. “Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,2- том.1995.,9170-9310-9360-9940.-799.
13. “Манас” С.Орозбаковдун варианты/академиялык басылыш.-Бишкек: “Кыргызстан”,6- том.1995., -799.
14. А.Ж. Шергазиев. Туу элдүүлүктүү сактай турган элдик белги.-Бишкек. 2017., 3-б,- 397.
15. “Манас” С. Орозбаков.-Ф,4 китеп, 1982-ж.26-б.

Рецензенты: Абакиров К.А. – доктор филологических наук, профессор КНУ им. Ж.Баласагына

Оторбаев Б.К. – кандидат филологических наук, профессор КНУ им. Ж.Баласагына

Филология

УДК:100.7, 165.0541.121.536:7

Алиева К. М.

РХТУ им. Д. И. Менделеева, Москва

Alieva K. M.

D. I. Mendeleev RUCtT, Moscow

alievakm@mail.ru

Семантические конструкты писателя Ч.Т. Айтматова

Жазуучу Ч. Т. Айтматовдун семантикалык конструксиясы

Semantic constructs of the writer Ch.T. Aitmatova

В статье рассмотрена проблематика дезонтологизации в кыргызской философии. Утверждается, что деформация оснований космизма вызывает сдвиги самоидентичности человека и представляет гуманистический риск. Писатель Ч.Т. Айтматов использует конструктивный метод (диалоги человека и природы, язык притч, легенд, сказаний), необходимый для транслирования осмыслиенного понимания и объяснения мира.

Ключевые слова: бытие; экзистенция; дезонтологизация; метафизика; природа; космизм; конструкт; метод.

Макалада кыргыз философиясындагы дезонтологизация маселеси каралган. Анда космизмдин негиздеринин деформациялануусу адамдын өзүнүн идентификациясынын жоготуланышына түрткү болору жана бул көрүнүш гумандуулук тобокелдикке алып келери ырасталат. Жазуучу Ч.Т. Айтматов дүйнөнү толугу менен түшүнүп кабыл алуу жана түшүндүрүү учун зарыл болгон конструктивик (жөндүү) ыкманы (жаратылыш менен адамдын сүйлөшүүлөрүн; уламыштардын, легендалардын, жомоктордун тилин) колдонот.

Урунниттуу сөздөр: болмуши; экзистенция; дезонтологизация; метафизика; жаратылыш; космизм; конструкт; ыкма.

The article discusses the dezontologization issue in Kyrgyz philosophy. It is alleged that the deformation of the bases of cosmism causes shifts in the person's self-identity and poses a humanist risk. Writer Ch.T. Aitmatov uses a constructive method (dialogues of man and nature, a language of parables, legends and sayings) necessary for transmission of meaningful understanding and explanation of the world.

Keywords: being; existence; dezontologization; metaphysics; nature; cosmism; construct method.

Открытое переосмысление своих философем интеллектуальное кыргызское пространство начинает только в постсоветский период. Писателю Ч.Т. Айтматову удается открытое обсуждение начать с 1952 года. Сегодня его творческое наследие представляет многогранную палитру объективной реальности кыргызского мира и энциклопедическое измерение его исконной рефлексии. Его соотносят к классической социальной философии. Но он остается верен свободе художника. Художественно-образное восприятие жизни, поиск рациональных смыслов и беспристрастное представление основная черта романиста писателя классического социалистического реализма. Однако он идеализирует каждого своего героя. В жестких идеологических советских детерминантах великий гуманист в форме художественного отображения действительности (рассказов, повестей, романов) мастерски зарегистрировал свободу, волю, жизнелюбие кыргыза и его вселенскую предназначность. Но для этого он создает, точнее, вновь переоткрывает эмпирический метод: эффективно использует как свой писательский инструментарий все богатство кыргызского фольклора и источниковую базу кыргызской рефлексии. Это иносказательный язык, устоявшийся в социальной памяти: притчи; трансформация мистических и иррациональных измышлений; народные образы легендарных преданий; экстраполяция мудрости и метафоры вековых сказаний и т.д. Его эксплицированный интуитивный метод объяснения и есть форма диалога философа Ч.Т. Айтматова, транслирующего свое

осмысленное понимание и истолкование современного мира. И это стержневое видение, предозывающее овременённую событийность эпохи. Он чувствует острую надобность защиты, сохранения, консервации кыргызского мира и его реликтовые истинные идеи. Его писательский инструментарий и идеализированные герои презентуют интерактивный человеко-мир.

Определяющей кыргызской мыслью является единство человека и универсума, т.е. духовно-экзистенциальное измерение кыргыза самого себя как изначальной планетной и космической константы. Это холистическое понимание объективной реальности как своей включенности в упорядоченную целую вос-соединенность множества неисчислимых миров в однородном пространстве-времени понимается им как подлинное человеческое бытие. Это миропонимание представляет онтологическое основание кыргызского космизма и параметрический мировоззренческий примат кыргызской идентичности в единении как в вселенной. И такой естественный детерминант исключительно присущий субстанциональной со-устроенности кыргыза и космоса принимается им как оприродный овременённый человеко-мир.

Сегодня приоритетна динамическая изменчивость именно такой мироустроенной упорядоченности человеко-мира, и она составляет ось феномена космизма независимо от его кыргызской или русской. Это дает основание выделить космизм как позитивное основание сродства этих, далеко не чужих, миров. И в самосохранении идентичности кыргыза и этого кыргызского мира следует видеть заслугу природногоnomadicкого естества и внутреннюю глубинную затаенную инерциальную силу уверенного в своей интуитивной правоте простого кыргызского кочевника.

Динамика, становление и формирование техногенной цивилизации вызывают философский интерес кыргызов не только в связи с ее экспансией или ее глобализацией. Прежде всего, она связана с исследовательской односторонностью и интерпретационной вариативностью результатов глобализации техногенной цивилизации вследствие неполноты собственно теоретического базиса, своей концептуальной незавершённостью и недостаточной достоверностью существующего эмпирического знания о становлении техногенной цивилизации в странах Центральной Азии. Но мыслитель Ч.Т. Айтматов, одним из первых, ощущает сущностные признаки перманентности реальных явлений изменчивой темпоральной природной динамики нового витка кыргызского антропосоциогенеза в XX веке как следствие технанизации и технологизации. Преобразование природы и её подчинение человеку – доминантная новоевропейская идея. И ее такая активность, по утверждению писателя и его героев, должна иметь свою специфику: катастрофическую дегуманизацию техногенной цивилизации. И, выделив проблематику кыргызского антропокосмоса, мыслитель Ч.Т. Айтматов уже обеспокоен, предозывающая будущую плаху в 1986 году. Пытается ли он принять новое предназначение кыргыза XX века? И принимает ли он тот факт, что их сломанные судьбы в середине XX века есть только следствие исторического глобального перемалывания социокультурных детерминантов многих народов? Он заостряет этот спорный момент, уже существующий и заложивший начало новейшей истории nomada. Но это не первый сохранившийся в кыргызской памяти исторический поворот. Писатель Ч.Т. Айтматов – не первый писатель, вскрывающий этот тяжелый груз новой кыргызской истории [1]. Новое время привело передовую кыргызскую философскую мысль к констатации социокультурных сдвигов, а отсюда к экспликации и измерению социального времени или заман [2], выделяющего в динамике социальной и духовной устроенности человеко-мира его темпоральную совокупность и овременённую событийность всех общественных отношений. Философское течение заман содержит концептуальную идею трансцендентной реальности кыргызов и представляет понятийную компоненту категории экзистенция в философии

существования [3]. Проблема конфликта, выявленная кыргызскими заманистами XIX века, не выдвигает религиозные, как определяющие (по С. Хантингтону), основания столкновение цивилизаций, но предлагает политическое решение: присоединение к Российской империи.

Еще в 1980 году впервые Ч.Т. Айтматов отчаянно потребует от человека помнить свое родовое имя. Что предвидит он и откуда его предпосылочный страх? Или это проекты? Самоидентичность кыргызского народа – константа, известная в мировой истории со времени активной экспансии ислама в Средней Азии. Ислам – один из первых цивилизационных механизмов искоренения номадизма. Отсюда аналитический довод С. Хантингтона – вполне веский. Но этониму кыргыз – более чем 3000 лет. И этот культурный код – условие существования рационального кыргыза в изменчивом мире. Ислам на рубеже XX – XXI веков, измерив его духовно-экзистенциальную постсоветскую опустошенность, наконец-то, сегодня, пытается вновь занять солидное место в религиозном синкретизме кыргыза. Но мыслитель Ч.Т. Айтматов не видит и в нем врага. Художественному, названному социалистическим, реализму, свойственен свой, айтматовский, многозначный символизм конструктивного измерения, потаенного человеческого. Он вскрывает его глубокие, естественные, исконные пласты и соизмеряет их: рациональное бытие кыргызского человека, обоснованное мировоззренческой идеей космизма, представляет его веру в константное оприродное единение, в потенциально созидающее начало сущего как человеко-мир, а не в сверхъестественное. Но в середине XX века впервые происходит констатация социально-культурного феномена – советского человека. Это позитивное но созданное образование, предполагающее над-религиозную и над-этническую идентичность нового человека как советскость. Несомненно, социологический подход Ч.Т. Айтматова первым обнаруживает невиданный ранее, этот тип социальной антропологии и формирует семантические социокультурные конструкты: манкурта, Ташчайнар-волка, Обера-хищника, Орозкула-алкаша, мальчика-рыбу или бурунды полустанок и, даже, падающие горы. Но этот дезонтологизирующийся кыргызский мир писателя вызывает неоднозначное понимание. Какой концепт закладывает философствующий романист в тотемные кыргызские архетипы (к примеру, волка, рыбы, бороон-вьюги и т.д.) и топонимы (Сары өзөк, Моюн кум и т.д.)? Свое специфическое айтматовское предощущение он представляет как реальный мир ментальной экспрессии кыргызов. И рассчитывает на читательское соглашение, но ему неожиданно поверят многие, так как в онтологическом измерении асимметрия бытия и сознания, безусловно, нормальна. Но признать дезонтологизацию – это подвшенное нежизнеспособное существование – уже невыносимо в середине космического XX века. И еще, к примеру, в XX веке нет острой проблематики детского суицида и манкуров. Они сошли с айтматовских страниц. В вымышленных антропологических построениях экзистенциальной драмы проглядывают спекулятивные взаимосвязи и сомнительная забава айтматовских романов, предвещающие гуманистический риск и катализмы будущего. Отсюда он предопределяет, что особой ценностью глобальной технической реальности в период массовой культуры является фундаментальная когнитивная структура родовой идентичности человека, и видит ее проявление в многовековой стабильности национального самосознания. А выпрямление оснований его самобытного многообразия, т.е. собственно эволюции духовного начала высшей сознательности и всей совокупности исключительности человека, может быть только над-историческим. Эта концептуальная идея техногенной цивилизации преломлена об кыргызский мир и строгое видение писателя его реальных сдвигов с онтологической точки зрения - еще не рассогласованное и не противопоставленное друг другу понимание бытия и сознания. Именно увиденное, наблюдаемое и

обобщенное им в кыргызском мире смогло подсказать грядущую асимметрию единства сознания и бытия и помыслить начало его раздвоения. Отсюда космическое мировоззрение номада с философскими и духовно-нравственными константами, идеи и основания космизма предстают как духовная основа исканий современного социально-экологического кыргызского видения на совокупную реальность мира.

Список цитируемых источников

1. Касымбеков Т. Сломанный меч. Исторический роман. – М.: Известия, 1980. – с.476
2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы / Жусупов К. түзгөн, 2 томдон турат. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 1 Т. – Б. 8.
3. Алиева К.М., Тишин А.И. Философия и синергетика о сложности. – Б.: Илим, 2003. – с. 360

Рецензенты: Урманбетова Ж.К. – доктор философских наук, профессор КТУ «Манас»

Хулхачиева Ж.С. – кандидат филологических наук, доцент МГЛУ

Емельянов А. И. – кандидат политических наук, доцент МГЛУ

УДК:070:82-43

Байзакова Н. К.
Ж.Баласагын атындағы КҮУ, Бишкек
Bayzakova N. K.
J. Balasagyn KNU, Bishkek

Сатқын Сасықбаевдин “Нурлан” очеркіндеги автордун образды ачып берүү ықмалары

Методы раскрытия образа автором в очерке Саткына Сасықбаева «Нурлан»

Methods of disclosing charakters by the author in the feature article of Satkyn Sasykbaev «Nurlan»

Макалада улуттук журналистикасының пайдубалын түптөгөн калемгеребиз Сатқын Сасықбаевдин эң мыкты очерктеринин бири талдоого алынат. Жанры портреттик очерк болуп эсептелген бул чыгармада С.Сасықбаев Улуу Ата Мекендиң согуш учурунда чынығы каармандыкты көрсөткөн Нурлан Бозоевдин өмүр, тагдыры жана эрдиги жөнүндө баяндалат.

Урунтуу сөздөр: очерк; чеберчилик; биография; кейипкер; факт; партиялык курс; агитация; пропаганда; фашизм; көркөм фантазия; эпистолярдык форма; саясат; сюжет.

В статье анализируется один из лучших очерков основателя кыргызской национальной журналистики Саткына Сасықбаева. В этом - по жанру портретном - очерке С.Сасықбаев рассказывает о судьбе и подвиге Нурлана Бозоева, который во время Великой Отечественной войны совершил героизм и отвагу.

Ключевые слова: очерк; мастерство; биография; персонаж; факт; партийный курс; агитация; пропаганда; фашизм; художественная фантазия; эпистолярная форма; политика; сюжет.

This article analyzes one of the best essays of the founder of Kyrgyz national journalism SatkynSasykbaev. In this - in the genre portrait essay - S. Sasykbaev tells about the life and bravery of NurlanBozoev, who committed heroism and courage during the Great Patriotic War.

Keywords: essay; skill; biography; character; fact; party course; agitation; propaganda; flanks; artistic fantasy; epistolary form; politics; plot.

С.Сасықбаевдин нукура очеркчи катары элге таанылган мезгили согуш күндөрүнө туш келди. Бул мезгилде ал “Нурлан” деген очеркти, “Күрөш күндөрүндө” деген даректүү баянды жаратат.

“Нурлан” деп аталған очерки бир топ көлөмдүү чыгарма. Мында Нурлан Бозоевдин өмүр-тагдыры, жасаган эрдиги сүрөттөлөт. Очерк беш бөлүктөн туруп структуралык жактан тыкан курулған десек болот. Көлөм жағынан ар башкача болгон бул бөлүмдөрдүн ар бири өз-өзүнчө турганда да көтөргөн жүктөрү чон деп айта алабыз. Алгач калемгер Нурландын ата-тегинен кабар берет. С.Сасықбаев минтип жазат: “Жыгач уста Бозой уулу Сакебай Кичи Кеминdegи карагайлуу булактын сайында устундук карагайларды курч балта менен тарсылатып чаап жатканда Бел-Саздагы Сулуу-Чокунун боорунан козу айдан келе жаткан кызыл тоголок жаш бала Нурлан болчу.

Өзүнүн чеберчилиги аркасында таман акы, маңдай тери менен мал тапкан Сакебайдан үч еркек, бир кыз калған. Алардын ортончусу Нурлан өз атасы Сакебай сыйктуу кичинекейинен тарта эмгекке бышып чоңойду. Кыштын кырчылдаган суугунда, жайдын ысык чилдесинде Нурландын кылган жумушуна айылдагылар таң калуучу. “Капырай жыгачтын уюлундай чыйрак болуп өстү Нурлан”, – дешчү” [2:3]. Андан ары Нурландар да эл менен кошо улуу Үркүндө Кытайга барып келгенинен кабар берет да: “Ошондо Нурлан он үч жашка жаңыдан чыккан тестиер бала эле” – деп очерктин каарманынын биографиясынан дагы бир штрихти кабарлайт. Бул биринчи бөлүм дээрлик бүт бойдан башкы кейипкердин өткөн өмүр тагдырынын урунтуу

учурларын баяндап берүү менен курулган. Мындан биз “жаш Нурлан жумушка бышык, ойлогон оюнун аягына чыккан, оокатка камбыл жана тыкан бала болуп өскөндүгүнөн” “20-22 жашка чыкканга чейин мектептин босогосун аттап, кат тааныган бала эместигинен”, “1918-жылы Токмоктогу бир бай өзбектиң булгаары заводуна көнчү болуп иштегенинен”, “бышыкчылык мезгилиnde иниси Нуркасымга боо байлатып коюп Самсановкадагы орус кулактарының доорундагы, Кара-Конуздагы бай дунгандын уюн багып, күрүчүн отоп жүргөндүгүнөн” кабардар болобуз. Булардын баарысы башкы каармандын өткөн оор заманда көргөн көр турмушунун көрүнүштөрү эле. Жаңы турмуш орноп, эл эркиндикке чыкканда “Нурлан “Кичи-Кеминдеги “Ильич” совхозунун чоң курулушунда да иштеди”. Бул биринчи бөлүм башкы кейипкердин баш калаабыз Фрунзедеги С.М.Киров атындагы коммунисттик окуу жайында окуп, окуусун бүткөн соң тарбиялык жооптуу кызматта иштеп жаткандыгын кабарлоо менен бүттөт. Көрүнүп тургандай, бул биринчи бөлүм даректүү баяндарга ширелген. Бул сапат очерк жанрының өзүмдүк сапатына карама-каршы келбейт. Тескерисинче, анын фактылык негизин дагы да бекемдейт. Очерктин экинчи бөлүмү өтө кыска, болгону бир эле бет. Бирок, мында С.Сасыкбаев каармандын руханий жактан өсүп-өнүгүүсүнө, илим-билиминин терендешине басым жасап, Нурлан Бозоевдин кийинки өмүрүнүн түптөлүшүнүн себеп-жагдайлары тууралуу кеп кылат. Автор минтип жазат: “Нурлан кара жумушту кандай тырышып аткарса, окууну да так ошондой тырышып окуган экен. Нурландын китечтеринин арасынан табылган бир барак кызыл кагаздын бетиндеги белгилер анын кайсы сабактарды кандайча окугандыгын көзгө даана көрсөтүп турат. “Диалектикалык материализм”, “Тарыхый материализм”, “Үнөм саясаты”, “СССР тарыхы” сыйктуу негизги сабактардан ар дайын “жакшы”, “эн жакшы” деген бааларды алыптыр.

Коммунисттик айыл чарба мектебинде уч жылдык партиялык курсу ийгиликтүү бүтүргөн Нурлан, өзүнүн партиялык органдарда иштөө жолун Кыргызстан К(б)П Кемин районунда агитация жана пропаганда кызматын аткаруу менен баштады.

Нурландын китечтеринин арасында эмгек китечеси да сакталып турат. Анын баракчасынын биринде Нурландын жумушчу стажы 19 жылга толгондугу жазылыптыр.

1938-жылы, 5-май. Партиянын Жалал-Абад округунун биринчи конференциясы ачылды. Ошондо Нурлан Бозоев округкомдун экинчи секретарлыгына дайындалды.

1940-жылы, 16-январда Нурлан ВКП(б) БКнын алдындагы Ленинград шаарында ачылган В.И.Ленин атындагы партиялык курска жөнөп кетти” [2:8-9]. Экинчи бөлүмдүн болгон көлөмү ушул, бирок байкалыш тургандай өтө көп, эң маанилүү маалыматтарды өз ичине камтып турат. Ошол учурдагы коомдук түзүлүштүн алабалынан да сонун кабар бере алат. Автор айтып өткөн дисциплинарды жөндөн жөн эле “негизги сабактар” деп жаткан жок. Дал ушул сабактар угуучулар менен студенттердин, ал турсун мектеп окуучуларынын коомдук көз караштарын, дүйнөгө болгон көз караштарын аныктап турган предметтер болгон. Саясатташкан коомдо бул дисциплинардын өтөгөн озүйпалары өтө чоң эле. Ошол үчүн калемгер ал предметтерди “негизги сабактар” деп жатат. Бул экинчи бөлүм да биринчи бөлүм сыйктуу каармандын өмүр жолундагы дагы бир бурулуш окуяны кабарлоо менен жыйынтыкталат. Ырасында эле ошол учурдагы большевиктик бийликтин негизги окуу жайларынан билим алуу келечекте ошол большевиктик бийликтин курамында иштөөнүн бекем гарантиясы болгон, баарынан да өкүнүчтүүсү угуучу, студент, окуучу ошол дисциплинарда айтылгандарды айныгыс чындык катары кабыл алышкан. Арийне, маселенин төркүнүн ушундай экенин биз бүгүн демократиялашкан коомдо жашап туруп билип жатабыз, ал эми ал мезгилде жогорудагы “негизги предметтерде” айтылган теориялык жоболорду айныксыз чындык катары кабыл алгандыгыбызды дагы бир жолу кайталоонун зарылдыгы жок го дейбиз.

Очерктиң үчүнчү бөлүмү Нурландын Арстанбап шайлоо округу боюнча Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин депутаттыгына көрсөтүлүп, шайлоочулар менен жолугушкан салатанттуу учурун сүрөттөө менен башталат да бул жерде окурмандар башкы каармандын кадимкидей эр киши болуп, ар нерсеге олуттуу карап калгандыгына күбө болушат. Үчүнчү бөлүмдүн башталышындагы бул учур нукура агитациялык-пропагандалык пафоско ширелген. Нурландын эл алдындагы жагымдуу сөзү эч кимди кош көңүл калтыrbайт.

Очерктиң сюжетинде андан ары Нурландын өз каалоосу менен Ленинградда түзүлгөн ополченесттердин катарына кошулгандыгы баяндалат да, анан үй бүлөсү, туугандары менен катарынын сүйлөшүп турган Нурлан сөзиз айдан соң атчандар дивизиясын уюштуруу иштери боюнча туулуп ёскөн Ала-Тоосуна кыска мөөнөткө келгендеги окуялары айтылат. Өзүнө жүктөлгөн тапшырманы абийирдүүлүк менен аткарып, иш арасында үй бүлөсүнө-апасына, өмүрлүк жарына, уул, кызына, бир туугандарына- да жолугуп кайтат. Очерктиң ушул жерлери да бир топ иш билги, бир топ курч жазылган. Алыссы Ала-Тоо жергесинде атчандар дивизиясынын бөлүктөрү уюштурула баштады. Бул тууралуу очеркте мындайча жазылат: “Ноктолуу жайдак аттарды бирден коштоп, сайдагы шар суудан сугарып келе жаткан Кызыл Аскерлердин катары алда кайда созулду. Кызыл бурчтан чыгып, аткананы көздөй бет алган Нурлан сайдын күзгүдөй тунук шар суусуна канган аттардын чүрөктөй келбетине карап, өзүнчө кубанды. Өзүнө бекитилип коюлган аргымак чалыш ак боз атты көрүп ичи жылыды. “Ушул атты минип жоого кетсем кууганыма жетип, качкан жоону кетирбейм”-деп ойлоду[2:25].

Очерктиң ақыркы бөлүмү окурманды немецтер менен салгылашкан майдан талаасына алып барат. Мында биз К-ский бирикменин жоокерлери, андагы замбирекчилер батареясынын командириинин саясий жактан орун басары Нурлан Бозоевдин көрсөткөн эрдиктерине күбө болобуз. “Замбиректин расчетундагылар кыргыздар эле. Алар өздөрүнүн депутаты жана командири менен бирге тайманbastan, фашисттик танкаларга каршы снаряддарды биригин артынан бирин жөнөттү – Очерктердеги мындан аркы окуялар биз кудум кинодон көрүп жүргөндөй кан күйгөн согуш картинасын көз алдыбызга тартат. – Немецтердин бир танкасы талкаланды. Дагы экинчи, үчүнчү күйүп өрттөндү. Бирок немецтер күтургандай жутуна берди. Абал өтө кыйын болду. Ушул учурда калемгер алдыңкы планга очерктиң баш каарманын алып чыгат. “Кыргыздар, фашисттерди бир кадам да алга жылдыrbайлы! – деген айбаттуу үнү заңк этти. Кыргыз аскерлери дагы тайманбай кайраттанып кармашты. Фашисттердин бешинчи танкасы талкаланып күйүп, алоолонгон жалын менен курчалды. Нурлан жарадар болду...

Эр жүрөктөрдүн катары суюлду. Замбиректер биринен сала бири иштебей жатты. Ошондо да немецтер өздөрү үчүн жол ача алган жок. Илгери карай жутунган немец танкалары катуу соккуга учурады. Ақыркы замбиректер да катардан чыкты. Нурлан экинчи жолу оор жарадар болду...

Кыйраган замбиректердин катарында снаряддар казып кеткен топуракка аралашып үстү-башы канга боёлуп жаткан Нурлан эң соңку күчүн жыйнап башын көтөрдү. Анын кан жуулган беттери кумсарып, дале болсо аянычтуу көздөрү бажырайып айлананы тике карады..

Жаны кыйналып, ажал менен арбашкан Нурлан гранатаны мыкчый кармады да, дагы алга карай жутунуп келе жаткан немецтик танканын алдын көздөй умтулду. – Фашисттер менен өлгөндөр да күрөштө... Кыргыздарды жеңе албайсың, ит фашист... – деген үнү каргылданып, эрдин кесе тиштеп, күркүрөп келе жаткан танканын алдына гранатасын кучактай эт-бетинен кетти[2:3]”

Очерктиң 1944-жылы жазылганын - согуш жөнүндөгү көптөгөн-көптөгөн кинолор тартыла элек кезде, күн сайын көрүп олтурган телевизор деген жок кезде жазылганын - эски алчу болсок, анда С.Сасықбаевдин калемгерлик учкул кыялышы бир топ жогору деңгээлде экенине ынанабыз.

Калемгер бул очеркінде көркөм фантазия менен тарыхый фактыны эриш-аркак ширелиштире берип жүрүп олтурат. Ошону менен бирге баяндоонун ар түркүн формаларын да кеңири колдонот. Айтылган ойдун айқын мисалы катары бул очеркте эпистолярдық форманын автор тарабынан ийгиликтүү колдонулгандыгын көрсөтүп кетсек болот. Мында очеркчи Нурландын алгач Кызыл Армиянын катарына чакырылып, даярдык көрүп жүргөн учурундагы каттарды сунуштайт. Андай каттар бул очеркте жазылбайт. Төртөөндө төң Нурлан үйүндөгүлөргө кайрат берип, белди бек бууш керектигин айтат. “Мени келет же келбейт деп санааркабагыла! Аманчылык болсо барамын. Биздин максат жана тилем душманды женүү”. Ал эми өмүрлүк жары Канықұлгө кайрылып минтип жазат: “...колхоздо башка келиндер сыйктуу кайраттана жакшы иште! Чыдамдуулукка, кайраттуулукка үйрөн!” “Апа, адам баласынын турмушунда күтүлбөгөн окуялар, кыйынчылыктар болот. Бирок, кандай гана болбосун кыйынчылыктын бетине тике караш керек. Ошондо гана адам адамгерчилигин акттай”. – Изилдөөчүлөр айтып жүргөндөй, эпистолярдық форманын да өзүнүн өтөй турган олуттуу милдети бар. “Эпистолярдык адабият” өз мазмунуна өмүр баян, мемуар, күндөлүк, эскерүү сыйктуу документалдуу адабияттардын элементтерин камтыган адабий чыгармачылыктын өзгөчө формасы – деп жазат илимпоз-профессор Үмүт Култаева. – Анткени катта... сезим менен ойду ырааттуу баяндоонун жуурулушкан чегинде өзгөчө бир учурда өзгөчө бир баалуулук менен кызыктуу нерсени баштан еткөрүү бар. Ата Мекендин башында оор сыноо турганда, бүтүндөй эл, ар бир үй-бүлө согуш менен тылга эки бөлүнүп, бар менен жок болуп кетүүнүн чеги каш-кабактын ортосунда тургандай мезгилде чыгарманын ички дүйнөсүнөн каттын орун алыши мыйзамдуу көрүнүш эле”[1:2-март]. Мына ошентип, очерктеңи эпистолярдык баяндоолор өз максатына жеткен.

С. Сасықбаев бул очеркінде пейзажды да иш билги пайдаланған. Автор минтип жазат: “Укмуштуу Арстанбап тоолору асман тиреп чалкалайт. Жашыл жалбырактары көшүлгөн жангактуу калың токой, ак карлуу бийик аскалар жактан соккон серүүн жел ыргалып турат. Нечен түркүн гүлдүү чөптөр, жемиштүү жыгачтар, жылгалардан аккан күзгүдөй тунук шар суулар, жапайы талдардан, жийделерден миң кубулуп сайраган булбул күштар жүрөктүү ээликтирет” [1:2-март].

Бул согушка чейинки бейпил турмуштун ажайып картинасы эле.

Жыйынтыктап айтканда, С. Сасықбаевдин “Нурлан” очерки каардуу согуш күндөрүнүн реалдуу картинасын мыкты чагылдыра алган, ошондон улам жеke калемгердин өзүнүн гана эмес жалпы кыргыз очерк жанрынын контекстинен алганда да өз орду бар чыгарма болуп эсептелет.

Пайдаланылган булактардың тизмеси

1. Култаева Ү. Кыргыз романынын классикалык үлгүсү. // “Кыргыз Туусу”, 2010, 2-март.
2. Сасықбаев С. Нурлан (Очерк). – Ф.: Кыргызмабас, 1944. – 3-бет.
3. Журбина Е.И. Искусство очерка. - М.: Советский писатель, 1957.
4. Юшин ГГ. О жанре очерковой литературы. - М.: Изд-во МГУ, 1958.
5. Храпченко М. Б.. Познание литературы и искусства. - М.: 1987, с. 360.
6. Ботобеков У. Очерктиң ооматы келеби? - «Кыргызстан маданияты», 1990, 13-декабрь.

Рецензенттер: *Каратеева С.К.* – кандидат филологических наук, доцент КГУ им. И. Арабаева
Абдырасурова Э.К. – кандидат педагогических наук, доцент КГМА им. И. К. Ахунбаева

УДК:372.881.11-053

*Илиязова А. Т., Султанова Г. К.**КГЮА, Бишкек**Исаева Ж. К.**БГУ им. Х. Карасаева, Бишкек**Iliyazova A.T., Sultanova G.K.**KSLA, Bishkek**Isaeva J. K.**H. Karasaev BSU, Bishkek*

**Многофакторный подход к обучению иностранным языкам
разновозрастных групп**

**Ар түрдүү жаштагы топтун чет тилдерин үйрөнүүсүнө көмөк берүүчү ар
тараптуу мамиле**

**Multiple-factor approaches to the foreign languages learning of different aged
people**

В статье авторы предлагают апробированный им многофакторный метод обучения иностранным языкам разновозрастных групп обучающихся. Авторы исходят в разработке конкретных составляющих методики из теоретических основ ученых-лингвистов и психологов таких как: Н.Хомский, Ж. Пиаже, Б.Ф.Скиннер, Дж. Сиеменс и Стивен Даунс, известных в мировой науке. Главной целью обучения иностранным языкам авторы считают комбинаторный, комплексный подход к обучению с учетом психологических, методических, личностных и коммуникативных факторов.

Ключевые слова: разновозрастные группы обучающихся; иностранный язык; мышление, аудирование; говорение; письмо; коннективистская теория обучения; бихевиористический подход обучения Беррес Фредерик Скиннера; когнитивная теория обучения Ж. Пиаже; коннективистский подход обучения Дж. Сиеменса и Стивена Даунса.

Макалада авторлор ар түрдүү жаштагы топтун чет тилдерин үйрөнүүсүнө тез көмөк берүүчү ар тараптуу апробациядан откөн жардамды (мамилени) сунушташат. Авторлордун иштеп чыккан конкреттүү методикалык жыйымымдардан турган сунуштамалары дүйнөлүк илимий чөйрөгө белгилүү болгон Н.Хомский, Ж. Пиаже, Б.Скиннер, Дж. Сиеменс и Стивен Даунсга окишогон окумуштуу тилчилердин жана психологдордун теорияларынын негизинде даярдалган. Авторлордун ою боюнча, чет тилдерди үйрөтүүнүн максаты комплекстүү жана комбинатордуу болуп, ар бир адамдын жекече өзгөчөлүгүн, психологиялык жана коммуникативдуу факторлорду эске алыныши керектигин баса белгилешет.

Урунчтуу сөздөр: ар түрдүү жаштагы адамдардын тобу; чет тил; ойлонуу; угуу; сүйлөө; жазуу; Ж. Пиаженин когнитивдик өнүктүрүү теориясы; Дж. Сиеменстин жана Стивен Даунстун үйрөнүүгө байланыштуу теориясы; Беррес Фредерик Скиннердин окутуунун жүргүм-түрүм мамилесине байланыштуу теориясы.

In this article the authors suggest approved multiple-factor approaches to the group of different aged people to learn foreign languages. The authors have developed specific own approaches based on theoretical base of well-known language experts, scientist and psychologists of the world such as (Noam Chomsky, Jean Piaget, B.F. Skinner, G. Siemens and S. Downes. In the opinion of the authors, the main objectives of the foreign language learning should be combinatorial, complex approaches of learning taking into consideration of psychological, methodical, communicative as well as personality factors.

Keywords: different aged groups of learners; foreign language; thoughts; listening; speaking; writing; G. Siemens and S. Downes' connectivity theory of learning; behavioral theory of learning by J. Piaget; cognitive theory of learning by B. Skinner.

Язык есть средство коммуникации, и он является главным инструментом социализации каждого из нас. Благодаря языку мы становимся частью определенной социокультуры. Овладение языком - это одна из самых основных характеристик человечества. Об этом профессор лингвистики Массачусетского технологического института Ноам Хомский

впервые высказал мнение о врождённом характере человеческой способности говорить на языке, а также он утверждал, что язык является средством мышления. Данная идея впервые была высказана в ранней работе Хомского «Логическая структура лингвистической теории» [1] в 1955 году, и до сих пор она является предметом обсуждения. Есть сторонники и оппоненты данного высказывания. Н.Хомский утверждал, что дети получают только определенные слова и выражения от своих родителей в раннем детстве, но остальные реплики и предложения выражают вербально, интуитивно подражая окружающим. Если наблюдать за детьми с малых лет до определенного школьного возраста, то все они сначала начинают говорить, прежде чем писать. Подробная схема процесса овладения языком детей с малых лет до дошкольного возраста выглядит следующим образом:

1-й этап- слушание говорящих людей вокруг себя, по-другому говоря, идет процесс аудирования;

2-й этап - слушание(аудирование) и наблюдение за говорящими;

3-этап - подражание или повторение говорящих без переосмыслиния услышанного;

4-этап-частичное или полное переосмысливание прослушанного (мыслительный процесс);

5-этап - частичное понимание прослушанного (заданного вопроса) и отклик;

6-этап-полное понимание смысла разговора людей вокруг себя и вступление с ними в диалог;

7-этап-начало письменной речи (в начальной школе или в подготовительном отделении детского сада).

Рассматривая вышеуказанные этапы овладения детьми родным языком, мы можем подчеркнуть, что они учатся говорить на родном языке, слушая, подражая и наблюдая за окружающими, без грамматических правил. Что касается изучения иностранных языков, овладение ими идет совсем по-другому принципу. Если родной язык впитывается и осваивается каждым человеком с рождения, то второй или третий иностранный язык люди начинают изучать в разные периоды своей жизни. Здесь очень много различий. Некоторые одновременно начинают говорить с раннего возраста на 2-х языках, если родители двуязычные. В Кыргызской Республике многие городские дети принадлежат к таким категориям, но не все. У нас большинство детей начинают изучать второй иностранный язык со школьной скамьи, включая вузовский период, но, к сожалению, уровень их овладения иностранными языками оставляет желать лучшего. Если посчитать их школьный и вузовский период, то 10-12 лет уходит на изучение иностранных языков. Это-очень большой срок. За этот период можно выучить 3-4 иностранных языка в совершенстве или, по крайней мере, на должном уровне. В чем заключается плохое овладение иностранными языками в нашей стране? Плохое преподавание, плохая методика или неспособность обучающихся к изучению иностранных языков?

Несколько лет опыт работы преподавания иностранных языков, в частности английского, французского и русского языков, показывает, что практически все могут изучать любой иностранный язык на должном уровне, несмотря на разный возраст. Конечно, если нет никаких нарушений и повреждений в головном мозге. При этом должны учитываться следующие факторы:

1. индивидуальная способность каждого обучаемого;
2. правильно подобранная методика для каждого уровня и возраста;
3. темп и скорость восприятия объема материала каждым обучающимся;
4. мотивации каждого для изучения ИЯ;
5. снятие психологических барьеров обучающихся по различным аспектам языка;
6. создание доброжелательной обстановки в аудитории в целом и внутри группы.

Теперь, давайте рассмотрим по пунктам каждый из них.

01. Индивидуальная способность каждого обучаемого:

Все люди имеют различные способности. Некоторые имеют математический склад ума, у других есть способности к изучению языков, у третьих абстрактное мышление, а

четвертые - обладают изумительным музыкальным слухом и.т.д. К чему эти перечисления? Прежде чем продолжить обучение иностранному языку, необходимо выяснить сильные и слабые стороны каждого обучаемого, чтобы выявить какие из этих сторон помогают ему или ей в изучении иностранных языков, а наоборот, какие стороны следует развивать. Без этого никак. Почему? У кого слуховая память плохо развита, тот не слышит разницу иноязычных звуков, и все время неправильно повторяет прослушанное. Вследствие чего плохо понимает своего собеседника на иностранном языке, хотя имеет неплохой словарный запас. У кого плохо развита фотографическая память, все время пропускает какие-то буквы при написании. Одним словом, нам следует учесть, у кого хорошо или плохо развита зрительная, слуховая или фотографическая память, а также знание количества студентов обладающих кратковременной или долговременной памятью не помешает в дальнейшей работе. Далее, если им объяснить и дать инструкцию, как развить свои отстающие или отсутствующие способности, эти меры способствуют успешному овладению ИЯ на должном уровне.

02. Правильно подобранная методика для каждого уровня и возраста:

Естественно, мы должны правильно подобрать методику для каждого уровня и возраста. Какие-то единичные подходы сработают для всех, но следует варьировать методику согласно уровню, возрасту и потребности каждого обучаемого.

03. Темп и скорость восприятия объема материала каждым обучающимся;

Есть некоторые школьники, студенты и взрослые, которые проглатывают большой объем материала быстро, но таких немало. Для них необходимо подобрать больше интересных материалов и их варьировать во всем, чтобы им не было скучно. Обычно у 70% таких людей кратковременная память. Определенное количество обучаемых очень медленно воспринимают материал, но навсегда запоминают. К таким категориям нет смысла давать большой объем материала, даже по программе. Здесь как раз очень важен девиз: «индивидуальный подход каждому».

04. Мотивации каждого для изучения ИЯ:

Залог к успеху при обучении иностранным языкам зависит во многом от мотивации каждого. Поэтому необходимо всячески мотивировать к изучению иностранных языков. В данном случае все инструменты хороши для мотивации. Музыка, фильмы, книги, история, звездные люди и все достижения страны изучаемого языка.

05. Снятие психологических барьеров обучающихся по различным аспектам языка:

Никому не секрет, что у многих появляется психологический барьер при изучении иностранных языков. Особенно при говорении или общении на изучаемом языке, не говоря о выступлении перед публикой. Задача преподавателя иностранных языков должна заключаться в том, чтобы помочь своим ученикам или студентам уметь преодолеть все преграды, включая психологические барьеры. В данном случае тот же самый подход, что в первом пункте. Сначала выяснить у кого какие психологические барьеры или проблемы. Далее, следует работать над устранением этих барьеров. Знание своего преподаваемого языка недостаточно для преподавателей иностранных языков, они должны знать лучше всех многие аспекты психологии, в первую очередь, возрастную психологию.

06. Создание доброжелательной обстановки в аудитории в целом и внутри группы.

При соблюдении всех педагогических и методических правил, несмотря на устранение психологических барьеров, даже при применении самых лучших достижений по обучению ИЯ, не будет желаемых результатов, если не будет доброжелательной обстановки в аудитории в целом. Отношение между преподавателем и обучаемыми должны быть доверительными. Это - один из важных и нужных факторов.

Далее, для достижения положительных результатов в обучении, преподавателям иностранных языков следует прилагать максимум усилий, чтобы их обучающиеся владели 4-я (четырьмя) языковыми компетенциями на одинаковом уровне:

- 1) Слушанием (аудирование)

- 2) Говорением (устная речь)
- 3) Чтением
- 4) Письмом (письменная речь).

Нужно концентрировать большое внимание на этих компетенциях, которые действительно помогают обучающимся овладеть иностранными языками на необходимом уровне. Что подразумевается под этими компетенциями?

1) **Слышание или аудирование**- это первый языковой навык, который нужно развивать с первых дней. Любой язык имеет определенную уникальную музыкальность своюственную только данному языку. Поэтому следует учить студентов слушать внимательно, обращая внимание на интонации, эмоции, акценты и на естественный поток звука. Нужно объяснить, что необходимо уметь различать не только слова, но и звуки этих слов.

Слышание – процесс восприятия, осмысления и понимания речи говорящего, а также способность выделить основные идеи, мысли, эмоции и чувства.

2) **Говорение**-это процесс выражения мыслей в устной форме. В процессе говорения одновременно осуществляются произносительные, лексические и грамматические навыки. Различают инициативную, реактивную и репродуктивную (стохастическую) речь. Обучающимся следует говорить больше на том языке, какой иностранный язык они изучают. Говорение - это физиологическое явление, и наша артикуляционная система (голосовые связки, неба, зубы, язык и рот) должна работать по правилам изучаемого языка. Дать возможность студентам услышать, как носители изучаемого языка говорят в действительности, и почувствовать, что это значит сказать неродные слова.

3) **Чтение**-само по себе сложная мыслительная деятельность, где одновременно происходят процессы восприятия, осмысления и переработка зрительно воспринимаемого (полученного) текста.

4) Что касается **письма** - это процесс фиксации звукового языка, речи и мысли с помощью знаковой системы, с помощью которых осуществляется коммуникативная функция.

Помимо этих языковых компетенций, нужно обращать особое внимание на пяти языковые характеристики изучаемого языка:

- 1) Синтаксис
- 2) Семантика
- 3) Морфология
- 4) Фонология
- 5) Прагматика

Не будет лишним применять и опираться на некоторые теории и подходы известных школ мира по овладению языка такие как:

- 1) Бихевиористический подход (B.F.Skinner, Behaviorism)
- 2) Универсальная грамматика (NoamChomsky, UniversalGrammar)
- 3) Когнитивная теория обучения Ж. Пиаже (CognitiveTheory, JeanPiaget_
- 4) Теория коннективизма (Джордж Сиенс и Стивен Даунс)

Швейцарский психолог Ж. Пиаже изучал и разработал теорию когнитивного развития, где уделяет внимание возрастному развитию детей. Его теория развития указывает, что дети активно взаимодействуют с окружающим миром, каждый раз адаптируя вновь получаемую новую информацию к тем концептам, которыми они уже обладают. Ж. Пиаже подчеркнул, что обучение должно опираться на уже достигнутый уровень развития. Поэтому он предлагал 4 основные этапы интеллектуального развития.

Понятия «бихевиоризм, бихевиористический» при переводе с английского означают «поведение, поведенческий». Американский психолог Бернес Фредерик Скиннер является основоположником бихевиористического подхода, который развил известную теорию И. П. Павлова по условным рефлексам применительно к обучению. Скиннер предлагает следующие критерии:

1) преподаватель должен четко объяснять, чему он будет обучать, т.е указать цель и задачи обучения;

2) обучение целиком должно организовываться по принципу от простого к сложному. Другими словами, все задания должны быть пошаговыми.

3) индивидуальная обучающая программа должна предоставлять возможность всем работать в индивидуальном режиме;

4) Запрограммированный характер обучения подразумевает многократное повторение, закрепление и поощрение. Благодаря чему достигается хороший успех в любом обучении.

Бихевиористический подход помогает развивать нужные речевые и языковые навыки путем повторения пройденных материалов.

Теорию коннективизма разработали Джордж Сиенс и Стивен Даунс. Название произошло от английского слова «**to connect**». Буквально означает «**связывать**». Согласно данной теории знание распространяется по информационной паутине и может храниться в различных цифровых форматах и носителях.

Джордж Сиенс в своей статье от 12 декабря 2004 года «Теория обучения в эпоху цифровых технологий» отмечает, что теория коннективизма обеспечивает обучаемых изнутри нужными навыками обучения и деятельностью, необходимых для того, чтобы они процветали в эпоху цифровых технологий»-«Connectivism provides insight into learning skills and tasks needed for learners to flourish in a digital era» [2].

Skinner B: «Psychology is a science, and teaching is an art; and sciences never generate arts directly out of themselves» p -74 [3]. Психология - это наука, но обучение-это искусство... Как Скиннер Б. отметил, мы не должны перепутать науку с искусством, наоборот, нам следует правильно применять и комбинировать достижения науки на практике. В нашем случае, ранее существующие лингвистические, психологические теории обучения, а также различные подходы к обучению иностранным языкам должны быть комбинированными в зависимости от возраста и мотивации групп обучающихся. Преподавание иностранных языков должно быть интересным, как и искусство.

В заключение, можно отметить, что для достижения наших целей по преодолению трудностей в изучении иностранных языков, нужно применять все вышеперечисленные пункты, включая последнюю теорию коннективизма, где роль новой информационной технологии велика. В эпоху глобализации все человечество (*Homo sapiens*) мира должно быть одинаково конкурентоспособным и равным во всех сферах жизнедеятельности. Овладение несколькими иностранными языками в совершенстве является одним из составляющих факторов конкурентоспособности.

Список цитируемых источников

1. Chomsky, N. (1955). The logical structure of linguistic theory. Cambridge, MA: Mimeo MIT.
2. Siemens, G. (December 12, 2004). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. Internet resource:<http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm>
3. Skinner, B. (1968). The Technology of Teaching. New York: Appleton-Century-Crofts, p-74.
4. Хомский Н. Язык и мышление // М.: Изд. Московский университет, 1972. С. 16 -38
5. Downes, S (2007, February 6). Msg. 30, Re: What Connectivism Is. Connectivism Conference: University of Manitoba.
6. Siemens, G. (2006). KnowingKnowledge.com //electronic book//www.knowingknowledge.com
7. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам), интернет ресурс:<https://dic.academic.ru/>

**Рецензенты: Мырзажанова Г. Б. – кандидат филологических наук, доцент КГЮА
Кадыркулова Ф. Д. – кандидат филологических наук, профессор БГУ им. Х. Карасаева**

УДК: 4:409. 5:414. 8:482

Имазов М. Х.
КНУ им. Ж. Бласагына, Бишкек
Imazov M. H.
J. Balasagyn KNU, Bishkek
Dungan_kg@mail.ru

О двух подходах в лингвистике (по поводу наличия и отсутствия некоторых лингвистических единиц в изолирующих языках)

Тил илиминдеги экі ыкма жөнүндө (унгу тилдердеги кээ бир лингвистикалык бирдиктердин болушу же болбошу маселесине карата)

About two approaches in linguistics (concerning the presence and absence of some linguistic units in isolating languages)

В настоящей статье исследуется вопрос о наличии и отсутствии некоторых лингвистических единиц в изолирующих языках. Западноевропейские синологи отрицают наличие частей речи и фонем в китайском языке, российские же ученые утверждают, что эти единицы универсальны и они присущи любому языку. Рассмотрение двух подходов по данному вопросу составляет содержание этой статьи.

Ключевые слова: части речи; фонема; морфема; слог; слово; предложение.

Макалада уңгу тилдердеги кээ бир лингвистикалык бирдиктердин болушу жана болбошу жөнүндөгү маселе карапат. Батыш Европа синологдору кытай тилинде сөз түркүмдөрү жана фонемалардын жоктолуп белгилешет. Ал эми орус окумуштуулары болсо, бул универсалдуу бирдиктер жана алар бардык тилдерге мунәздүү экендигин аныкташат. Макалада лингвистикалык бирдиктерге карата экі ыкманын болушу жөнүндө сөз болот.

Үрүннүү сөздөр: сөз түркүмдөрү; фонема; морфема; муун; сөз; сүйлөм.

This article examines the presence and absence of some linguistic units in isolating languages. Western European sinologists deny the presence of parts of speech and phonemes in the Chinese language, while Russian scientists argue that these units are universal and they are inherent in any language. Consideration of the two approaches to this issue constitutes the content of this article.

Keywords: parts of speech; phoneme; morpheme; syllable; word; sentence

I. Начнем с наличия и отсутствия частей речи в изолирующих языках. Отрицают наличие частей речи в этих языках главным образом западноевропейские синологи. Привыкшие делить группировки слов по морфологическим показателям, они не обнаружили таковых в китайском языке. Этой точки зрения придерживаются или готовы придерживаться также некоторые китайские [3, №3, с.44] и российские ученые [6, с.48]. Последнее, смею думать, объясняется влиянием западноевропейской синологической литературы.

При обосновании наличия частей речи в китайском языке от «узкого морфологизма» отказался А.А. Драгунов. По его мнению, выделить классы слов вполне можно и на основании синтаксических свойств [4, с.9]. Ещё определённее высказался В.М. Солнцев: «Языков без частей речи не бывает. То, что мы называем по традиции «части речи» и что, по существу, означает классы слов с одинаковыми или по меньшей мере сходными грамматическими свойствами, действительно является обязательным атрибутом грамматической системы любого языка» [7, 218-219].

Более того, В.М. Солнцев называет ещё и другие универсалии, свойственные всем языкам, в том числе и формоизолирующим, «Изолирующие (формоизолирующие) языки имеют тот же набор единиц, что и формосвязующие языки: звуки (фонемы), слоги, морфемы, слова, словосочетания, предложения. Эти единицы универсальны. Они присущи любому человеческому языку» [7, с.39]. По его мнению, все они должны иметь единое определение, которое необходимо для сопоставления и сравнения языков.

В.М. Солнцев тут же предлагает краткие, ёмкие и, на мой взгляд, очень точные универсальные определения для трёх основных единиц языка:

«Фонема – класс функционально тождественных и физически сходных звуков; морфема – двусторонняя единица языка, не обладающая синтаксической самостоятельностью; слово – двусторонняя единица языка, характеризующаяся синтаксической самостоятельностью» [7, с. 39-40].

II. О наличии и отсутствии фонем в изолирующих языках. «Выявление фонем путем сопоставления определенных, как правило, наименьших смысловых единиц – слов и морфем – обусловлено самой лингвистической сущностью фонем – служить средством построения и различия слов и их морфем» [2, с. 200]. Изолирующие языки, в частности китайский и дунганский, характеризуются четкой ограниченностью друг от друга непроизводных слов и непроизводных морфем, а также устойчивостью их звукового состава. Именно поэтому, кто бы что не говорил, материалы этих языков даже могут быть использованы как образцы при демонстрации процесса выявления фонем – средств построения и различия слов и их морфем. В дунганском языке, к примеру, каждый слог – это потенциальная корневая морфема, односложное слово. Слогов же существует определенное количество. Обладая устойчивым звуковым составом, они четко отличаются друг от друга. И если учесть, что все дунганские слоги открыты, что «именно слог является той своеобразной ареной, на которой только и выявляются фонологические характеристики его элементов» и что «именно в слоге СГ существуют оптимальные условия для реализации фонологически существенных признаков» [1, №1, с.35], то при названных специфических особенностях дунганского языка установление состава фонем сводится к анализу упомянутого определенного количества слогов – односложных слов. Состав фонем дунганского языка был установлен именно таким образом [5, с.56-127].

О наличии фонем в языках изолирующего типа свидетельствуют также существование системы передачи китайских слов буквами латинского алфавита и существование дунганского фонетического письма, которым дунгане Центральной Азии пользуются почти сто лет.

Наличию фонем в изолирующих языках В.М.Солнцев в своей книге «Введение в теорию изолирующих языков» посвящает часть первой главы «Фонема и слог», которую заканчивает словами: «Итак, на современном этапе изученности изолирующих языков мы можем констатировать, что в них, как и в других языках мира, звуковая система представлена отдельными звуками, гласными и согласными, которые, с одной стороны, обладают функцией смысловыражения в широком смысле, с другой – используются для различия сонем и номем, т.е. имеют функцию смыслоразличения. Это дает основание считать, что отдельные звуки в формоизолирующих языках имеют качество фонем» [7, с. 48].

Следующими из трёх основных единиц языка, которые выделил В.М. Солнцев, являются морфема и слово. Раскрытию сути определения этих единиц он посвятил всю третью главу упомянутой книги, так и назвав её «Морфема и слово». Рассматривая разные точки зрения по данной проблеме, он привлекает не только материалы изолирующих языков, но и материалы языков формосвязывающих. Не разбирая споры о том, что главное, морфема или слово, остановлюсь на фактах дунганского и китайского языков. Факты дунганского языка говорят о том, что сначала появилось слово, а затем уже в результате словосложения появились сложные слова с двумя и более корневыми морфемами, которые в отдельных случаях становились также афиксальными. Языковое сознание носителей языка подтверждает данные факты.

Об этом же свидетельствуют материалы китайского языка. Иероглифическая письменность с момента своего возникновения фиксировала сначала простые односложные слова, которые в результате словосложения становились сложными словами с двумя и более корневыми морфемами, отдельные из которых впоследствии становились афиксальными. Таким образом, обе эти единицы, т.е. морфема и слово, тесно между собой связаны.

III. Слог, морфема и слово в изолирующих языках. Хочу сразу оговорить, что слог, морфема и слово – это единицы разных уровней языка: фонетики, грамматики и лексики соответственно. Хотя внешне, материально, по звуковому составу, они могут совпадать, но по сути могут быть совершенно разными. Так, к примеру, как выше уже отмечалось, морфема, двусторонняя единица, не обладает синтаксической самостоятельностью, а слово, тоже двусторонняя единица, но обладает синтаксической самостоятельностью.

И тем не менее их трактуют по-разному. Разбирая два подхода насчет морфемы и слова, В.М. Солнцев пишет: «Если сравнить два понимания морфемы (по Бодуэну де Куртенэ и по Блумфильду), то общим в этих двух трактовках является идея минимальности. Различие же состоит в том, что в определении у Бодуэна указано отношение к слову (минимальная значимая часть слова), а в определении морфемы у Блумфильда указания на соотношение к слову не содержится» [7, с.60], [1, с.35], [2, с.200], [3, №4, с.200], [6, с. 56-127].

В существующей специальной литературе китайский однослог (моносиллаб) называют по-разному: словом, морфемой, словом и морфемой одновременно, а также слогоморфемой и слогофонемой. И что интересно, каждое из этих названий, вероятно, верно, поскольку в каждом конкретном случае конкретный исследователь видит в моносиллабе то, что он на данный момент хочет видеть. Благо природа однослога позволяет это делать: китайский моносиллаб «многоголосик».

Когда говорят о моносиллабе как о «слогоморфеме», думается, что под последним понимают «цзы», «ханьцы». Значимый «моносиллаб», передаваемый на письме иероглифом, есть «цзы». А «цзы» - понятие и письма, и речи. Сложное же понятие «слогоморфема», судя по всему, именно из этих понятий: слог – отрезок речи, морфема (цзы) – письменный знак. Очевидно такое понятие моносиллаба самое распространенное. Однако следует заметить, что определение моносиллаба, как «слогоморфема», по всей видимости применено только там, где речь идет о китайской письменности, о соотношении «языковых элементов» и знаков письма. Применение же его в остальных случаях может вызвать только путаницу.

Когда же называют моносиллаб «слогофонемой», то понимают его как единицу фонологическую. Понятие «слогофонема» согласно «слогофонемной» теории то же самое, что и понятие «звукопонема» согласно «звукопонемной» теории. За отдельно взятым моносиллабом в данном случае признается только фонологический статус. Таким образом, определение моносиллаба как «слогофонема» применимо лишь там, где речь идет о фонологической системе китайского языка.

Что же касается «морфемной» трактовки моносиллаба, то, вероятно, здесь исходили из понимания «цзы» только как морфемы. Это верно, видимо, на каком-то этапе развития языка. Можно предположить, что первоначально в языке вообще не было никаких морфем (в китайском языке во всяком случае), а были только слова, причём только односложные. Предположение это подтверждают материалы древнекитайского языка. Если вспомнить ещё более ранние стадии развития языка, то сказанное становится совершенно очевидным. Поэтому, наверное, когда древнекитайские мудрецы создавали иероглифическую письменность, то они, конечно же, для каждого слова (а не для части его) подбирали иероглиф. Именно тогда между означаемым

(словом) и означающим (иероглифом), наверняка, существовало одно-однозначное соответствие: одно слово – один иероглиф, один иероглиф – одно слово. Именно тогда «цы», вероятно, совмещало и понятие «слово», и понятие «иероглиф». Это потом, на более поздней стадии развития языка, стали появляться двусложные и многосложные производные слова; и моносиллаб уже можно было встретить как в самостоятельном употреблении, так и в составе сложного слова, в качестве его значимой части – морфемы. В связи с чем, конечно, и возникла необходимость дифференциации двух понятий – «слова» и «морфемы». Для понятия «слова» создали термин «цы», а за термином «цы» оставили понятие «морфема» и «иероглиф». И как следствие, появилось два вида словаря: цзыдян и цыдян.

Если говорить о «словесной» трактовке моносиллаба, то нужно, по всей видимости, вспомнить, что каждый однослог, произнесённый в одном из четырёх тонов, – это односложное слово. И оно способно к самостоятельному функционированию. В условиях, когда в языке сегодня (не говоря уже о ранних периодах) односложные слова составляют солидную часть словарного состава китайского языка, такой подход не кажется безосновательным.

Другой подход, при котором значимый моносиллаб рассматривается и как слово, и как морфема, также представляется продуктивным и адекватно отражающим современную языковую действительность. Моносиллабы как односложные слова (как бы их не называли: «языковыми элементами», «первичными лексемами» и т.д.) составляют основной словарный фонд китайского языка. В большинстве случаев все они способны к самостоятельному употреблению. В то же время в языке сегодня имеется немало двусложных, трёх – и четырёхсложных слов. И их становиться всё больше. В составе таких слов моносиллаб, естественно, выступает как морфема (корневая или аффиксальная).

Таким образом, каждое из рассмотренных здесь названий моносиллаба, безусловно, имеет своё основание, и дано оно в соответствии с тем подходом, который конкретный исследователь взял на вооружение при выполнении той или иной конкретной задачи, при написании той или иной конкретной работы. И споры, которые при этом время от времени возникают, кажутся естественными: они вызваны «многоликостью» китайского моносиллаба.

О функции китайского тона. О тонах в языках изолирующего типа написано, и вероятно, пишется немало работ. И всё же много ещё спорного в освещении этого, безусловно, важнейшего вопроса. Приходилось, например, читать и слышать разные мнения о том, свойством чего является тон: слова, слога или гласного. В обосновании каждого из них, конечно же, есть свой смысл и свой резон. Поэтому мы не ставим цели подробно рассматривать их вместе или в отдельности, а вкратце изложим наше понимание проблемы.

Начнём с того, что звук, слог и слово – это явление разного порядка. И у каждого из них свои признаки, составляющие суть его. У звука это, например, звонкость-глухость, у слога это, скажем, открытость-закрытость. Неотъемлемым свойством слова является ударение, в том числе и музыкальное, т.е. тон. Носителем ударения, конечно, может быть и слог, и отдельный звук (гласный). Но ударение не является постоянным признаком слога или гласного. Поэтому есть, вероятно, смысл говорить о двух аспектах ударения и тона: физическом и лингвистическом.

По своим параметрам тон может быть ровным, восходящим, нисходящим, длительным, кратким и т.д. И его непосредственным носителем, как уже отмечалось, может быть как слог, так и просто гласный. Но тоны, различаясь между собой, различают не слоги и не гласные, а односложные слова с одинаковым звуковым составом. В противном случае слогов и гласных в языке было бы в несколько раз

больше, а точнее во столько раз больше, столько в языке тонов. В плане физическом тон имеет отношение и к слогу, и кциальному звуку (гласному), но в плане лингвистическом тон – это постоянный признак односложного слова.

В этом отношении весьма показательны исследования тонов в дунганском языке, близкородственном китайскому. Дунганская тона впервые были охарактеризованы Е.Д. Поливановым (1937). По его мнению, в дунганском языке три тона: I первый – ровный, относительно длительный, II второй – нисходящий, относительно краткий и III третий – восходящий, также относительно краткий. Иная характеристика тонов дунганского языка содержится в работе О.И. Завьяловой (1979). На основе результатов экспериментально-фонетического анализа утверждается, что слияние первого и второго китайского тонов здесь происходит в позиции перед паузой, а в остальных случаях по-прежнему сохраняется четыре тона.

Таким образом, перед нами две разные характеристики тонов дунганского языка. И обе, безусловно, верные, обе соответствуют языковой действительности. Первая дана на основе данных слухового восприятия, удовлетворяющего и учитывающего только главное, нужное для понимания в языковом общении, и опускающего второстепенное, а вторая – на основе результатов экспериментально-фонетического анализа, объективно фиксирующего всё: и главное, и второстепенное. Иными словами, в первом случае тоны в большей мере рассматриваются в лингвистическом плане, во-втором – в плане физическом. Ясно, что носителям дунганского языка да и всем говорящим на этом языке, конечно же, ближе поливановское понимание тонов, ибо им в языковой практике важно то, что улавливает их слух, а не физический прибор.

Различаясь между собой по названным Е.Д. Поливановым параметрам, тоны, как уже отмечалось, различают односложные слова с одинаковым звуковым составом: бо I «узел» - бо II «гарантировать», бо III «обнимать»; фу I «книга» - фу II «считать» - фу III «дерево» и т.д. Следовательно, функция тона – это функция смыслоразличения односложных слов с одинаковым звуковым составом.

Существует, однако, и иное понимание функции дунганских тонов. Так, например, Ю.Цунваза (1950) пишет: «Одной из специфических особенностей фонетической системы дунганского языка является произношение гласного тремя тонами». И там же замечает, что тон является важным средством словообразования. Аналогичную первой из точек зрения автора позже выскажет А.А. Москалёв (1961) по отношению к функции тонов в языках сино-тибетской семьи и сходной со второй – Т.Т. Мхитарян (1959).

Если принять первую из названных точек зрения, то тон следует считать дифференциальным признаком гласных, каковым он на самом деле не является. К тому же пришлось бы также признать, что гласных в дунганском языке втрое больше существующих. В действительности же тон различает односложные слова с одинаковым звуковым составом, а не гласные. Его функция в дунганском и китайском языке аналогична функции ударения в русских омографах типа мука-мука, замок-замок и т.д. Дунганско и китайское односложное слово без тона также немыслимо, как и русские омографы без ударения.

О границах китайского слова. Модели сложных слов в языках изолирующего типа, в частности в китайском, аналогичны моделям словосочетаний. Это приводит к тому, что сложные слова и свободные сочетания слов имеют внешнее формальное сходство, например, хайма «морж» - хай ма «море и лошадь»; лихай «сильный» - ли хай «польза и вред»; дунси «вещь» - дун си «восток и запад».

Данный факт не раз приводил лингвистов или к отрицанию наличия сложных слов в китайском и родственных ему языках, или к выводу о невозможности разграничения в них сложного слова и словосочетания.

Однако Е.Д.Поливанов ещё в начале 30-х гг. XX века указывал на наличие фонетических различий между словом и словосочетанием в китайском и дунганском языках. А в наши дни подтвердил это проф. МГУ М.К.Румянцев результатами экспериментально-фонетических данных. Кстати, Е.Д.Поливанов, насколько нам известно, первый заметил, что в дунганском языке нелегко отличить сложное слово атрибутивно-именного образования от словосочетания аналогичной модели, например: кэшүи «кипяток» и лян шуи «холодная вода». И он же заметил, что сложное слово при инверсии (составных элементов) рушится, а словосочетание – становится предложением: кэшүи «кипяток» - шуйкэ (ничего не означает), но лян шуи «холодная вода» - шуи лён «вода холодная».

В настоящее время исследователи китайского языка также используют различные грамматические операции и характеристики для разграничения сложного слова и словосочетания. Китайские сложные слова могут оформляться показателем множественности – мэнь, например: гунженъмэнь «рабочие» и др. Они также способны сочетаться с суффиксами – эр и-цзы, которые оформляют слово в целом, например: цишур «газированная вода», цилузы «газовая печь» и др.

Сложное слово обладает синтаксической самостоятельностью. Сложное слово относится к определённому лексико-грамматическому классу слов, к определённой части речи.

При этом изменение категориальной принадлежности образования рассматривается как признак сложных слов, например: кайгуань «выключатель», «рубильник» (от кай «открывать» и гуань «закрывать»). Аналогичные примеры из дунганского языка: циньчжун «вес» (от цинь «лёгкий» и чжуң «тяжёлый»), юаньцзинь «расстояние» (от юань «далеко» и цзинь «близко») и др.

Переходными, или промежуточными, случаями являются глагольно-объектные комплексы типа чифань «кушать», «есть» (от чи «есть» и фань «клапша»), цзулу «ходить», «идти» (от цзу «идти» и лу «дорога»), няньшу «учиться» (от нянь «читать» и шу «книга»). С одной стороны, они обладают всеми свойствами отдельного слова: воспроизведимостью, фонетической и морфологической цельнооформленностью, синтаксической самостоятельностью; с другой – допускают вставки между составными частями дополнительного элемента, например: чифань «есть» - чи сан ци фань «есть три раза» и др. Эти сложные комплексы стали осознаваться как отдельное слово, вероятно недавно. Но тенденция перехода их от словосочетания к слову прослеживается весьма чётко. Аналогичные явления наблюдаются и в дунганском языке, например: мачжан «ссориться» (от ма «ругать» и чжан «война»), кэтай «молиться» (от кэ «стучать», «бить» и тау «голова») и др.

Но в дунганском языке грамматические показатели выражены ярче, чем в китайском. В частности, дунганские глагольные формы времени были отмечены ещё Е.Д.Поливановым и А.А.Драгуновым. В данном случае рассматриваемые сложные комплексы оформляются единой глагольной формой времени, например: мачжанли «ссорились», мачжандини «ссорятся», мачжанни «будут ссориться» и др. Вместе с тем сложные комплексы могут быть разъединены вставкой глагольного показателя времени, например: мачжан-мали чжанли, кэтоу-кэли тоули и др. Всё это свидетельствует о том, что аналогичные сложные комплексы, как правило, находятся в процессе лексикализации. Они обнаруживают как признаки слова, так и признаки словосочетания. С одной стороны, каждый из них выражает одно понятие, обладает воспроизведимостью, единой фонетической и морфологической оформленностью, являются членом предложения; с другой – при образовании формы прошедшего времени, например, целостность его легко разрушается, и он как бы вновь возвращается к своей исходной форме – становится словосочетанием.

Таким образом, вопрос о разграничении сложного слова и словосочетания не является праздным, и порождён он реалиями конкретного языка, в данном случае реалиями китайского языка. Специалисты находят пути и средства его решения. И ныне всё меньше становится сомневающихся в его решении, и отрицающих наличие сложных слов в китайском языке становится также меньше.

Все рассмотренные выше проблемы при исследовании китайского и других языков изолирующего типа действительно существуют. Это проблема определения частей речи (лексико-грамматических классов слов). Это проблема установления наименьших фонологических единиц. Это проблема разграничения и различия однослога от внешне аналогичной морфемы и внешне аналогичного слова. Сложности изучения всех этих проблем составляют суть и особенности такого рода исследований. И если при их рассмотрении они не входят в рамки обычного подхода, то вряд ли стоит отрицать наличие в изолирующих языках таких языковых универсалий, как части речи, фонемы, морфемы и слова.

Список цитируемых источников

1. Бондарко Л. В. Структура слога и характеристика фонем. «ВЯ», 1967, №1.
2. Гальцев Н.И. Введение в изучение китайского языка. – М., 1962.
3. Гао Минкай. Проблемы частей речи в китайском языке. – Вопросы языкознания. 1955, №3.
4. Драгунов А.А.. Исследования по грамматике современного китайского языка. – М., 1952.
5. Имазов М.Х. Фонетика дунганского языка. Фрунзе, 1975.Х.. Фонетика дунганского языка. Фрунзе, 1975.
6. Коротков Н.Н.. Основные особенности морфологического строя китайского языка. – М., 1968.
7. Солнцев В.М. Введение в историю изолирующих языков. – М., 1995.

*Шисыр И.С. – доктор филологических наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына
Токсоналиева С.М. – доктор PhD, доцент КНУ им. Ж. Баласагына*

УДК: 811.512.154

Элтузерова Г. Ж.

Ж. Баласагын атындағы КҮУ, Бишкек

Eltuzerova G. J.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Eltuzerovagulzina@mail.ru

Вербалдык эмес каражаттардын кызматын лингвистикалык аспектиде изилдөөнүн жолдору (Т.Касымбековдун “Сынган кылыш” романынын мисалында)

Способы изучения функции невербальных средств в лингвистическом аспекте (на примере романа Т.Касымбекова “Сломанный меч”)

Methods of studying the function of nonverbal means in linguistic aspect (based on the novel by T.Kasymbekov «Broken sword»)

Макала азыркы мезгилдеги кыргыз тилинин орчундуу маселелерине арналат. Изилдөөнүн негизги обьектиси болуп вербалдык эмес каражаттардын көркөм тексттеги кызматы караплан. Көркөм тексттеги вербалдык эмес каражаттардын образды элестүү чагылдыруудагы функциясы Т.Касымбековдун “Сынган кылыш” романынан алынган узундуу тексттердин мисалында анализденген. Вербалдык эмес каражаттардын лингвистикалык аспекттеде чечмеленишинин негизинде аналитикалык изилдөөнүн жыйынтыгы баяндалган.

Урунтуу сөздөр: вербалдык каражаттар; вербалдык эмес каражаттар; коммуникациялык процесс; эксплициттүү маани (ачык); имплициттүү маани (толугу менен); лингвистикалык аспект; экстралингвистикалык факторлор.

Статья посвящена актуальным задачам современного кыргызского языка. Основным объектом исследования является функция невербальных средств в художественном тексте. Анализирована функция невербальных средств в образном отражении внутреннего мира персонажа на примере из отрывков текста романа Т.Касымбекова “ Сломанный меч”. Изложены результаты аналитического исследования невербальных средств в лингвистическом аспекте.

Ключевые слова: вербальные средства; невербальные средства; коммуникационный процесс; эксплицитное значение; имплицитное значение; лингвистический аспект; экстралингвистические факторы.

The article is devoted to current problems of the modern Kyrgyz language. The main object of study is the function of non-verbal means in a literary text. The function of non-verbal means in the figurative reflection of the character's inner world is analyzed using the example of excerpts from the text of the novel by T. Kasymbekov «Broken sword». The results of the research study of non-verbal means in the linguistic aspect are presented.

Keywords: verbal means; non-verbal means; communication process; explicit; implicit; linguistic aspect; extralinguistic factors.

Тил адамдар ортосундагы өз ара пикир алышууну жүзөгө ашыруу менен катар, көркөм адабиятта логикалык ой жүгүртүүнүн куралы жана каражаты болуп саналат. Тил адабияттын өзгөчөлүгүнүн белги-касиеттерин шарттайт да, аны изилдеп-үйрөнүү ишин татаалдаштырат. Ошондуктан сөз өнөрүн лингвистикалык аспектте изилдеп-үйрөнүү зарыл жана мыйзам ченемдүүлүк.

А.Э.Абыкеримова көркөм адабиятты лингвистикалык аспекттеде изилдөө адабий чыгарманын өзүн эмес, тилин изилдеп-үйрөнүүнү эске алуу менен, адабият өзү лингвистиканын обьектиси эместигин баса белгилеп көрсөткөн. [А.Э.Абыкеримова, 2003. - 162- б.]

Көркөм текстте лингвистикалык түзүмдөр аркылуу эксплициттүү түрдө туюндурулган мазмундук коммуникативдик маалымат жана имплициттүү түрдө туюндурулган көркөм (эстетикалык) маалыматтар берилет. Имплициттүү түрдө чагылдырылган эстетикалык маалыматтарды туюндурууда вербалдык эмес каражаттар көркөм текстте сүрөттөлгөн

турмуш чындыгын теренден түшүнүүгө, образдуу, элестүү кабылдоого, каармандын ички абалына сүңгүп кириүүгө көмөк көрсөтөт.

Көркөм тексттеги образ вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын тыгыз байланышынан пайда болот. Мындай айкалыштыктан дүйнөнүн, чындыктын, окуялардын жана сезимдин сүрөттөлүшү аркылуу образ жарагат. Образ түрдүү түзүлүштө болгонуна карабастан, аны элестүү, жеткиликтүү берүүдө вербалдык эмес каражаттардын орундуу, ыктуу колдонулушу чоң мааниге ээ жана сүрөткердин жеке чыгармачылык ой жүгүртүүсүнөн, баяндоосунан, сүрөттөөсүнөн көз каранды.

Ушул өңүттөн алганда, кыргыз эл жазуучусу Т. Касымбековдун „Сынган кылыч“ романында элдин тарыхы, эл башкарған төбөлдөрдүн жүргүзгөн саясаты, иш-аракеттери, жеке кызыкчылыктары, карапайым калктын турмушу, каада-салты, нарк-нускасы, адеп-ахлагы сыйктуу маселелерди күзгүдөй чагылдырылып, образдуу, элестүү сүрөттөө менен, окурманды өмүр-өлүм, жашоонун маңызы, баркы-наркы, бийлик, байлык, абийир тууралуу философиялык ойлордун курчоосунда калтырган Сарыбай мүнүшкөрдүн тириүлүк үчүн бүркүтү менен кармашкан эпизодунда автор вербалдык эмес каражаттарды өзгөчө чеберчилик менен өтө кылдат, өтө тактыкта өз орду менен ыктуу колдонгон. Мисалы,

Сарыбай бүркүттүн томогосун сыйрыды. Бүркүт дароо колдон суурутуп, заматта көккө атылып чыкты. Бере көр! Сарыбайдын жүрөгү дүкүлөп кетти. Бере көр, чоң кудай! Бере көр, кең кудай! Сарыбай эки көзүн жүлжүйтүп, кубанып көк тиктеп, кайсаңдал ар тарабын каранып, кайсыл жерден кандай аң качып чыгып калар экен деп, дегедеп жүзү жаркырады.

Ошол бойdon, ошол кеткен бойdon бүркүттүн карааны көрүнбөй калды. Мунушкөр жалбырак болуп дирилдеп күттү. Жок... Жел гана шыбактардын башын шыбыраштырып жатты. Эч дареги жок... Кеткени ушубу!.. Сарыбайдын ичи сыйрыла баштады.

- О, кырааным... Кетип калдыңбы?..

Сарыбайдын көздөрү жашылданып боз асманга телмиреди, эч көтөрө албай турган, эч көнө албай турган сары убайым басты. Оозун кымтышты унтууп, кичинекей сакалын сербейтип, нары-бери алдастан кетти. Боз асман анын жүрөгүн байкаттай лук жутуп коюп, аナン өзүн мисирейип карап тургандай болду. Сарыбайдын ичи тытылды.

- О, кырааным... Мени таштап кеттиңби?! Мен куруюн, мен бир жазгы каатчылыктан сени алып чыга албадым... О, кырааным... Сарыбай баштагыдай үндөп чакыра албады. Антуугө укугу жоктой сезилди. Тили күрмөлбөдү. Айласыз, кубатсыз бууну титиреди.

- О, кырааным... Балам менен барабар көрчү элем... О...

Ана! Алда кайдан бүркүт шаңышыды. Ана! Сарыбайдын жүрөгү жарылып кете жазадады. Ана! Илбээсин көрөнөдө гана ушундай шаңышычу ал. Сарыбай токтоно албай көйнөгүн унтууп, жылаңач дардаңдал чуркады. Үндү улап чуркады.

- О, айланайын үнүңдөн... Айланайын... - деп, каргылданып, эки колун обого сунуп кийкүрдү. Ошол! Төбө жактан абаны жарып шуулдан угулган күү гана улам жакындан келе жатты. Ошол! Сарыбай элтеңдеп, сүйүнгөнүнөн каңырыгы түтөп, кудайга да, бүркүтүнө да жалынды. Сарыбай эки жасын каранды. Эмне үчүндүр ажсапарада шакка корголоп же суналып качып жөнөп берген аң көрүнбөйт. Ана! Бүркүт! Күчтүү канаттарынын күүсү жедин шоокумун кантап, наизанын учундай ышкырып тик сайлып өзүнө келатты. Сарыбай нестейе түшиштү... Ойлонтпой, камынтай бүркүт аркан бою кирип келди, ошондо Сарыбайдын колу жерден балдакты ала коюп, бетине кармай берди. Каардуу бүркүт тайманбай көз ирмемде селдей шаркыраган күч менен келип бир тээн өттүү, жыгач балдак шарт тең бөлүнүп сыйып түшиштү.

- А-ай! Кантесиң, кырааным!..

Ошол чөлкөмдү үч айланып чабыт кылып, көзүнө тири жандуудан эчтеме илинбей, дөңдө кыбырап жүргөн жалгыз караан өзүнө тартып, ач бүркүт ал караанга таштап жиберген эле. Ал мунушкөрин тааныган жок. Жылаңач Сарыбай анын көзүнө кийиктин улагы сыйктынып көрүнгөн окиоду.

Бүркүт кайра көккө атылып чыкты. Сарыбай есин жыйиганга улгүрө албады, бүркүт темир чөнгөдерин арбайтып, курч тумицүгүн ачып, чекирейген кызыл тегерек көздөрүнөн заар чачып,

ошол замат кайра шүүлдап кирип келди. Өлүм! Колунда куралы жок адам сепкилдүү кара ташты кара тутуп, ошондон калка издел, тегерене качты.. Өлүм! Алдастады... Өлүм! Ушул өлүм коркунучунун алдында көзүнө канга бөйтүп кулактарын шалтайтып жерде жаткан тайгандын башы корунду, анын нуру өчкөн көздөрү кадалып тиктегендей, табалағандай. Келме кезек! А-а!.. Жер тытыкылап, таш аткылай баштады. Колуна эмне кирсе оишну менен, топурак кирсе топурак, чөт кирсе чөт менен шилтеп, оишну менен өлүмдөн коргонду, өлүмгө айбат кылды. А-а-а!.. Жандалбас кылды. А-а-а-а.. Коркунчак, тартынчак кылган жашоо умуту. Жашоодон үмүт үзүлгөндө адам коркунчуту унумат. Сарыбай коркунчуту унутуп салды. Ач бакырыгы да тып токтоп, эрдин кесе тишигин, кадим жырткыч болуп, кулачтап качырып бүркүттүн арбайган тырмагына кол салып кирди.

Каттуу чеңгелдешин, бири кышылдан, бири кушулдөп, улам бири алдына басып, жумгалакташып, кериден ылдый тоголонушту, бирин-бири ырайымсыз тытты. Сарыбай бүркүттүн башын кармоого, мойнунан бурап басууга аракет кылып, бүркүт башын ала качып карматтай, көзгө асылып, желке жүнүн түктөйтүп, жаалданып чокуп, Сарыбайдын бүт дenesинен кан жошуулуп, бүркүттүн канаттары карсылап сынып, куйругу жусулунуп, жундору саптырылды. Сарыбайдын эки колу бүркүттүн темир ченгелдерин бошоттой туткактап калган. Тизеге басуунун алакетинде. Бүркүт көзгө асылат. Сарыбай башын чулгун көздөрүн ала качат. Бүркүт мойнун жыландаи бурады көздө куйт. Сарыбай курч тумицукка башын тосо берип, көзүн калкалайт. Жан аргасы! Ал дагы бүркүттүн кез келген жерин тиши теп, бурдан тиши теп жасты. Сарыбайдын көздөрүнөн от чагылды. Сарыбай көздөрүн бек жусум, бүткүл күчүн үрөп, чымырканып кармашты. Ал акыры бүркүттүн бир ченгелин тизеге басып, бир колун бошотуга жетти да, ошол колу менен бүркүттүн мойнун сыйпалап таат, бар күчү менен сыга кармады. Бурады. Бүткүл дenesи менен обектөп басты...

Бир убакта канга жошуулуп, Сарыбай бүркүттүн калдайып жасатып калган дenesинин үстүнөн акырын өйдө болду. Ал көзүн ачкысы келди. Көзү ачылбады. Көзүн сыйпалады. Колуна былжыраган бирдеме урунду. Ал кан болуучу. Сарыбай да анын кан экенин билди. Капкаранғы. Көрдөй капкараңғы. Эмелеки жаркыраган кең дүйнө кана? Чымырап кансырап деныси улам оор тартып баратты. Ал эсине эми келди. Баягыдай коркунчак, тартынчак, үмүткө алданма, кайғыга, кубанычка бат алдырма пендө учуруна кайра келди. О, төңир, көздөн ажыраттыңбы! Ал сендиректеп, чалыштап бүркүттүн карайып жасаткан канаттарынын жасына сулап жыгылды...

[Т.Касымбеков “Сынган кылыч”, 267-269-беттер]

1. Жогоруда келтирилген үзүндүдө тилдик каражаттар менен вербалдык эмес каражаттардын синтезинен, айкалышынан төмөнкүдей маанилер туондурулган: Сарыбай мүнүшкөрдүн дүйнө таанымы, ички дүйнөсү, ал аркылуу чагылдырылган адамдын турмуштиричилик учун аракети, тагдырдын сыноосуна ишенип, ишенбеген дендароо учуру, жан дүйнөдөгү ички дүрбөлөңү, жашоо учун күрөштөгү жүрөк титиреткен абал менен катар, жашоодон үмүтү үзүлгөндө адамдын майтарылгыс кайраты, коркунчуту унутушу, кубаты, тириүлүк учун кылган жандалбасы сыйктуу маанилердин бардыгы кылдат берилгенин байкасак болот. Ошону менен катар көркөм текстте Сарыбай мүнүшкөрдүн баласындай бапестеген бүркүтү менен кадимки жырткычтардай күрөшкөнү, коркунчуту унутуу менен чыналуусу, өжөрлүгү, ажал менен бетме-бет кармашканы вербалдык эмес каражаттардын (берилген үзүндү текстте асты сыйылган сөздөр) жардамы аркылуу элестүү, образдуу сүрөттөлгөн.

Ю. Д. Апресян көркөм тексттеги образдын негизги түзүлүшүн 8 түргө бөлүп мүнөздөгөн: физикалык элеси, физиологиялык абалы, физиологиялык реакциясы, физикалык кыймыл-аракети, каалоосу, ой жүгүртүүсү, интеллектуалдык ишмердүүлүгү, эмоциясы жана кеби. [Апресян, 1995.37-б]

Көркөм тексттеги образга жогоруда саналган бөлүштүрүүлөрдүн негизинде лингвистикалык (сөздүн жасалышы, грамматикалык, лексикалык, синтаксистик, стилистикалык жактан) талдоо жүргүзүүдө вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардан сырткары, жөн эле колдонулган бир да сөз, мүчө, тыбыш жана графикалык белгилер (үтүр,

чекит, көп чекит, сзыыкча) болбойт. Аталган каражаттарды көркөм чыгарманын идеялық мазмуну менен тыгыз байланышта карай турган болсок, анда вербалдык эмес каражаттарды туондурган тилдик жана тилдик эмес каражаттардың бардыгы образды элестүү берүү менен, анын ички абалын, максат-мүдөөсүн, автордун жеке концепциясын эмоционалдык-экспрессивдик, эмоционалдык-наркеттагыч касиетке ээ болуп чыга келет. Көркөм тексттеги талдоого алынган экстралингвистикалык каражаттардың көркөмдүк-стилистикалык дарамет күчү каармандын мүнөзүн, психологиялык ой-түйгүсүн, сезим-абалын реалдуу берүүгө конкреттүү көмөк көрсөтүү менен, тилдик эмес каражаттардың кубулма, ассоциативдүү айкындуулугун, кайталангыс образдуулугун, элестүүлүгүн, тактап айтканда, өзгөчө мүнөздөгү экспрессивдүүлүгүн арттырып, көркөм текстке ажайып көркөмдүк тартуулат.

2. A-a!.. Жер тыткылап, таш аткылай баатады. Колуна эмне кирсе ошону менен, топурак кирсе топурак, чөп кирсе чөп менен шилтеп, ошону менен өлүмдөн коргонду, өлүмгө айбат кылды. A-a-a!.. Жандалбас кылды. A-a-a-a... Коркунчак, тартынчак кылган жашоо үмүтү. Жашоодон үмүт узулгөндө адам коркунучту унутат. Сарыбай коркунучту унутуп салды. Ач бакырыгы да тып токтоң, эрдин кесе тиштенип, кадим жырткыч болуп, кулачтап качырып бүркүттүн арбайган тырмагына кол салып кирди.

Катуу ченгелдешип, бири кышылдан, бири кушулдөп, улам бири алдына басып, жумгалактاشып, кериден ылдый тоголонушту, бирин-бири ырайымсыз тытты. Сарыбай бүркүттүн башын кармоого, мойнунан бурап басууга аракет кылып, бүркүт башын ала качып карматтай, көзгө асылып, жалке жүнүн түктөйтүп, жаалданып чокуп, Сарыбайдын бүт дөнеспинен кан жошуулуп, бүркүттүн канаттары карсылдан сыйып, күргүгү жулуунуп, жундеру сапырылды. Сарыбайдын эки колу бүркүттүн темир ченгелдерин бошоттой түткактап калган. Тизеге басуунун алакетинде. Бүркүт көзгө асылат. Сарыбай башын чулгуп көздөрүн ала качат. Бүркүт мойнун жыландаи бураатын көздү күйт. Сарыбай курч тумицукка башын тосо берип, көзүн калкалайт. Жан аргасы! Ал дагы бүркүттүн кез келген жерин тиштеп, бурдал тиштеп жасты. Сарыбайдын көздөрүнөн от чагылды. Сарыбай көздөрүн бек жууми, бүткүл күчүн үрөп, чымырканып кармашты. Ал акыры бүркүттүн бир ченгелин тизеге басып, бир колун бошоттууга жетти да, ошол колу менен бүркүттүн мойнун сыйалап таап, бар күчү менен сыга кармады. Бурады. Бүткүл дөнеси менен өбөктөп басты...

Көркөм тексттен алынган ушул үзүндүдө тил менен айтып жеткирүүгө мүмкүн болбогон Сарыбай мүнүшкөрдүн трагедиясынын (көзүнөн айрылуусу) кайгылуу элеси окурманды кошо кайыга бөлөп, аны кайдыгер калтырбастан сезимдерине таасир этип, жан дүйнөсүн дүрбөлөңгө түшүрөт. Бул тексттеги эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн туу чокусуна жеткирген вербалдык эмес каражаттар (Сарыбайдын жер тыткылып, таш аткылап, колуна кирген чөп, топурак менен өлүмгө айбат кылып, эрдин кесе тиштенип, бүркүттү кулачтап качырып, катуу ченгелдешип, кышылдан, күшулдөп, жумгалакташып, тоголонушуп, ырайымсыз тытышып, бүркүттүн кез келген жерин тиштеп, бурдал, мойнун бурашы, бүт күчү менен өбөктөп басыши) каармандын ички, сырткы образын түзүү менен, адам затынын бейнесин чыныгы турмуштагыдай көрсөтүүгө көркөм-эстетикалык жактан кызмат кылып турат. Натыйжада, мүнүшкөрдүн бүркүтү менен болгон аёсуз кармашы өзүнчө бир аялуу сезимдерге бөлөйт да, ар бир окурмандын ақылына, сезимине окуяны элестүү берүүдө вербалдык эмес каражаттардың ролу өзгөчө болду десек жаңылышпайбыз деп ойлойбuz.

Көркөм чыгармада билгичтик, баамчылдык, чыгармачылык, жогорку элестетүүчүлүк туюм менен колдонулган вербалдык, вербалдык эмес каражаттар жана алардын көркөм тексттеги кызматы чыгармада чагылдырылган турмуш чындыгын, окуянын төркүнүн, кырдаалдын түпкү маңызын, концептуалдуу маанини туюп-билүүдө маанилүү роль ойнойт. Жазуучунун чыныгы чыгармачылык жүзү, калемгерлик дарамети, оргуштаган таланты көркөм текстте бул каражаттарды чыгармачылык менен пайдалана билүүсүнөн улам ачылат. Маселен,

Бир убакта канга жошуулуп, Сарыбай бүркүттүн калдайып жастып калган дөнеспинин устүнөн акырын өйдө болду. Ал көзүн ачкысы келди. Көзү ачылбады. Көзүн сыйалады. Колуна былжыраган бирдеме урунду. Ал кан получу. Сарыбай да анын кан экенин билди. Капкараңгы.

Көрдөй капкараңғы. Эмелеки жаркыраган кең дүйнө кана? Чымыраптап кансырап денеси улам оор тартып баратты. Ал эсине эми келди. Баягыдай коркунчак, тартынчак, үмүткө алданма, кайғыга, кубанычка бат алдырма пенде учуруна кайра келди. О, тәңир, көздөн ажыраттыңбы! Ал сендиректеп, чалыштап буркуттун карайып жаткан канаттарынын жанына сулап жыгылды...

Талдоого алынган үзүндүдө адамдын үмүткө алданма, кайғы менен кубанычка бат алдырма, коркунчак, тартынчактык мүнөзү Сарыбай мунушкөр аркылуу сүрөттөлүп берилген. Жазуучу чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттыруучу кырдаалды курч көз менен көрө билип, аны ишке ашыруучу ықмалар аркылуу чыгарманын көркөмдүк дараметин арттырып, чыгармага өлбөстүк, түбөлүктүүлүк тартуулаган. Ушундан улам жазуучунун акыл-сезиминин тунуктугу, терең ой жүгүртүүсү, сүрөткердик сезиминин күчтүүлүгү, контекстке жараша вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарды түрдүү ыкмада ыктуу колдоно билүүсү аркылуу таланттынын дарамети билинет деп ойлойбуз. З.А.Алымбаеванын макалаларынын бириnde белгиленгендөй, ыр жазуунун, көркөм текст жаратаудунун, көркөм процессти алып баруунун бир жолу, бир ыкмасы, чыгармачылык иштин купуя сырьи ушунда. Көркөм тексттин окурмандын сезимин, бүйүрүн козгоп, чарчаган-чаалыккан көңүлдү чыйралтып, аң-сезимге таасир бере алуучу жөндөмгө, артыкчылыкка эгедер кылуучу сырьи да ушунда.

Жогоруда белгиленгөн чеберчиликтин натыйжасында чыгарманын таасир этүүчүлүк касиети артып, көркөмдүк дарамети жогорулайт да, көркөм чыгармада сүрөттөлгөн чындык адамдын дүйнө таанымын, көз карашын жана чындыкка карата эстетикалык мамилесин туюндуурган көркөм реалдуулук болуп эсептелет. Көркөм адабият ушул сыйкаттуу өзгөчөлүктөрүнөн улам искуствоонун өзгөчө түрүнө кирет да, адамдын аң-сезимине, ой жүгүртүүсүнө жана жүрүм-турумуна эстетикалык таасириң тийгизет.

Жыйынтыгында, көркөм тексттеги вербалдык эмес каражаттарды талдоо аркылуу автордун көз карашын, позициясынын өзгөчөлүгүн туюп, чыгарманын мазмунуна сүңгүп кириү менен образдарды теренирээк түшүнүп, жазуучунун чеберчилигине баа беребиз.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Абдыкеримова А.Э. Көркөм сөздүн поэтикасы: Филолог. илим. канд. ... дис. –Бишкек, 2003. 162-б.
2. Аскаров Т. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энцикл. борбору, 2000.112- б.
3. Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания [Текст] /Ю.Д Апресян // Вопросы языкоznания. -1995.- № 1. С. 37-65.
4. Аширабаев Т. Язык романа “Сломанный меч” Т.Касымбекова: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. – Фрунзе, 1990. с.19
5. Касымбеков Т. “Сынган кылыш”: Тарыхый роман. - Кайрадан иштелип, 5-бас. -Б.: Кыргызстан, 1998. 712 б.
6. Маразыков Т.С. Экстраграмматикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. 2-китеп. –Бишкек: Бийиктиң, 2005. 95-б.

*Рецензенты: Токтоналиев К.Т. – доктор филологических наук, профессор НАН КР
Абдрасулов А.К. – кандидат педагогических наук, доцент КГМА им. И.К.Ахунбаева*

Общественные науки

Политология

УДК:32.019.5

Акматбекова Ж. А., Матаева А.Э.

Ж. Баласагын КУУ, Бишкек

Akmatbekova Zh. A., Mataeva A. E.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Коомдук дипломатиянын билим берүү багытына тийгизген таасири

Влияние публичной дипломатии на образование в кыргызском обществе

The influence of public diplomacy on the Kyrgyz society in the field of education

Макалада коомдук дипломатия түшүнүгү, анын билим берүү багытында кыргыз коомуна тийгизген таасири туурасында сөз болот. Маданият, тарых, саясат таануу илиминде, эл аралык мамилелер, маркетинг, саясий коммуникация жана журналистика жаатында коомдук дипломатиянын максаты ар түрдүүчө талданып, түрдүү жыйынтыктарга таянышат. Коомдук дипломатия мамлекеттик кызыкчылыкты көздөйт жана анын ар тараптуу коопсуздүгүн камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт.

Үрүнтиуу сөздөр: коомдук дипломатия; тымызын жүргүзүлгөн саясат; пропаганда

В статье обобщаются понятия публичной дипломатии, ее влияние на образование в кыргызском обществе. В образовании есть области знаний как культурология, история, политология, наука о международных отношениях, маркетинг, политическая коммуникация и журналистика, которые по-разному трактуют цели и результаты публичной дипломатии. Публичная дипломатия продвигает и защищает государственные интересы и играет важную роль в обеспечении всесторонней безопасности государства.

Ключевые слова: публичная дипломатия; мягкая сила; пропаганда.

The article summarizes the concepts of public diplomacy, its influence on Kyrgyz society in the field of education. Such branches of knowledge as cultural studies, history, political science, the science of international relations, marketing, political communication and journalism interpret the purposes and results of the public diplomacy differently. Public diplomacy promotes and protects the public interest and plays an important role in the comprehensive security of the state.

Keywords: public diplomacy; soft power; propaganda.

Бүгүнкү күндө жалпыга маалымдоо каражаттарында, саясат, маркетинг жана тейлөө тармактарында «коомдук дипломатия» түшүнүгү көнүр пайдаланылып жатат. Жогорку окуу жайларынын саясат таануу, журналистика жана коомчулук менен байланыш, эл аралык мамилелер бөлүмдерүндө “коомдук дипломатияга” байланыштуу атайын сабактар да окутулуп келет. Макалада мына ушул «коомдук дипломатия» түшүнүгүнө, коомдук дипломатиянын Кыргызстандын билим берүү тармагына тийгизген таасирине токтолот.

Коомдук дипломатияны түшүнүү үчүн алгач «дипломатия» деген терминди тактап алсак. Дипломатия бул – мамлекет башчысынын, өкмөттүн, атайын мамлекеттик органдардын же өкүлчүлүктүн өлкөнүн тышкы саясий максаттарын ишке ашыруу, саясий маселелерди чечүү жана мамлекеттик кызыкчылыкты коргоо үчүн башка өлкөдө же чет жакта жүргүзгөн ишмердүүлүгү. Тактап айтканда дипломатия мамлекеттин тышкы саясатын ишке ашырган эки тараптуу кызматташтык болуп саналат. Эл аралык кызматташтыкта мындай ишмердүүлүктөр: максаттуу иш-чараларды уюштуруу, башка өлкөнүн өкүлдөрүн кабыл алуу, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, мамлекеттерге дипломаттык ноталарды жөнөтүү, ММКда эл аралык тигил же бул окуяга байланыштуу мамлекеттин атынан пикирин билдириүү, улуттар ортосунда келишпестиктерди, карама-каршылыктарды, түшүнбөстүктөрдү алдын алуу жана жөнгө салуу, бирдиктүү келишимге баруу, эл аралык кызматташтыктарды бекемдөө аркылуу ишке ашат.

Бүгүнкү күндө дипломатиянын негизги максаты дүйнөдө тынчтыкты сактоо болуп саналат.

Коомдук дипломатия демейки дипломатиялык ишмердүүлүктөрдөн айырмаланып, эларалык байланышта бир же бир нече саясий, экономикалык ж.б. бирдиктүү келишим менен чектелип калбай, ал өтө узак мөөнөттү талап кылган жана эффективдүү дипломатиялык процесс болот.

Коомдук дипломатия – өзүнүн мамлекети, маданияты, каада-салты, тили, дини, материалдык жана маданий баалуулуктары, тарыхы ж.б. жөнүндө башка өлкөдө, бөтөн коомчулукта позитивдүү коомдук пикири түзүү жана аны калыптандыруу ишмердүүлүгү. Коомдук дипломатия мамлекеттик кызыкчылыкты көздөйт жана анын ар тараптуу коопсуздугун алдын алууда маанилүү роль ойнайт.

Коомдук дипломатия англис тилинде *«public diplomacy»* деп аталса, орус тилдүү булактарда «публичная дипломатия» деп аталып жүрөт. «Коомдук дипломатия» илимий термин катары 1965-жылы АКШнын Тафт университетинин лектору, экс-дипломат Эдмунд Гуллион тарабынан киргизилген. Айрым окумуштуулар «общественная дипломатия», «традиционная дипломатия» деп да атап жүрүшөт. Бирок тилдик өзгөчөлүктөрдү эске алсак «общественная дипломатия» – көбүрөөк элдик, улуттар ортосундагы ишмердүүлүктү билдириет. Коомдук дипломатия мамлекеттин тышкы саясаты менен тыгыз байланышкан, бүгүнкү күндө классикалык дипломатиянын бир бөлүгү катары да саноого болот. Айрым саясий сынчылар *«soft power»* же *«мягкая сила»*, *«мягкая власть»* терминин да колдонуп жүрүшөт. Бул термин XX кылымдын эң көрүнүктүү саясатчыларынын бири Дж. Най тарабынан алгачкы жолу колдонулган. Анын пикиринде *«soft power»* кимdir бирөөгө кандаидыр бир пикири түздөн-түз тануулабастан жана аларды акча же башка материалдык каражаттарга кызыктырбастан, жөн гана *«кошол нерсеге»* маалымат менен кызыктыруу, көңүлүн буруу аркылуу көздөгөн максатына жетүү ыкмасы деген [1]. Албетте, адамдарды бир нерсеге көңүлүн буруу үчүн белгилүү бир деңгээлде аракет, энергия, убакыт сарпаларын эске алсак, бул стратегияны ишке ашырууда «олуттуу каржылык каражаттары» сөзсүз маанилүү ролду ойногондугун баамдоого болот. Коомдук дипломатия эки жол аркылуу ишке ашат. Бириңчиси официалдуу органдардын өкүлдөрүнүн расмий билдириүүлөрү, ЖМК аркылуу кайрылуулары, коомдук лекциялары, социалдык тармактагы байланыштары ж.б. Экинчиси билим берүү программалары, бейөкмөт уюмдардын жүргүзгөн иш-чаралары, жаштардын, аялдардын, майыптардын ж.б.у.с. көйгөйлөрүн чагылдырган уюмдардын иш-аракеттери, чет элдик университеттердин максаттуу стратегиялык программалары, түрдүү гумжардамдар ж.б., башка мамлекетте уюштурулган түрдүү маданий көргөзмөлөр, иш чаралар, жумалыктарды камтыйт.

Бир жагынан коомдук дипломатияны глобалдашкан коомдон өтүп, постмодернизм доорундагы саясий ишмердүүлүктүн жаңы ыкмасы катары да баалоого болот.

Экинчи жактан эл аралык мамилелер темасына кайрылсак, бүгүнкү мезгилге чейин эл аралык мамилелерди ишке ашырган үч типология жөнүндө сөз болгон: алар мамлекеттер аралык уюмдар (БҮҮ, ЮНЕСКО, ШАНХАЙ ж.б.), трансулуттук корпорациялар (Motorola, Samsung, LG ж.б.), учүнчүсү бейөкмөт уюмдар (НПО) болсо, бүгүн эл аралык мамилелерди дагы да бекемдөөгө чакырык жасаган, ошол эле учурда кандаидыр бир деңгээлде өз маданиятын, тилин, саясий идеологиясын «женил түрдө» тануулаган коомдук дипломатия түшүнүгү келип чыкты. Коомдук дипломатия жогоруда биз санаган үч уюмдун коомго тийгизген таасири азайып, кандаидыр бир деңгээлде коомдо ишенбөөчүлүктү, күмөндү жараткандыктан тырмакча ичинде «саясий таңылоонун» жаңы ыкмасы түрүндө пайда болду. Анын акторлору болуп коомдун активдүү граждандары, мамлекеттик кызматкерлер, өз ыктыяры менен бул

ишмердүүлүктүү ишке ашырууга көмөк көрсөткөн ар кесиптин ээлери да болушу мүмкүн. Коомдук дипломатиянын эң негизги өзгөчөлүгү адамдар ортосундагы диалог дайыма эки тараптуу болот.

Соңку жылдары мындай ишмердүүлүктүү Кыргызстандын билим берүү багытында активдүү жүргүзүлүп жатканын байкоого болот. Буга АКШнын «Fulbright» программасын алалы, бул программа Кыргызстандын жаштары үчүн магистрдик дараражага ээ болууга жана гуманитардық, табиый илимдер тармагында илимий изилдөөлөрдүү жүргүзүүгө өбөлгө түзөт. Талапкерлерге коюлган негизги критерийлер: талапкер Кыргызстандын атуулу болуп, ошол жерде жашап жаткандыгы маанилүү жана чет тили сынағын ийгиликтүү тапшыруусу зарыл. Окуу мөөнөттүү 1 же 2 жыл. Окууга төлөнүүчү каражатын, жол кире акысын жана ай сайын стипендиясын, чектүү медициналык камсыздоону АКШнын Өкмөтү өз мойнуна алат. Окуу мөөнөттүү бүткөн соң студенттер өз өлкөсүнө кайтып келүүгө тийиш жана 2 жыл билим алыш келген елкөгө кире албайт. Ошол эле учурда буга окшош 9–11-класстын окуучулары үчүн АКШнын «FLEX» программасы, жаш таланттардын АКШда билим алуусу үчүн өбөлгө түзгөн «OneBeat», мамлекеттик кызматкерлер үчүн «Хьюберт Хамфри» программаларын айттууга болот. Аталган программалардын негизги максаттары билим берүү жана илимий изилдөөлөрдүү өбөлгө түзүү аркылуу ал жакка барган Кыргызстандык жаран менен ошол өлкөнүн тилин, маданиятын, тарыхын, жашоо образын, мамлекеттик саясатын жакындан тааныштыруу, ал үчүн жаңы жана жагымдуу маалымат талаасын түзүү, берилген маалыматтардын мүмкүн болушунча синимдүү жана таасирдүү болушу үчүн бардык шарттарды камсыз кылуу болуп саналат. АКШнын мамлекеттик департаментинин билим берүү жана маданий иштер боюнча бюросу маданият, спорт жаатында жана жаш лидерлерди колдоо максатында дүйнөнүн 160 мамлекети менен иш алыш барат. Бүгүнкү күнгө чейин «Fulbright» программасы аркылуу 370ге жакын катышуучу өз мүмкүнчүлүгүн ишке ашыра алган [6]. Бишкек шаарында англис тилин акысыз үйрөтүү максатында атайын Америка борбору маданий иш-чараларды байма-бай уюштуруп, өз аудиториясынын кеңейтүүгө басым жасайт. Алсак, 2017-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары Г. Молдобекова жана С. Нышанов, 2018-жылы 6-февралда А. Баатырбеков, Т. Масабиров, О. Артықбаевдин АКШнын Президенти Дональд Трамп менен эртең мененки тамакта жолугушуп, пикир алышуусун, ошондой эле борбордо жана региондордо уюштуруулуп жаткан түрдүү чет элдик илимпоздорду, чыгармачыл инсандарды, өнөр ээлериң жана алардын чыгармаларын, эмгектерин таанытуу максатында уюштуруулуп жаткан маданий жумалыктарды, көргөзмөлөрдү жана билим берүү программалары туурасында багыт берип жаткан жарманкелерди да коомдук дипломатиялык ишмердүүлүктүү бир багыты катары баалоого болот. Мындай учурда уюштурулган иш-чаралардын чыгымы толугу менен ошол мамлекет тарабынан каржаланат.

Буга кошумча Кыргызстанда Кытай, Япония, Евросоюз, Россия, Түркия, Корея ж.б. мамлекеттердин билим берүү багытында жүргүзүлүп жаткан «кыйыр түрдөгү» саясатын жана тажрыйбаларын да мисалга алууга болот. Алсак, Евросоюздун «Эразмус», «AEGEE» программалары, Кытайдын «Конфуций институтунун» программалары, Түркиянын тил үйрөтүү «Төмөр» программалары, Германиянын Гёте институтунун жана «DAAD» программалары бир жагынан Кыргызстандын жаш, таланттуу жаштары үчүн чет мамлекетте билим алуусуна өбөлгө түзсө, экинчи жактан өз тилдерин үйрөтүү аркылуу ошол калктын маданиятын, тилин жайылтуу максатын ишке ашырып жатышат.

Технологиялык байланыш каражаттарынын ыкчам өнүгүшү коомдук дипломатиянын таасирин арттырды. Жогоруда аталган бардык билим берүү программалары тууралуу толук маалыматтар социалдык баракчалар жана блогдордо

жайгаштырылып, адамдар ортосунда маалымат алмашуунун эң ыкчам түрүн жана биринчи булактардан алуу мүмкүнчүлүктөрүн шарттады. Мисалы үчүн Интернет желесинде АКШда 2014-жылы 700 ашык мамлекеттик аккаунттар бир нече тилдер жайгаштырылган. Россияда болсо, 2007-жылы ишке көюлган «Россиялык басма сез» проектисин айтууга болот. «Russia Beyond the Headlines» деген аталашта маалыматтар түрмөгү Аргентина, Болгария, Бразилия жана АКШнын белгилүү «The Washington Post», «The Daily Telegraph», «Le Figaro», «La Repubblica», «El País» (Spain) аттуу гезиттеринде айлык тиркеме катары жарыяланып келе жатат. Албетте мындай басылманын аудиториясын жогорку билимдүү, экономикалык жактан туруктуу, коомдук активдүү граждандардын тобу түзөт. Бүгүнкү күндө бул гезиттин интернет баракчасында 33 млн. адам катталган.

Бүгүнкү күндө дүйнөнүн саясий мультиполлярдык системасына кирген, көп кылымдык тарыхы бар жана экономикалык жактан күчтүү державалар ортосунда «коомдук дипломатиялык» алкакта өз ара күчтүү атаандаштык жүрүп жатат. Мисалы үчүн, Евросоюздук мамлекеттер Борбордук Азияга билим берүү, адам укуктары жана жаратылышты коргоо маселелери алкагында байма-бай программаларды ишке киргизип жатышса, АКШ жаңы технологияга жана таланттуу жаштарга багытталган проекттерди ишке ашырууга далалаттанып келет. Акыркы мезгилде Россиянын КМШ өлкөлөрүнүн жаштарына арналган ақысыз бакалаврдык, магистрдик, доктордук программаларын жана квоталарынын көп бөлүнүшү буга айкын мисал. Кыргызстанда Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети, Борбордук Азиядагы Америка университети, Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Нарын шаарындагы Борбордук Азия университеттери да бул багытта өз максаттарын жайылтуунун аракетин көрүшүүдө.

Тилекке каршы, соңку жылдары мындай долбоорлор жогоруда аталаған мамлекеттердин ортосунда күчтүү атаандаштыкты жаратып, ар бири өлкө жаштарынын арасынан эң мыктысын, таланттуусун тандап алууну көздөшөт. Макалада маалымат үчүн жазылган уюмдарды, басылмаларды, көлтирилген сандарды кыйыр түрдө үгүттөп жаткандан алыспыс. Бирок бүгүнкү күнгө чейин чет жакта билим алып жаткан Кыргызстандын жарандары жөнүндө, мындай тажрыйбалардын он жана терс жыйынтыкты тууралуу бирдиктүү маалыматтык базанын жоктугу, мындай ар тараптуу жүргүзүлүп жаткан ишмердүүлүктөрдүн натыйжасы кыргыз коомуунун өсүп келе жаткан жаш муундарына өз кедергесин тийгизбейби деген будемүк ойго салат. Себеби келечектеги негизги көйгөй кайсы коом утат да, ким уттурат?

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Публичная дипломатия: Теория и практика: Научное издание / Под ред. М. М. Лебедевой. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2017. – с. 272
2. Алексеев И.С. Искусство дипломатии: не победить, а убедить / И. С. Алексеев. - 4-е изд. – М.: Дашков и К, 2013. – с.284
3. Зонова Т.В. Дипломатия. Модели, формы, методы: учебник для студентов вузов / Т. В. Зонова. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М. : Астр-Пресс, 2013. – с.348
4. Алексей Д. Дискурс о публичной дипломатии / Д. Алексей //Аналитические призмы обзоры зарубежных публикаций. – 2017. – 15. – с.65-70
5. Лукин А.В. Публичная дипломатия // Международная жизнь. 2013. № 3. С. 69-87.
[Электронный ресурс]. //Дипломатическая Академия МИД РФ. Режим доступа:
<http://dipacademy.ru/smi001.shtml> (дата обращения: 28.09.2015)
6. Бюро по делам образования и культуры. [Электронный ресурс]. <https://eca.state.gov/about-bureau/history-and-mission-eca#>

Рецензенты: Бокеева Ж. Т. – кандидат филологических наук, КТУ “Манас”

Токтоматова А. А. - кандидат филологических наук, КТУ “Манас”

УДК:32

Imanbekov U.T.
J. Balasagyn KNU, Bishkek
Иманбеков У.Т.
КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек

Patriotism as a spiritual and political understanding of the motherland

Патриотизм в качестве духовного и политического понимания Родины

Патриотизм – Ата мекенди руханий жана саясий мааниде тұшунұу

The article deals with the problem of patriotism as a spiritual-political axiom of the Fatherland, which intersects both in historical, cultural, spiritual and secular processes to strengthen the independence and sovereignty of Kazakhstan. The new historical process has set very responsible before the people of Kazakhstan, the tasks are spiritual unity and unity, independence and sovereignty of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: patriotism; motherland; patriotic education; national character; spiritual life, spiritual energy; the historical process; the creative union of people; spiritual orphanhood or rootless; national and spiritual shape.

В статье рассмотрена проблема патриотизма как духовно-политической аксиомы Отечества, которая пересекается как в историческом, культурном, духовном и светском процессах для укрепления независимости и суверенитета Казахстана. Новый исторический процесс поставил перед народом Казахстана весьма ответственные задачи - это духовное единение и единство, независимость и суверенитет Республики Казахстан.

Ключевые слова: патриотизм; Родина; патриотическое воспитание; общенациональный характер; духовная жизнь; духовная энергия; исторический процесс; творческое единение людей; духовное сиротство или безродность; национально-духовный облик.

Макалада патриотизм Ата-Мекендин руханий жана саясий аксиомасы катары каралат, анын Казахстандын эгемендуулугун бекемдөөчү тарыхый, маданий, руханий таасирдиги кездешет. Жаңы тарыхый доор Казахстан элинин астына отто жоопттуу максаттарды койду - ал руханий биригуу жана биримдик, Казахстандын эгемендуулугу жана суверенитети

Үрүнттүү сөздөр: патриотизм; Ата-Мекен; патриоттук тарбия; жалпы улуттук мүнөз; руханий турмуш; тарыхый процесс; адамдардын чыгармачылык биримдиги; руханий жалғыздык же тексиздик; улуттук руханий мүнөз.

The problem of true patriotism is solvable only through the spiritual understanding of the motherland: because patriotism is love to spirit of the people besides especially to their spiritual originality. The one who speaks about the motherland understands spiritual unity of his nation. He understands something that remains real and objective, despite death of single subjects and on alternation of generations. For many people the motherland is something common.

Each of us can tell about her: "it is my motherland", and will be right; all can tell about her at once: "it is my motherland, it is our motherland ", and all will be right. The motherland is the great bosom uniting all the sons so that each soul is connected to her thread of live communication; and this communication remains even then when somebody for some reason or other doesn't cultivate it, neglects it and doesn't think of it at all. Not in the power of the person - to stop being force, that is called upon and capable to spiritual life; not in the power of the person - to come off soul from the habitat which has grown him, to extinguish the national and spiritual shape and, once having inhaled native spirit, deprive himself of spirit and the motherland.

In order to find your own motherland and to merge feeling, will and life with it, it is necessary to live with spirit and to protect it in yourself and further it is necessary to carry out patriotic consciousness in yourself or at least "to feel" your own and people spirit. It is necessary to truly feel - your own spiritual life and spiritual life of your nation/people and

creatively approve yourself in forces and means of the last as own, that is, for example, to accept the Kazakh language, the Kazakh history, the Kazakh state, the Kazakh song, the Kazakh sense of justice, the Kazakh historical world view etc. It means to establish between you and your nation similarity, interaction and community in the spirit; to recognize that creators and creations of this spiritual culture an essence are my leaders and my achievements. My way to spirit is a way to my motherland; it ascension to Spirit and God is my ascension. Because I am equivalent with it and continuous from it in spiritual life. Such merge of the patriot with his motherland leads to a wonderful and productive equate of their spiritual energy.

In this equate the spiritual life of nation becomes stronger by all personal forces of the patriot, and the patriot receives a perennial spring of creative energy in national uplift. And this mutual spiritual power, coming back and increasing tenfold forces, gives to the person a deep-seated faith in his motherland.

Merging my life with life of my motherland, I feel spirit of my people as the unconditional benefit and unconditional force as a certain God's fabric on the earth and at the same time I identify myself with this manpower of good: I feel that I am carried by it, that I am strong by it force, that I am right by its truth and correctness, that I win by its victories; I become alive vessel or alive body of my fatherland, and I have my own spiritual nest in it. On this way the love for the motherland connects to faith in it, to belief in its vocation, in the creative power of its spirit, in that blossoming future which expects it. It is impossible to love the motherland and not to believe in it, because the motherland is alive spiritual power, staying in which gives strong feeling of its benefits, correctness, energy and future overcomings. That is why the despair in destinies of the people testifies to the begun of separation from it, to fading of spiritual love to it. Only the one, who lives by it, with it and for the sake of it, who has connected own sources of creative will and the spiritual health by it, can trust in the motherland. To love your nation and to believe in them, to believe that they will cope with all historical tests, will rise from the crash cleared and managed - does not mean to close eyes to their weaknesses, imperfections or maybe defects. To take your nation for embodiment of full and highest perfection on the earth would be real vanity, sick, nationalist self-conceit.

The real patriot sees not only spiritual ways of his nation, but also their temptations, weaknesses and imperfections. The spiritual love at all does not indulge in groundless idealization, but beholds soberly and sees with subject sharpness. To love your people does not mean to flatter them or to conceal from them their weaknesses, but honestly and courageously utter them and fight constantly against them. National pride should not degenerate in stupid self-conceit and flat complacency, it should not inspire in the people megalomania. The real patriot studies on political mistakes of the people, on shortcomings of their character and their culture, on the historical crashes and on failures of economy. Just because he loves his motherland, he fixedly and responsibly watches where and in what people are not at appropriate height; he is not afraid to point it out. The spiritual love is not intoxication or conceit; it does not only burns, but also shines, and light shows. Who has comprehended spiritual power of his motherland and has tracked through history the way and destiny of his nation, should have seen and set limits and dangers of national soul. Is he dare to be silent about it? Is it appropriate to demand from him silence, referring to the fact that his critic "breaks national health" and "inspires in the people disbelief to their forces"? There is criticism and criticism. There is criticism - ironical, spiteful, unfair, nihilistic and destructive; so criticize enemies. However, there is love criticism, anxious, bringing up, creative even when - angry, it is creative criticism: in such way criticize loyal friends; such criticism can "break" nothing and it "inspires" courage and will to overcome your weaknesses. In such way criticize your own, loved, without coming off him, but staying in him, staying merged and equate to him, speaking about "us", for "us", from strong and uniform national "we"...

It is clear further that in such merge and equate imperceptibly overcomes that sincere dispersion (mental "atomism"), in which people should live on the earth: this atomism consists that everyone is hidden behind own body, all feel only themselves, all strangers to each other and stay in sincere-corporal loneliness. This overcoming of public atomism consists not that the person stops being independent, isolated and being closed. No, the usual, given him by nature way of life remains. But along with it there is a mighty creative unification of people generally and together in created bosom - in national spiritual culture where all of us one, where all property of our motherland (both spiritual, material, human, natural, religious and economic) - is unique for all of us and the general to all of us: both creators of spirit, "toilers of culture", both art creations and dwelling, song, temples, language, laboratories, laws and territory... Each of us lives with all of this, physically eating and being sincerely brought up, protected with others and defending others, receiving and accepting gifts in general mutual exchange. In life and in fabric of our society all of us - one, and in it spiritual treasury objectified the best what is in each of us. By it creations becomes populated, enriched and creatively wakens personal spirit of each of us; the motherland does that the sincere loneliness of people recedes into the background and concedes superiority to a spiritual unification and unity.

That is the idea of the native nation. In such understanding it is found out personally that the person deprived of it will be really doomed to a spiritual orphanhood or rootless; that finding it is really the act of vital self-determination; that to have the native nation is really happiness, and it is great grief to lose communication with it; that the melancholy for it is natural, whereas despair in your nation is unnatural; and finally the person should comply nation dignity in all his ways, be proud of it recognition, its greatness and progress.

There is a law of human nature and culture owing to which all great can be told by the person or nation only in own way, and all ingenious will be born in a bosom of national experience, spirit and way. Being denationalized, the person loses access to the deepest wells of spirit and to sacred fires of life because these wells and fires are always national: there live the whole centuries of national work, suffering, fight, contemplation, prayers and thoughts. Romans exile were designated by the words "prohibition of water and fire". The person who has lost access to spiritual water and fire of his nation becomes rootless outcast, the groundless and infertile wanderer on others spiritual roads, depersonalized internationalist. Grief to him and his children: they are threatened by danger to turn into historical sand and garbage.

List of references

1. Kazakhstan patriotism: formation problems (materials scientific and practical conference). //Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 1997. - p. 120.
2. The concept of bringing up of enrolled in system of life-long education of the Republic of Kazakhstan / Approved by the order of the Minister of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan 16 november 2009. № 521.- Astana, 2009.
3. The state program of patriotic education of citizens of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008 (The decree of the President of the Republic of Kazakhstan from October 10, 2006 N 200 «Казахстанская правда» from October 12, 2006 N228 (25199)
4. Shaymerdenov E. State symbols of RK. 2nd prod., Almaty: Жет! Жарғы, 2001. P. 248. Education of the patriot. //Thought, 2006, No. 1, C. 22-23.
5. The program of the youth policy for 2005-2007, approved by the resolution of the government of the Republic of Kazakhstan from July 18, 2005 N 734.
6. Vulfov B. V., Potashnik M. M. Organizer of out-of-class and out-ofschool educational work: contents and technique of activity. - the 3rd prod.: Education, p. 1980.-208.

Рецензенты: Артықбаев М.Т. – доктор политических наук, профессор КНУ им. Ж.Баласагына

Казак кызы Нургуль – кандидат политических наук, доцент КНУ им. Ж.Баласагына

Экономика

УДК:339.13

Bokoeva A. K., Bashirova T.T.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Бокоеva А.К., Баширова Т.Т.

КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек

aigerimkanybekova@gmail.com

Business Project “DORMAPP”

Бизнес проект «ДОРМЭПП»

«ДОРМЭПП» бизнес проекты

This article is devoted to solving problems of the "Dordoi" market, through the business project "Dormapp". The basis of the business project is the creation of an application that can be used on any device. The purpose of creating this application is to increase sales in the market "Dordoi" by attracting and retaining the target audience. A special direction of this business project will be the training and employment of young people from socially vulnerable segments of the population.

Keywords: application; market; sustainability; problem; technology.

Статья посвящена решению проблем рынка «Дордой», посредством бизнес - проекта «Dormapp». Основой бизнес - проекта является создание приложения, который может функционировать на любом устройстве. Целью создания данного приложения является повышение продаж на рынке «Дордой» за счет привлечения и сохранения целевой аудитории. Особым направлением данного бизнес - проекта станет обучение и трудоустройство молодежи из социально уязвимых слоев населения.

Ключевые слова: приложение; рынок; устойчивое развитие; проблема; технология.

Бул макалада, "Дордой" базарынын көйгөйлөрүн чечүүгө арналган, "Dormapp" бизнес - долбоорунун жаратуусу. Бизнес-долбоордун негизинде каалаган түзмөктө шаштей турган колдонмөлөрдү түзүү болуп саналат. Бул колдонмөнүн максаты эсебинен максаттуу аудиторияны тартуу жана сактап калуу үчүн "Дордой" базары менен сатууну көбөйтүү болуп саналат. Бул бизнес-долбоордун озгөчө басымы калктын аялруу топторуна, жаштарга билим берүү жана жумуш менен камсыздоо болот.

Урунтуу сөздөр: колдонмо; базар; түрүктүү өнүгүү; технология маселеси.

A few years ago, no one even heard the word "smartphone". Today, on the contrary, the huge variety of smartphones. Almost all major brands of mobile phones, such as Apple, RIM, Sony, Nokia, HTC, LG and Samsung, have launched production of their smartphone models, and consumers are spoiled for choice. Smartphones have so penetrated our lives that we often rely on them in our daily activities. Of course, we quickly get used to good things, especially when everything that we need for active life is always at hand. Actively "communicating" with our devices, we do not think about whether it is harmful or not, we just live and enjoy. If a problem occurs in our iPhone or iPad, we immediately start searching where we can quickly repair our smartphone and find a service with low prices, buy a huge number of different accessories, etc. [6]. The market of mobile devices every year is saturated with a large number of smartphones of various classes and brands. "Svetofor" published sales statistics for "smartphones" for the first quarter of 2017. For the three-month period at the beginning of this year, Kyrgyzstan sold about 3 million gadgets for the amount of 44 million soms [5].

Thus, the smartphone market grew by 54% compared to the same period in 2016. Looking at these indicators, we can safely say that the era of smartphones has come. A modern person simply does not imagine his life without a mobile phone. According to the results of many opinion polls, people who forget the phone at home for one day will feel uncomfortable. Moreover, it is not even necessary to make and receive important calls. It is important for a person to feel that his gadget is next to him. Often, if we have a free minute, our hands automatically reach for the phone. In addition, this is already like dependence. However, it is

not necessary to see in the modern devices only the disadvantages and do not forget that in such devices there are many useful functions. Modern world moves faster and faster, and technologies now have become a part of our life. Nevertheless, people cannot just change their mentality and be more interested and developed just because they want to. Someone or something should push them up to it.

If you ask anyone about the market "Dordoi", every single person in our country will say that they're buying clothes in there. There are so many people who are working in here and so many people, who are buying goods in here [1].

Originated in 1991, it was supposed to be the main transshipment base of goods from China to the countries of Central Asia (mainly Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan) and the Asian part of Russia (Siberia and the Far East). Dordoi is the largest clothing market in Central Asia, allocated in the suburbs of Bishkek, which has existed since the early 1990s up to the present [8]. The total area is about 100 hectares, and about 40,000 outlets. About 55,000 people work here, plus indirect employment (auxiliary services and foreign trade) of about 100,000 - 150,000 people [7]. The founder and the main owner is the Kyrgyz billionaire Askar Salymbekov now the president of the association "Dordoi". Works 364 days a year, the only day off on January 1. Impressive, isn't it?

Together with the similar market "Turatali" in the suburbs of Osh city, the "Dordoi" market is of significant importance for the economy of Kyrgyzstan. The main traders are Kyrgyz, Chinese, and Russian. According to the World Bank study "Silk Cluster: Borderless Bazaars and Cross-border Trade in Central Asia", in 2009, Dordoi's trade turnover was \$ 4 billion (there is no data for 2010). Before the crisis of 2008, according to experts, this amount was approaching \$ 7 billion. Now we have the question "What can we do to make it better?" Such a big mechanism as a market, can't be in order, so all what we can do is follow the chaos that is unbelievably shocking. Going to the market, searching for something, but not finding it, isn't that familiar for many customers of that market [3].

Creating an app is one of the main things that can solve this problem. Nevertheless, the advantages exceeding the disadvantages. The main idea of the project is creating an app that will have a map of the biggest market of central Asia - Dordoi. It is called «Dormapp».

The app will have an accurate and very detailed map of Dordoi market. It will include information about every container and what have been sold there. It will not be just a usual map that works on GPS and sometimes shows wrong information. The aim is to ease shopping process for customers as well as the sellers. The app will be free to download in Apple Store and Google Play. The sellers will also be able to promote their products by adding some paid commercials or small advertisements in the app. The app will have an ability of rating too, so that consumers can rate the best service or the best product places. It will motivate sellers to improve their service.

Problems that must be solved by this app is the main reason of creating "Dormapp":

- most of the times consumers get lost inside the market and it takes them more time to find the needed product than it would if they knew the area better;
- despite the popularity and permeability of the market there are no accurate maps or helpful apps;
- there are a lot of resources in the market, it has a great potential but it was never used;
- because of Dordoi market being one of the biggest in central Asia it is difficult for people (mostly consumers) to find some locations inside the market;
- approximately 14% of people choose to shop in different places just because they do not want to spend too much time searching for the goods;
- there is no area for the suppliers (sellers) to introduce their products to users [2].

On the basis of modern smartphones, a huge number of additional opportunities are realized. Built-in GPS-navigator allows you to navigate in any unfamiliar terrain. Different cards on smartphones are enjoyed both by drivers and pedestrians, so as not to get lost in a metropolis and do not waste time in search of necessary streets, houses, etc. Also, many smartphones, thanks to the built-in functions, can provide you with webcam, radio, TV remote control, barcode scanner, electronic wallet, alarm clock and much more. Of course, a gadget user can never use the proposed features, but will be proud of what they are. It's been a long time since most of us carried a stand-alone GPS device around with us. The smartphone gets us where we need to go, thanks to built-in mapping and navigation. Not everyone has an idea what it is, because some people aren't that interested in it or just not informed about something like this.

«Dormapp» has the potential to become a highly regarded resource in local, regional, national, and international markets. Due to the company's aggressive marketing strategy, establishment of the company as a "unique" entity in its industry, careful development of its products coupled with its sustainability we will be able to achieve our goals within the first year.

List of references

1. Aisalkyn Botoeva. Contentious discourses surrounding supermarkets in post-soviet Bishkek. Anthropology of East Europe Review. Volume 24, No. 2.2006.
2. Balihar Sanghera. Economic dystopia in Kyrgyzstan.2015.
3. Hasan H. Karrar. Kyrgyzstan's Dordoi and Kara-Suu Bazaars: Mobility, Globalization and Survival in Two Central Asian Markets. Journal Globalizations.2016.
4. National Statistics Committee. 2016. Review of the socio-economic situation in Kyrgyz Republic.
5. Official web-site of “Svetofor” shop. <https://svetofor.info/>
6. Online magazine: article about smartphone influence. <http://www.psychologies.ru/self-knowledge/communication/kak-na-nas-vliyayut-smartfonyi/>
7. Wikipedia source: article about Dordoi market.
[https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Дордой_\(рынок\)#/search](https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Дордой_(рынок)#/search)
8. Winterstein, Stephen. 1999. The Market for Central Asian Legitimacy. Orbis Vol. 43, Issue 3. Academic Search Premier.

**Рецензенты: Эсенгулова Н. А. - кандидат экономических наук, доцент КЭУ
Сейтова К. Б. - кандидат экономических наук, доцент КРАО**

УДК:364: 338. 465

Канатбеков У. К., Есенкулова И. А.
КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек
Kanatbekov U.K., Esenkulova I.A.
J. Balasagyna KNU, Bishkek
kanatbekov@mail.ru
irina.iesenkulova@mail.ru

Развитие муниципальных услуг социальной направленности

Коомдук багыттагы муниципалдык кызматтарын өнүктүрүү

Development of municipal services of social direction

В статье рассмотрена важность социального сектора и роль местных бюджетов в предоставлении социальных услуг, анализ доходов и расходов местных бюджетов Кыргызской Республики, определены направления оптимизации системы предоставления муниципальных социальных услуг.

Ключевые слова: социальные услуги; местный бюджет; доходы местных бюджетов; расходы местных бюджетов; муниципальные образования; социальный сектор; стимулирующие гранты.

Макалада коомдук сектордун маанилүү жана коомдук кызмат менен камсыз кылуу жергилиттүү бюджеттердин ролу талкууланат, Кыргыз Республикасынын жергилиттүү бюджеттин кирешелеринин жана чыгарашаларынын талдоо, коммуналдык тейлөө системасын оптималдаштыруунун багыттары.

Уруниттуу сөздөр: коомдук кызмат; жергилиттүү бюджет; жергилиттүү бюджеттердин кирешелери; жергилиттүү бюджеттердин чыгымдары; аймак; коомдук сектор; кызыктыруучуу гранттар.

The article considers the importance of the social sector and the role of local budgets in the provision of social services, the analysis of incomes and expenditures of local budgets of the Kyrgyz Republic, and directions for optimizing the system of providing municipal social services.

Keywords: social services; local budget; incomes of local budgets; expenditures of local budgets; municipalities; social sector; incentive grants.

Социальный сектор по прежнему остаётся важным и приоритетным компонентом государственного управления. Социальная политика призвана создавать фундамент развития всей экономики, поскольку формирует и развивает человеческие ресурсы. Социальные услуги охватывают и охрану здоровья населения, образование, создание достойных жизненных условий и организацию досуга и свободное развитие личности, поддержание незащищенных категорий граждан и т.д. Государство в предоставлении социальных услуг играет первостепенную роль и государственные финансы должны иметь приоритетную социальную составляющую.

Веление времени выделило государственный социальный заказ, поскольку он выступает гибкой формой предоставления социальных услуг. Так, в Законе Кыргызской Республики «О государственном социальном заказе» определено, что «государственный социальный заказ - механизм реализации части республиканских, отраслевых, региональных или муниципальных социальных программ, направленных на оказание социальных услуг населению, либо на достижение иных общественно полезных целей путем вовлечения в их реализацию юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, основанный на договорных отношениях, обеспеченный финансированием из республиканского и или местного бюджетов». [1]

Местные бюджеты при формировании и реализации государственного социального заказа наиболее действенны и эффективны, так как на местах способны оперативно определять необходимые социальные услуги и выявлять нуждающихся и социально незащищенных лиц.

В соответствии с Законом Кыргызской Республики «О местном самоуправлении», органы государственной власти в области местного самоуправления вправе устанавливать и обеспечивать государственные минимальные социальные нормы. [2]

Целями государственного социального заказа являются решение социально значимых проблем, не охваченных или недостаточно охваченных деятельностью государственных органов; привлечение в социальную сферу дополнительных людских, материальных, финансовых ресурсов из негосударственных источников. [1]

Если проследить динамику доходов местных бюджетов Кыргызской Республики за 2008-2016 годы, то можно определить ее неравномерность и зависимость от экономических процессов, происходящих в республике. Так, в 2012 году доходы местных бюджетов составляли 23699,0 млн. сомов против 12575,3 млн. сомов в 2008 году, что в 1,9 раза больше.

Однако в 2014 году наблюдалось снижение до 16108,5 млн. сомов, а в последующие годы заметен их рост на 9,6% в 2016 году, что в абсолютном значении составляет 17661,4 млн. сомов.

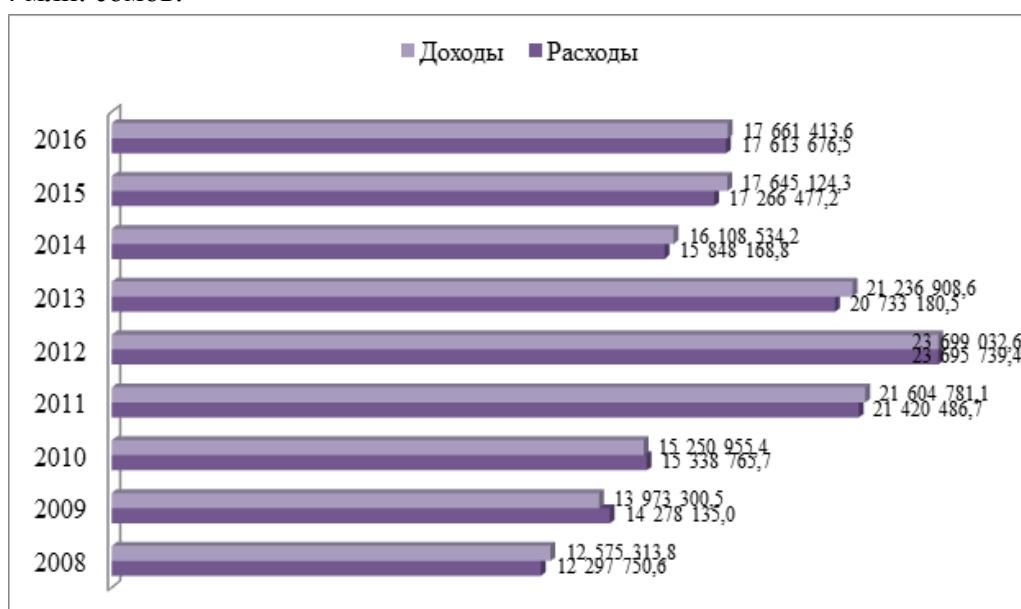

Рис. 1. Динамика доходов и расходов местных бюджетов Кыргызской Республики за 2008-2016 годы, тысяч сомов (составлен по данным НСК КР)

Рост расходов за исследуемый период составил 43% при его максимальном уровне в 2012 году – 15338,7 млн. сомов (рис.1).

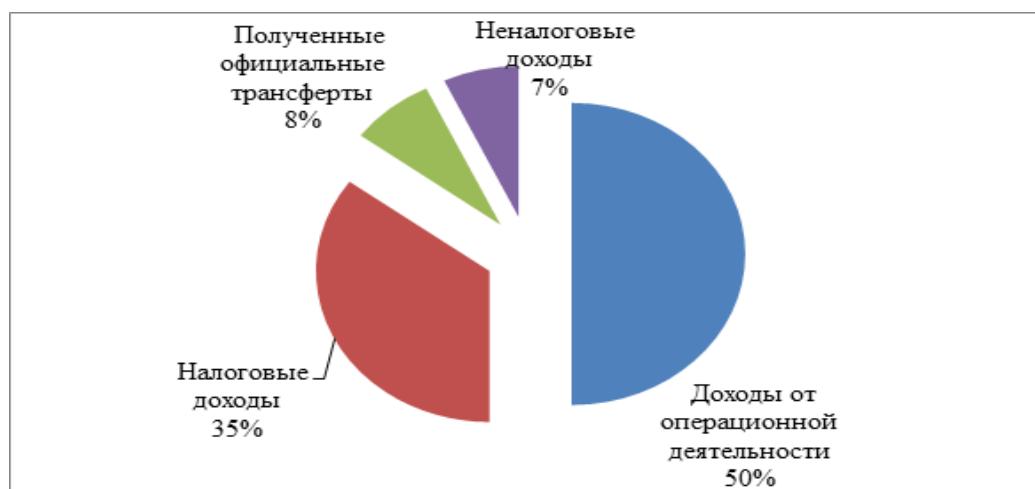

Рис. 2. Структура доходов местных бюджетов Кыргызской Республики в 2016 году в % (составлен по данным НСК КР).

Если рассматривать динамику структуры доходов местных бюджетов Кыргызской Республики, то можно констатировать, что в основном они пополняются за счет доходов от операционной деятельности и их рост за 2008-2016 годы составил 44,6%, хотя в 2012 году наблюдалось их максимальное значение за исследуемый период – 21112,4 млн. сомов. Однако налоговые доходы за 2008-2016 годы имели равномерную динамику роста и выросли более чем в 2,5 раза и составили в 2016 году 12324,3 млн. сомов, что говорит о влиянии реального сектора на пополнение бюджета.

Таким образом, доходы от операционной деятельности составляют 50% всех доходов, тогда как налоговые доходы – 35%, полученные официальные трансферты – 8% и неналоговые доходы всего – 7% (рис.2).

Ограниченностю бюджетных средств не позволяет в полной мере реализовывать социальные услуги населению.

За период 2008-2016 годы расходы местных бюджетов на образование сократились на 16,7%, составив в 2016 году 5503,0 млн. сомов. Расходы на здравоохранение сократились более чем в 3 раза, составив в 2016 году 224,0 млн. сомов против 692,2 млн. сомов (рис.3).

Действенным инструментом реализации социальных программ являются стимулирующие (долевые) гранты. В соответствии с Положением о порядке проведения конкурса социальных программ (проектов) стимулирующие (долевые) гранты это денежные средства, предоставляемые из республиканского бюджета исполнительным органам местного самоуправления на проектно-конкурсной основе с долевым участием местных бюджетов и иных привлеченных средств для реализации программ социально-экономического развития регионов. [3]

В 2016 году за счет долевых (стимулирующих) грантов на реализацию утверждены 222 проекта с потребностью на сумму 501 млн 462,5 тыс. сомов.

Наибольший объем стимулирующих грантов направлен в Жалал-Абадскую область - 116658 тыс. сомов на 51 объект, Ошскую область – 94095 тыс. сомов на 42 объекта, Чуйскую область - 95136,4 тыс. сомов на 47 объектов (рис. 3).

Рис. 3. Количество и объемы стимулирующих грантов в разрезе регионов в 2016 году, тыс. сом (составлен по данным Минфина КР)

Количество и объемы стимулирующих грантов по категориям в 2016 году распределились следующим образом: основная их часть направлена в школы - 160312,9 тыс. сомов на 76 объектов, детские сады- 99907,1 тыс. сомов на 43 объекта (рис.4)

Рис. 4. Количество и объемы стимулирующих грантов по категориям в 2016 году, тыс. сом (составлен по данным Минфина КР)

Перечень проектов на получение долевых (стимулирующих) грантов составляется на основании решений комиссий по отбору проектов на уровне районов, городов областного значения и в соответствии с объемами квот.

Оптимизация системы предоставления муниципальных социальных услуг возможна по следующим направлениям:

- постоянный мониторинг необходимых социальных услуг,
- диверсификация услуг, предлагаемых населению, с учетом платежеспособности населения,
- обеспечение доступности социальных услуг,
- передача местным органам власти полномочий самостоятельно объявлять конкурс и отбирать исполнителей социальных услуг,
- повышение качества социальных услуг,
- обеспечение прозрачности процесса выбора исполнителей и предоставления социальных услуг,
- повышение самостоятельности муниципальных образований с целью придания им гибкости в предоставлении социальных услуг населению, а также экономии ресурсов.

Поэтому задачей государства должно быть создание условий для развития благотворительности, меценатства и спонсорства посредством освобождения от налоговой нагрузки финансовых средств, вкладываемых бизнесом в создание и развитие муниципальных образований.

Список цитируемых источников

1. Закон Кыргызской Республики «О государственном социальном заказе» от 28 апреля 2017 года № 70.
2. Закон КР «О местном самоуправлении» от 15 июля 2011 года № 101.
3. Положение о порядке проведения конкурса социальных программ (проектов), утвержденное постановлением Правительства Кыргызской Республики от 24 января 2009 года №41.

Рецензенты: Абдиева А. И. – доктор экономических наук АУПКР

Орозбаев Ж. Б. – кандидат экономических наук, доцент АТиСО

УДК:316.334.23 (575.2)

Лабутин Б. С., Якупова Н. М.
КГТУ им. И. Рazzакова, Бишкек
Labutin B. S., Yakupova N. M.
I. Razzakov KSTU, Bishkek
bogda.labutin@mail.ru

Будущее социального предпринимательства в Кыргызской Республике

Кыргыз Республикасында коомдук ишкердиктин келечеги

The future of social entrepreneurship in the Kyrgyz Republic

В статье рассматривается история становления и развития социального предпринимательства, как инновационной сферы деятельности в условиях рыночной экономики, и альтернативы коммерческой деятельности по государственному регулированию социального сектора. Также в статье исследуется механизм функционирования социального предпринимательства, приводятся примеры функционирования таких предприятий, как в развитых и развивающихся стран, так и в Кыргызской Республике. На основе международного опыта предлагаются направления развития социального предпринимательства в Кыргызской Республике, а также приводится перечень идей и рекомендаций способных модернизировать и укрепить данный вид деятельности.

Ключевые слова: социализм; капитализм; социальное предпринимательство; инновационная деятельность; рыночная экономика; социальный сектор; Кыргызская Республика

Бул макалада базар экономикасынын шартында инновациялык негизде коомдук ишкердиктин калыптануусунун жсана өнүгүүсүнүн тарыхы жсана анын мамлекет тарабынан социалдык секторду ченемдөөдө коммерциялык кызматтын альтернативасы катарында каралат. Макалада коомдук ишкердиктин шитешинин механизми изилденген, ошондой эле алар жөнүндө өнүккөн жсана өнүгүп келе жаткан мамлекеттерден мисалдар келтирилген. Эл аралык мисалдар негизинде коомдук ишкердиктин Кыргызстан аймагына ылайыктуу жсана пайдасы тийе турган сунуштар камтылган. Алар бул тармакты модернизацияланганга жсана бекемдөөгө көмөк көрсөтмөкчү.

Үрүннүү сөздөр: социализм; капитализм коомдук ишкердик; ыкма; базар экономикасы; коомдук сектор; Кыргыз Республикасы.

This article considers the history of the formation and development of social entrepreneurship, as an innovative sphere of activity in a market economy, and an alternative to commercial activities for the state regulation of the social sector. In addition, the article explores the mechanism of functioning of social entrepreneurship, gives examples of the functioning of such enterprises, both in developed and developing countries, and in the Kyrgyz Republic. On the basis of international experience, the directions for the development of social entrepreneurship in the territory of the Kyrgyz Republic are proposed, as well as a list of ideas and recommendations capable of modernizing and strengthening this type of activity.

Keywords: socialism; capitalism; social entrepreneurship; innovation activity; market economy; social sector; Republic of Kyrgyzstan

Развитие индивида обусловлено развитием других индивидов, с которыми он находится в прямом или косвенном общении.

Если ты хочешь оказать влияние на других людей, то ты должен быть человеком, действительно стимулирующим идвигающим вперед других людей.

Социальное предпринимательство - это новаторская деятельность, изначально направленная на решение или смягчение социальных проблем общества на условиях самоокупаемости и устойчивости [1].

Концепция социального предпринимательства зародилась еще в начале 19 в., основоположниками которой являются Роберт Оуэн - основатель «кооперативного движения» и Флоренс Найтингэлл - которая, в свою очередь основала «первое

училище» (это училище занималось тем, что обучало медсестер). Сущность концепции социального предпринимательства заключается в альтруистическом ведении бизнеса, основанном на общих началах и полезным для общества. Разница простого и социального предпринимательства заключается в самой цели.

Опыт практического развития социального предпринимательства происходит в 1980-х годах, когда противоречивость капиталистической системы начинает значительно обозначаться в мире, начинается эра глобализации, которая приводит к увеличению неравенства в распределении доходов, компании открывают для себя новые рынки сбыта продукции, а также новые центры производства, начинается перенос дорогостоящих производств в страны с низкой оплатой труда, что в свою очередь приводит к снижению транзакционных издержек и еще более высокому уровню производства. Это позволяет ТНК принимать ряд мер для того чтобы противодействовать уплате налогов за рубежом, а автоматизация производства приводит к массовому увольнению рабочих. Все эти факторы приводят к росту безработицы, бедности. Ярчайшим примером отрицательного влияния глобализации является экономический и демографический упадок г. Детройт. Американским концернам было выгодно производить автомобили в Детройте, а с началом энергетического кризиса в 1973 и поднявшихся цен на бензин, концерны решают перенести свое производство в развивающиеся страны, для того чтобы снизить издержки. Закрываются предприятия, растет уровень безработицы, население вынуждено покидать город в поисках работы. В конечном итоге г. Детройт был объявлен банкротом.

Не стоит так же забывать, что на тот момент мир был bipolarным, шло противостояние социалистической системы, возглавляемой СССР с капиталистическими странами, лидером которых выступили США. Это период так называемой холодной войны. Идеология капиталистических стран была нацелена на свободное предпринимательство и частную собственность, что в свою очередь порождает свободный рынок. Так как цель любого предпринимательства заключается в получении прибыли, собственники частных предприятий прилагали все свои усилия для максимального извлечения прибыли, но при этом практически не заботились о социальных проблемах общества. Не стоит забывать, что в условиях свободной рыночной экономики, роль государства максимально нивелируется, то есть государству становится не по силам решать все социальные вопросы.

В противовес этому существовал социалистический лагерь, возглавляемый СССР, где государство полностью контролировало и регулировало социальную жизнь гражданского общества. Благодаря СССР, капиталистической системе пришлось выдержать жесткую конкуренцию, ведь это первое государство в мире, которое ввело обязательное и бесплатное образование, а также обеспечила своих граждан всевозможными социальными выплатами. Странам с капиталистической системой пришлось отвечать аналогичными мерами.

Но, если все сверх прибыли в СССР получало государство и перенаправляло их в социальный сектор, то в капиталистической системе распределение доходов шло неравномерно. Для того чтобы сгладить социальные противоречия, развитые государства начинают популяризировать и всячески способствовать развитию социального предпринимательства для поддержки малоимущих слоев населения, тем самым сглаживая социальные противоречия капиталистической системы. В этом случае часть социального бремени ложится на плечи предпринимателей, что в свою очередь дает стимул для дальнейшего развития и становления социального предпринимательства.

Как уже было сказано выше, социальное предпринимательство или филантропокапитализм, стало логическим ответом сдерживания нарастающего противоречия общества и сглаживания этого противоречия. Благодаря этому социальное предпринимательство исключило основную цель предпринимательской деятельности, а именно получение прибыли. Социальное предпринимательство не заинтересовано в получении экономических выгод и благ, данный вид деятельности нацелен на удовлетворение жизненно важных социальных нужд, потребностей граждан, которые не могут быть в должной степени обеспечены рынком или государством. Однако со временем рыночная система смогла интегрироваться в социальное предпринимательство, благодаря чему образовались следующие формы социального предпринимательства:

1. Чисто некоммерческая форма – данные организации могут извлекать прибыль из своей деятельности, но при этом они не могут распределять выручку, между вкладчиками или учредителями, а должны полностью направлять ее на достижение социальных целей организации.

2. Чисто коммерческая форма – данный тип организаций ничем не отличается от обычных коммерческих предприятий, извлекающих прибыль из своей деятельности. Отличия заключаются в том, что в этих предприятиях заложена так же социальная миссия. Пример такой организации, компания Newman's Own, владельцы которой направляют 100 % прибыли на образовательные и благотворительные нужды [2].

3. Гибридные формы – данные предприятия могут принимать различные виды и формы:

- коммерческие организации с некоммерческими подразделениями
- некоммерческие организации с коммерческими подразделениями
- некоммерческие структуры с некоммерческими подразделениями
- партнёрство между некоммерческими организациями (консорциумы)
- партнёрство между некоммерческими и коммерческими структурами (альянсы между секторами)

Таким образом, можно дать следующее определение социального предпринимательства. Социальное предпринимательство, особенно в развивающихся странах, при помощи инновационных и экономически эффективных методов, решает или способствует решению социальных проблем: снижение процента бедности, устранение гендерного неравенства, смягчение неравенства в распределении доходов.

До момента распада СССР в Кыргызской ССР, все социальные вопросы и инициативы решались или реализовывались государством. После распада СССР и образования независимых государств, ведение социальных вопросов перешло уже отдельно каждому независимому государству в составе СНГ, в том числе и Кыргызской Республике. Но в течении 26 лет независимости наше государство так и не реализовало свой полный потенциал, на данный момент наша страна слабо развита, и просто не в состоянии отвечать по всем социальным обязательствам. При постоянном дефиците бюджета (дефицит республиканского бюджета на начало 2018 года составил более 20 млрд. сом) [3], у государства просто нет возможности сразу и в полной мере стабилизировать и развивать социальный сектор. Стоит заметить, хотя выше говорилось о том, что вмешательство государства при вступлении в рыночную систему отношений уменьшается, оно не в состоянии снять с себя все социальные обязательства полностью. Даже самые развитые экономически развитые страны мира не смогли справиться с бедностью и безработицей, они смогли только их минимизировать. В таких условиях возрастает роль социальных предпринимателей, так как именно социальные предприниматели, например, в нашей республике, могут и должны стать агентами или даже группой предпринимателей, которые изменят социальную

структуре общества путем принятия на себя обязательств для создания и поддержки социальной стабильности.

Можно привести следующие наглядные примеры развития социального предпринимательства в нашей республике.

Порядка 20 представителей Союза инвалидов Чуйской области открыли столярный цех в подвале дома культуры села Сокулук. Они работают уже пять лет, а некоторые там и живут. Данное объединение было создано в 2005 году. До 2012 года оно являлось только объединением, в 2012 году Сокулукская районная администрация выделила союзу помещения, которые были обустроены. Затем местный предприниматель подарил союзу столярный станок и союз начал производить, а затем реализовывать деревянную мебель [4]. Так же члены Союза инвалидов Чуйской области задались целью построить пятиэтажный дом, чтобы сотрудники цеха могли жить и работать в одном здании. Участок уже выделен и "красная книга" выдана, но пока нет спонсоров, готовых поддержать проект.

Следующий социальный проект в Кыргызстане - это Economic take off. Это микрокредитное агентство, которое работает с 2003 г. Оно занимается микрокредитованием лиц пенсионного возраста. Плюс данной организации заключается в том, что кредитование осуществляется на более приемлемых условиях по сравнению с другими финансово-кредитными учреждениями. За время своей деятельности агентство предоставило кредиты 96 микрокредитным группам общей численностью 768 человек. Из них 461 человек – пенсионеры. Благодаря использованию кредитных средств 64 пенсионера смогли оплатить протезирование зубов, 92 пенсионера купили необходимые медикаменты, 157 человек приобрели имущество и одежду. Кроме того, кредиты были использованы для создания 180 новых рабочих мест в г. Балыкчи [5].

Так же стоит перечислить еще несколько более известных организаций, которые зарекомендовали себя как активные социальные предприятия и смогли помочь людям:

- Фонд «Хабитат–Кыргызстан» - неправительственная организация, нацеленная на ликвидацию жилищных проблем необеспеченных слоев Кыргызской Республики;

- Детский центр развития «Айкол»;
- Бишкек мебель;
- Школа ораторского мастерства и Консорциум бизнес-тренеров;
- Федерация групп самопомощи пожилых людей;
- Национальный продукт “Курут”.

В Кыргызстане есть немалая доля некоммерческих организаций, относящихся к социальному сектору. Чаще всего данные организации финансируются из-за рубежа, что говорит о неразвитости третьего сектора экономики Кыргызской Республики. Так, всего 25% от всех зарегистрированных некоммерческих организаций в стране вовлекаются в активную деятельность, в то время как оставшаяся часть не может в настоящее время осуществлять свою социальную миссию из-за многих объективных и субъективных причин.

Все это показывает, что социальное предпринимательство в КР развивается и не стоит на месте, но, как и в любой деятельности, здесь существуют барьеры, которые не могут позволить этой сфере развиваться полноценно:

- Законодательная база – правовая база не способствует развитию социального предпринимательства, в стране нет четкого определения социального предпринимательства, а также практически нет законодательных актов, которые могли бы помочь в развитии данного направления.

- Слабое взаимодействие государства и МСУ с социальными предпринимателями. Чаще всего социальные предприниматели в нашей стране — это филантропы, которые на своем энтузиазме помогают людям.
- Слабая информированность, а также слабая заинтересованность гражданского общества в социальном предпринимательстве. К сожалению, в последнее время в обществе наблюдается тенденция развития индивидуализма, гедонизма и конформизма, что мешает становлению и взаимодействию гражданских институтов.
- Отсутствие интереса коммерческих организаций в реализации социальных программ. Предприниматели не заинтересованы в развитии социальных программ, так как не получат при этом никакой выгоды.
- Уменьшение поступления финансовых средств от мировых некоммерческих организаций из-за рубежа, примерами могут быть уменьшения финансирования USAID, уменьшение поступлений средств от Красного полумесяца.

Все эти барьеры негативно сказываются на развитии данного сектора экономики.

Считаем, в первую очередь государство должно обратить внимание на своего «маленького» помощника, а именно социального предпринимателя, Государство должно уделить внимание социальному предпринимательству и активно помогать развиваться данному направлению, что принесет ощутимую пользу в будущем. Благодаря стимулированию социальных программ или социальных предпринимателей можно вернуть в область занятости определенное количество людей, что в свою очередь снизит безработицу и укрепит социальный сектор государства. Так же государство должно заинтересовать коммерческие организации, чтобы они тоже оказывали помощь государственному сектору в реализации социальных программ. Такая инициатива, может быть легко реализована, например, при помощи снижения процентной ставки по налогам для тех предприятий, которые активно включаются в жизнь социального сектора Кыргызской Республики.

Наша республика еще молода, поэтому считаем, что при построении планов по развитию социального сектора, мы так же должны перенять опыт у наших соседей, по развитию социального предпринимательства. В этом нам могут помочь успешные социальные предприятия по всему миру.

Одним из таких примеров является Бангладеш и расположенный в этой стране Грамин-банк [6] – это банк, выдающий целевые кредиты на приобретение кур, овощной тележки, коровы. На другие цели выданные кредиты использовать нельзя. Так же в банке выдаются кредиты для людей, борющихся с нищетой с нулевой процентной ставкой. На конец 2011 года Грамин-банк насчитывал 8,36 млн. заемщиков, 97% которых составляли женщины. Так же банк выдает кредиты на коммерческие цели под 20%.

Я уверен, что и в нашей стране в будущем возможна реализация подобного социального банка. Как разновидность такого направления (социальный банк) может быть попытка учредить банки времени. Банк времени — это организация, учитывающая (фиксирующая) для своих участников, сколько часов своего времени потратил тот или иной участник на оказание различных услуг другим участникам (приход на счёт участника в банке времени), и, сколько времени было потрачено другими участниками на оказание потребленных услуг тем или иным участником (расход со счёта участника в банке времени). Это позволит в свою очередь установить новый вид отношений между людьми, ставящую в основу время, а не деньги, что тоже является немаловажным фактом в развитии гражданского общества.

Так же примером развития социального предпринимательства является компания Treatment Action Campaign (TAC), образованная и функционирующая в ЮАР. Компания «Treatment Action Campaign» (TAC) была основана для медицинского

обслуживания в ЮАР всех ВИЧ-инфицированных людей, а также для того, чтобы предотвратить новые заболевания, вызываемые этим вирусом.

Следующим примером поддержки социально-уязвленных слоев населения является пример города Люблин (Польша). В г. Люблин было организовано сообщество по сбору ненужных вещей. Жители окрестностей, находящихся по соседству с сообществом, звонят с просьбой забрать у них ненужные вещи: одежду, мебель, бытовые приборы, радиотелевизионную аппаратуру, изделия из стекла, металла и пр., которые в последующем передаются нуждающимся людям.

Так же положительный опыт есть в России. Одним из примеров социального предпринимательства в РФ является проект «ОПЕКА». Это сеть пансионатов, расположенных в г. Санкт – Петербург Ленинградской области и г. Москве. Цель данных пансионатов решить проблемы людей пожилого возраста и повысить качество их жизни, а также обеспечить их медицинскими и реабилитационными услугами. Организатором выступил социальный предприниматель Алексей Маврин. В России на сегодняшний день наблюдается острая нехватка таких учреждений, поэтому данный проект активно развивается.

Примером менее масштабного примера социального предпринимательства является проект предпринимателя из г. Сыктывкара Вадима Канева. Предприниматель открыл кролиководческую ферму с целью предоставления работы людям с ограниченными возможностями.

Как видно из приведенных примеров, размеры и формы организации предприятий и организаций, занятых социальной поддержкой населения, довольно разнообразны - от огромного объединения в ЮАР, до маленькой фермы в России. Всех этих людей объединяет одно - они хотят помочь другим, социально уязвленным людям полноценно жить и реализовываться.

Таким образом, идея социального предпринимательства в настоящее время активно развивается по всему миру. На современном этапе предлагаются разные идеи дальнейшего развития этого направления:

- Альтернативная энергия – достаточно перспективная отрасль, которая находит приверженцев во всем мире, на данный момент самым сильным популяризатором является Илон Маск. Здесь мы говорим о производстве электроэнергии в небольших масштабах, ведь цена электроэнергии постоянно растет, почему бы не начать производить дешевую электроэнергию по низким ценам.

- Создание кооперативов – отличная альтернатива для объединения людей и создания своего предприятия, где каждый будет получать равную оплату, практика показывает, что кооператив может быть рентабельным и отвечать запросам рынка.

Пример: Suma Wholefoods - данная организация является крупнейшим кооперативом объединения работников в Великобритании, количество участников кооператива составляет 150 человек. Все работники получают равные выплаты, управление в кооперативе построено на демократических принципах. Предприятие принадлежит всем работникам и управляется всеми. Все работы выполняются сообща. Кооператив производит детское питание, сыр, масло, молоко, средства для ухода за телом. А так же кооператив использует электроэнергию из возобновляемых источников.

- Передача учебной литературы после окончания обучения – примером для этого может служить создание социальной библиотеки, куда учащиеся будутносить свои учебные материалы, для последующей передачи их следующему учебному поколению.

- Создание социальных спортивных секций – данное направление тоже может быть весьма актуальным, так как много молодых людей заинтересованы заниматься тем или иным видом спорта, но для этого у них просто нет денежных средств.

- Индустрия сувениров и народные промыслы - в целом эта индустрия активно развивается в Кыргызстане, с одним нюансом - вся индустрия строится на получении прибыли. Решением данной проблемы может быть только ответное создание сувенирных лавок и интернет магазинов, которые могут объединить женщин – домохозяек, а также инвалидов, с целью включения их в рынок труда.

Пример: Рут Байлер - основательница Ten Thousand Villages. Эта женщина сначала самолично реализовывала товары на капоте своего автомобиля, а также постоянно вела агитацию в поддержку женщин – мастерий. На сегодняшний день, компания реализует работы тысяч мастеров из различных стран мира в 390 магазинах США и Канады.

На сегодняшний день социальный сектор Кыргызской Республики является слабозащищенным, поэтому перед государством стоит задача развития социального предпринимательства на экономических просторах Кыргызской Республики. Я считаю, что данному направлению деятельности должны быть предоставлены всевозможные льготы, но в обмен на льготы государство должно ввести, хотя бы на первое время, жесткий контроль над такими предприятиями, так как есть вероятность, что эти организации попросту станут офшорами для спасения от налогового бремени. Такого развития событий мы должны избежать любыми способами, мы должны показать нашему обществу, что капитал может служить не только узкому кругу людей для их обогащения, а может так же помогать всем нуждающимся. Благодаря социальному предпринимательству мы можем взрастить в людях добрые начинания, гражданское общество сможет еще активней включиться в социальную жизнь. Поддерживая социальное предпринимательство государство, как было сказано выше, может получить «помощника» в решении социальных проблем. Индивидуализм сменится коллективизмом, в ответ на эгоизм мы покажем альтруизм, бездействие заменится действием. Мы в состоянии помочь нашему обществу, и мы должны это сделать. Закончить статью хотелось бы словами Виктора Гюго: «Работать для народа – вот самая неотложная задача».

Список цитируемых источников

1. <http://www.nb-forum.ru/social/> - Портал «Новый бизнес: социальное предпринимательство».
2. Джилл Кикал, Томас Лайонс. Социальное предпринимательство: миссия – сделать мир лучше – М.: «Альпина Паблишер», 2014. – с..304
3. Закон Кыргызской Республики "О республиканском бюджете Кыргызской Республики на 2016 год и прогнозе на 2017-2018 годы" - от 9 декабря 2015 года № 847
4. <https://sptnkne.ws/f8hu>
5. Социальное предпринимательство: новые перспективы, пособие по теории и практике социального предпринимательства – Бишкек 2011г.
6. Grameen Bank. – <http://www.grameen-info.org>.
7. Дэвид Борнштейн. Как изменить мир. Социальное предпринимательство и сила новых идей — М.: «Альпина Паблишер», 2015. — с.496

Рецензенты: Токсобаева Б.Т. – доктор экономических наук, профессор КЭУ им. М.Рыскулбекова

Чубурова Ж.Т. – доктор экономических наук, профессор КЭУ им. М.Рыскулбекова

УДК: 657:657,261.

Рыспаева Н. С.
Ж. Баласагын атындағы КҮУ, Бишкек
Ryspaeva N.S.
KNU J. Balasagyn, Bishkek

Кыргыз Республикасында коммерциялык ишкердүүлүктүн субъекттерин башкарууна жакшыртуу

Совершенствование управления субъектами коммерческой деятельности в Кыргызской Республике

Ways to improve the management of business entities in the Kyrgyz Republic

Макалда автор ЕАӘБдин алкагындағы региондун экспорттук жана импорттук саясатын ишке ашыруунун негизги бағыттары; ишкердүүлүк чөйрөсүндөгү экспортко бағытталган атаандашуу артыкчылыктарын өнүктүрүү стратегиясы; коммерциялык ишкердүүлүктүн башкарууну жакшыртуу факторлору катары, мамлекеттик маселелерди жөнгө салууну, ошондой эле, ЕАӘБдин алкагындағы жөнгө салууну өркүндөтүүнү караган. Автордун ою боюнча, Кыргыз Республикасындағы аймактык-административик бөлүү, ошондой эле, Евразия биримдигиндеги көз караш менен экономикалык процесстерди башкаруу жетиштүү түрдөгү түзүлүшкө ээ, анткени, башкаруу объективлери бар, анын иерархиясы, нормативдик-укуктук жоболору, мына ушул иерархиянын алкагында жана коммерциялык ишкердүүлүктүн башкаруу аркылуу жүзөгө ашырылышы жөнүндө илимий түрдө кен-кесири талдоо жүргүзүлөт.

Уруниттуу сөздөр: окутуу; уюштурууну үйрөтүү; компания; ишкердүүлүк; концепция; ыкма; технология; эффективдүү; классификация, план; стратегия; киреше.

В статье автор рассматривает основные направления реализации экспортной и импортной политики региона в рамках ЕАЭС; стратегия развития конкурентных преимуществ в развитии экспортноориентированных сфер деятельности; вопросы совершенствования государственного регулирования, а также регулирования в рамках ЕАЭС как фактора улучшения управления коммерческой деятельностью. По мнению автора, территориально-административное деление как в Кыргызской Республике, так и в Евразийском союзе с точки зрения управления экономическими процессами достаточно структурировано, поскольку имеются объекты управления, его иерархия, нормативно-правовые положения, в рамках данной иерархии осуществляется и управление коммерческой деятельностью.

Ключевые слова: обучение; организация; компания; предпринимательство; концепция; метод; эффективность; технология; классификация; план; стратегия; доход.

In the presented scientific article, the author examines the main directions for the implementation of the export and import policy of the region within the framework of the EAES; strategy of development of competitive advantages in the development of export-oriented spheres of activity; issues of improving state regulation, as well as regulation within the framework of the EAEC as a factor in improving the management of commercial activities. In the opinion of the author, the territorial and administrative division both in the Kyrgyz Republic and in the Eurasian Union from the viewpoint of managing economic processes is structured sufficiently, since there are management objects, its hierarchy, legal regulations, and management of commercial activities within this hierarchy.

Keywords: training; organization; teaching; company; business; concept; method; efficiency; technology; classification; plans; strategies; income.

Мында ЕАӘБдин алкагындағы региондун экспорттук жана иморттук саясатын ишке ашыруунун негизги бағыттары; ишкердүүлүк чөйрөсүндөгү экспортко бағытталган атаандашуу артыкчылыктарын өнүктүрүү стратегиясы; коммерциялык ишкердүүлүктүн башкарууну жакшыртуу факторлорукатары, мамлекеттик маселелерди жөнгө салууну, ошондой эле, ЕАӘБдин алкагындағы жөнгө салууну өркүндөтүү карапат.

Кыргыз Республикасындағы аймактык-административик бөлүү, ошондой эле, Евразия биримдигиндеги көз караш менен экономикалык процесстерди башкаруу

жетиштүү түрдөгү түзүлүшкө ээ, анткени, башкаруу объектилери бар, анын иерархиясы, нормативдик-укуктук жоболору, мына ушул иерархиянын алкагында жана коммерциялык ишкердүүлүктүү башкаруу аркылуу жүзөгө ашырылат.

Чүй облусунун коммерциялык ишкердүүлүгүн, анын ичинде ЕАЭБдин алкагында андан ары башкарууну өркүндөтүү, чыгарылган товарлардын атаандаштык кажарамдуулугун жогорулатуу менен байланышкан. Бирок азыркы учурда облустун потенциалы тышкы өнөктөштөрдү издөө боюнча башаламан уюштуруунун күчү ТЭИни активдештириүү үчүн жетишсиз түрдө пайдаланылат. Алсак, Чүй облусу СССРдин кезинде беденин үрөнүн, кант кызылчасын жана башка өсүмдүктөрүн жеткириүү боюнча алдынкы орунду ээлеген. Бирок булл байланыш эгемендүүлүктүн жылдарында алынган үрөндөргө карата суроо-талаптардын жоктугунан эмес, тышкы керектөөчүлөр менен элементардык түрдө карым-катыштын токтолулушунун натыйжасында өз ордун жоготкон. Биз мындан ары бул жагдайды өзгөртүү керек деп ойлойбуз [1].

Албетте, ТЭИНИН, анын ичинен ЕАЭБдин алкагындагы импорттоону камтыйт, муну менен бирге эле мындан ары экспорт менен импорттун өз ара катышын кармоо андай деле зарыл эмес, эң башкысы – булл катыш региондун экономикасынын натыйжалуулугун (эффективдүүлүгүн) арттырууга жетишүүүчүн кызмат кылуусу керек. Биз качан импорт экспорттон болжол менен 2,5 эсे көпболгон учурда, Чүй облусунун азыркы экспорттук-импорттук саясий абалынын тира багытынын таптакыр жок экендигин көрсөтүшүбүз керек. Мунун натыйжасында ишкердик ишкердүүлүктүү өркүндөтүүнү, импорту алмаштырууну олуттуу түрдөжакшыртууга багыттоо зарыл, ал эми импорту Кыргызстанда чыгарылбаган, көбүнчө ошол продукциялар үчүн, өндүрүштү уюштурууда алдыңкы технологияларды жана инновацияларды тартуу үчүн пайдалануу керек.

Импортту алмаштыруунун резервдери абдан чон, биринчи кезекте, башка өлкөлөрдөн, анын ичинен ЕАЭБ өлкөлөрүнүн да арзан жана сапатсыз азык-түлүк товарларын алып келүүнү кескин түрдө азайтуу зарыл, Кыргызстандын өзүндө аларды өндүрүүгө түрткү берүүчү жолду издөө менен биргээле, калктын эмгекке жарамдууларын иш менен камсыздандырууну жогорулатууга өбөлгө түзүү керек. Анткени, экспорту жана импорттук саясаттын көптөгөн кыйынчылыктары экспорттоодогу жана импорттоодогу чыныгы муктаждыктар, ал эми пайда көрүү максатында экспорт жана импорт менен кимдер алектенишсе, алар менен байланышкан эмес.

Коммерциялык ишкердүүлүктүү жакшыртуунун дагы бир фактору – бул ЕАЭБдин алкагында электрондук сооданы киргизүү жана документтерди өткөрүүнү жөнөкөйлөтүү.

Албетте, ишкердүүлүктүн алкагындагы коммерциялык ишкердүүлүктүү башкаруу ТЭИНИН стратегиясын иштеп чыгууда карапат, мындан башка, жол карталарын иштеп чыгуу жана конкреттүү объектилерди долбоорлоо мүмкүнчүлүктөрү сыйктуу учурларды өзүнө кошот.

Стратегиялык милдеттерди конкреттештириүүгө өзгөчө мани берүү менен конкреттүү объект боюнча стратегиялардын сандык маанилерине чейин жеткириүүгө жана экономикалык ишмердүүлүктүн конкреттүү түрү боюнча изилдөөлөргө тере көнүл бөлүнгөн. Бул максат үчүн экспорттук жеткириүү деңгээлин көтөрүү максатында Токмок шаарынын өнөр жайын өнүктүрүү стратегиясы келтирилген.

Стратегиялык өнүктүрүүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири Токмок шары гана эмес, импорту алмаштыруу боюнча экономиканын социалдык маанилүү тармактарынын жардамы менен жабдууларды жеткириүү үчүн, республикада

өндүрүштүк жогорку технологиялык машиналарды жана жабдууларды инновациялык түрдө өнүктүрүүгө жетишүүгө тийиши.

Иш каналар	Ишкананың өндүрүштүк көлөмүнүн продукцияларды сатуу көлөмдөрүнө ылайык келтиши
ОсОО «Биопром», ОсОО «Токмок ишкерлик нефтини кайра иштетүүчү заводу», ОАО «ТзКСМ», ОсОО «Токкожа», ОАО «Железобетон»	Ишканалар алтын өндүрүү жана сатып өткөрүү мүмкүнчүлүктөрүнө таянат. Рынокту изилдөө жүргүзүлбөйт. Бир нече жыл боюу продукциялардын ассортименти карагланган эмес.
ОсОО «Брент», ОсОО «КазГрейн», ОсОО «Елимай», ОсОО «К Руно», ОсОО «Юнь Тянь», ОАО «Кыргыз Тое-Таш», ОсОО «Альтор», ОсОО «Заман»	Рынокто сатууну көбөйтүү план ченемдүү жүргүзүлөт, муну менен бирге рынокто товарды (мисалы, жарнама) илгерилетүүнү стимулдаштыруу боюнча ар кандай иш-чаралар пайдаланылат. Продукциянын ассортиментин кайра кароо каражаттардын жоктугунан жүргүзүлгөн эмес.
ОсОО «Интергласс», ОсОО «Курманов и К», ТсОО «Спейс Фуд»	Керектөөчүлөрдүн суроо талаптарындагы өзгөрүүлөрдү эсепке алуу менен рынокто изилдөөлөр жүргүзүлөт. Продукциянын ассортиментин жана атальштарын кайра карап чыгуу өз убагында түзүлөт. Продукциянын сапаты жогорулайт.

3.1 –Таблицасы Токмок шаарынын өнөр жайынын өнүгүү абалы жана келечеги Маалымат булагы: Чүй облустук мамлекеттик статистика башкармалыгынын маалыматтары боюнча автор тарабынан түзүлгөн.

Ошондой эле өнөр жай өндүрүшүнүн инвестициялык-инновациялык потенциалын жогорулатуу кийинки багыттар боюнча узак мөөнөттүү банктык насыяларды кенири пайдалануу болуп саналат. Андыктан салыктык жеңилдиктердин негизинде толукталган инновациялык киши-чараларды жүргүзүү акча каражаттары менен камсыз кылышы керек.

Токмок шаарынын өнөр жайын өнүктүрүүнүн келечектүү багыты сунушталган, анын негизинде экспорттук өндүрүштүн деңгээлин жогорулатууга өбөлгө болгон, алсыз жактарын аныктоо менен тоскоолдуктарды четтетүү аракети жасалган (3.1-табл.) [2].

Токмок шаарынын өнөр жай стратегиясын өнүктүрүү схемалык түрдө 3.1- сүрөттө көрсөтүлгөн.

3.1. – Сүрөт. Токмок шаарынын өнөр жай стратегиясын өнүктүрүү Маалымат булагы: автор тарабынан түзүлгөн.

Ошондой эле беш ишкана маркетингдик изилдөөнү колдонбоору белгиленген. Алар ернөк-жарнак маселелерине жана фирмалык стилин иштеп чыгууга көбүрөөк көнүл буруулары керек. Ал эми азыркы учурда сегиз ишкана жетишээрлик түрдө киреше алышат, бирок, ЕАЭБдин шартындагы катуу рыноктук атаандаштыкка байланыштуу, келечектеги узак мөөнөттүү инновациялык өнүктүрүүгө умтулуу абдан кыйын болот. Биздин оюбузча, ишканаларбириңчи кезекте кардарлардын муктаждыктарын канаттандырууга, ал эми экинчиден – кирешелерди жогорулатууга аракет кылуулары керек. Ошондой эле үч гана ишкана инновациялык маркетинг концепциясын карманышат. Ошону менен бирге эле өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн рынокко мезгил-мезгили менен комплекстүү изилдөө жүргүзүү зарыл [3].

Коммерциялык ишкердүүлүктүү башкарууну жакшыртууда Кыргыз Республикасынын ичинде бул процессти мамлекеттик жөнгө салууну, ошондой эле, ЕАЭБдин алкагындагы мамлекеттер аралык макулдашуулардын тартибин өркүндөтүү абдан соң маанигээ болуп эсептелет.

Атап айтканда Чүй облусуна карата продукциялардын экспорттук жана импорттук оптималдуу катыштарына жетишүү зарыл, аны бир четинен мамлекеттик жөнгө салуунун эсебинен чечүүгө болот. Башкача айтканда Чүй облусундагы экспорт мурдагыдай эле, мисалы, айыл чарбасындагы чийки заттарды жеткирип берүү менен негизделет. Экономиканын башка секторлору да экспорттук багыт алууга жетүү үчүн инвестицияларга өтө муктаж, областагы өндүрүштүү уюштуруу үчүн алдыңкы технологияларды жана инновацияларды киргизүү жетишпейт, ошондой эле, көп жагынан мамлекеттик колдоого көз каранды болот.

Мындан тышкary ЕАЭБдин алкагындагы өз продукцияларын эркин ишке ашырууга талапкер ишканалардын алдында ЕАЭБдин талаптарына жараша критерийлердин кенири чөйрөсү боюнча атаандаштыкка жөндөмдүүлүк предметин тандап алуунун катаал жолунан өтүү турат. Анын негизинде Кыргыз Республикасынын ишканаларынын агрардык секторунда өстүрүлгөн продукцияларды тастыктоого байланыштуу кошумча тоскоолдуктар пайда болду. Кеп мөмө жана жашылча-жемиш, дан азыктарын жана башка айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сапатын аныктоочу фитосанитардык жана ветеринардык лабораториялар жөнүндө болуп жатат.

ЕАЭБдин алкагында көп көйгөйлөр келип чыгат, алар бирдиктүү эрежелердин базасында интеграциялык байланыштарды жөнгө салуудан баштап жана бирдиктүү бажы контролун жүргүзүүнүн натыйжасында ЕАЭБдин бюджеттик киреше жана чыгаша бөлүктөрүн бөлүштүрүү менен аяктайт.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Рыспаева Н.С. Обеспечения функционирования предприятий в современных условиях Кыргызской Республики// Проблемы современной науки и образования, Москва, №14(56), 2016, стр. 57-61.
2. Рыспаева Н.С.Онуктурууну уюштуруу койгойлору жана заманбап базар шартындагы коммерциялык ишкердуулуктун копту субъектилери / Известия Вузов Кыргызстана, №6,2016, стр.82-86.
3. Рыспаева Н.С. Анализ резервов развития субъектов коммерческой деятельности и потенциальных возможностей интеграции в рамках ЕАЭС// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №9,2016, стр.112-116.

Рецензенты: Сабырова Г.Ж. – доктор экономических наук МАУП

Базиева З.А. – кандидат экономических наук МАУП

Социология**УДК: 316.344****Беделбаева А.З.**

Ж. Баласагына атындағы КҮУ, Бишкек

Bedelbaeva A. Z.

KNU J. Balasagyn, Bishkek

ainu-777@mail.ru**Кыргызстандагы жогорку билим берүү системасынын Болон процессине
кирүүдөгү өзгөчөлүктөрү****Специфика вхождения системы высшего образования Кыргызстана в
Болонский процесс****The specifics of the entry of the higher education system of Kyrgyzstan in the
Bologna process**

Макалада жогорку билимдин интеграциясын ишке ашырыш үчүн мыйзам чыгаруу базаны даярдан, капитал жана товар гана эмес андан да маанилүүрөөк мамлекеттер арасындағы студенттер жана окутуучулар илимий коомдун жана өнөр жайдык эркин алмашуусун карайт. Кыргызстандын Болон системасына киришсү оор шартта өтүп келген жана дагы деле өтүүдө, өз алдында объективдүү жана субъективдүү муназздөгү кийинчылыктарды жолуктуруп жатат. Ошондой эле Болон процесстерин талаптарына ылайык окуу процесстерине жана жогорку билим берүү системасын жакшыртуу жана Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын окуу процесстеринин өзгөчөлүктөрү каралат.

Урунтуу сөздөр: жогорку билим; глобалдаштыруу; интеграция; академиялык мобилдүүлүк; студент; магистрант; Болондук система; реформалоо

В статье рассматриваются вопросы осуществления интеграции системы высшего образования, подготовки законодательной базы, разработки комплекса мероприятий и программ, направленных на свободный обмен не только капиталами и товарами, а что более важно – студентами и преподавателями между странами, вузами, равно как и между научными сообществами и промышленностью. Тем не менее, вход в Болонскую систему проходит через трудные обстоятельства и по-прежнему имеет объективные и субъективные трудности. Кроме того, в соответствии с требованиями Болонской системы совершенствуются процессы обучения в системе высшего образования и профессиональной подготовки.

Ключевые слова: высшее образование; глобализация; интеграция; академическая мобильность высшего образования; студенты; магистранты; реформирование; Болонская система

The article considers the integration of the higher education system, it was necessary to prepare a legislative base, develop a set of measures and programs aimed at free exchange of not only capital and goods, but more importantly, students and teachers between countries, universities, as well as between scientific communities and industry. However, the entrance to the Bologna system, the transition has passed through difficult circumstances and continues to fulfill its own objective and subjective difficulties. In addition, in accordance with the requirements of the Bologna process of improving the learning processes and the system of higher education and institutions of higher education and vocational training.

Keywords: higher education; globalization, integration; academic mobility of higher education; students; undergraduates; reform; Bologna system

Азыркы этапта глобалдаштыруу адамдардын ишмердүүлүгүндөгү көптөгөн чөйрөлөрдө теоритикалык ошондой эле саясаттык чектерди аныктоо процессиндең негизги күч болуп саналат. Глобалдаштыруу өзүнүн таасир берүүсүндө биздин турмуштун бир эле чөйрөсү менен чектелбестен комплекстүү кубулуш болуп орношууда. Албетте ал илимий, илимий-техникалык жана башкаруу кадрлар башкача айтканда заманбап, илимий-техникалык прогресстин ээлери даярдалган жогорку билим

чөйрөсүн козгобой кое албайт. Жогорку билимге жана илимге багытталган азыркы замандагы саясаттын олуттуу аргументи болуп экономиканын, социалдык системанын, жалпысынан ар бир өлкөнүн билиминен жана технологиялык инновацияларынын структуралык көз карандылыгы болуп саналат.

Башкача айтканда жогорку окуу жайлар жаңы идеялардын булагы жана алардын негизи болуп каралат. Дагы бир маанилүү факторго көнүл буруу керек. Бул жалпы дүйнөлүк рынок экономикасын түзүү жана анын негизинде күчтүү миграциялык ағымдын пайда болуусу. Бул процесстер адистердин жумушка орношуусунда алардын квалификациясын моюнга алууну күн тартибинин маанилүү суроолоруна коюлган.

Жогорку билимдин интеграциясын ишке ашырыш үчүн мыйзам чыгаруу базаны даярдап, капитал жана товар гана эмес андан да маанилүүрөөк мамлекеттер арасындагы студенттер жана окутуучулар илимий коомдун жана өнөр жайдын эркин алмашуусуна багытталган. Жалпысынан төмөндө айтылгандар Болондук процесс катары таанылган демилгенин чыгып келүү себеби болгон, анын максаты катары Европада бирдиктүү билим мейкиндигин түзүү жана бул дүйнөнүн бөлүгүн “билимдер коомуна” айлантуу болуп саналат.

2011-жылдынын 23-августунда Кыргызстан Болондук процесске кошуулган 49-өлкөнүн катарына кирдик. Бүгүнкү күндө билим берүү мейкиндигине республиканын кириши өлкөнүн тышкы саясатын иштеп чыгуу боюнча улуттук кызыкчылыштар контекстинде каралат, БСУга (Бүткүл дүйнөлүк соода уюму) кошулуу, анын ичинде Батыш менен кызматташууга багытталган жана билим берүү рыногуна катышуу.

Болон декларациясынын жоболоруна таянсак Кыргызстандагы жогорку окуу жайлар 2011/2012 окуу жылдары акырындап Европанын жогорку профессионалдык окуу системасына өтө баштаган(бакалавриат, магистратура, докторантура PhD). Ошентсе да Кыргызстандын Болон системасына кириүүсү оор шартта өтүп келген жана дагы деле өтүүдө, өз алдында объективдуу жана субъективдүү мүнөздөгү кыйынчылыштарды жолуктуруп. Бириңчилерден мыйзамдык, уюштуруучулук, финанссылык ошондой эле моралдык иреттерди белгилесе болот. Азыркы Россиянын жана Казакстандын изилдөөчүлөрүнүн жана жогорку билим чөйрөсүнүн кызматкерлери арасында да биздин өлкөлөрдүн болондук процесске кошулуусунун зарылдыгына жана пайдалуулугуна, деги эле жогорку билимдеги өзгөрүүлөргө терс көз караштар бар экенин белгилей кетиш керек. Бирок процесс ишке кирген. Артка жол жок.

Билим системаларынын бири бири менен келишүүсү, билим жөнүндө документтердин эквиваленттүүлүгү жана таануу, тил саясатындагы маселелерди макулдашуу- мына ушулар болондук декларациянын аткара турган маселелери. Азыркы учурда Кыргызстанда болондук процесстин негизинде студенттердин, ЖОЖдордун окутуучуларынын академиялык мобилдуулүгүнө чоң маани берилет. ЮНЕСКОнун эксперттеринин пикири боюнча чет өлкөлүк жарандарды окутуу биздин доордун эң кирешелүү дүйнөлүк бизнестеринин түрлөрүнө кире баштады. Ушул эл аралык уюмдун маалыматтары боюнча 129 мамлекеттин миндеген жогорку окуу жайлары оз кызматтарын көрсөтүшөт. Негизги атаандаштык Батыш Европанын жана Түндүк Американын эң эле өнүккөн өлкөлөрүндө, ошондой эле Австралия жана Жапонияда жүрүп жатат. Көп өлкөлөр, адегенде эле АКШ, Канада, Австралия жана Европанын бир катар мамлекеттери жылына болжол менен 1 млн. жогорку квалификациядагы адистерди өздөрүнө керектүү профилге ЖОЖдорунда окуган чет өлкөлүк жарандарды алыш калышат. [1]

Мисалга алсақ, АКШда чет өлкөлүк жарандарга билим берүү кызматын көрсөтүү мааниси боюнча экспорттун киреше статьясында бешинчи болуп саналат. Албетте, Казакстан Америка эмес. Бүгүн республикада 45 өлкөдөн 10миндөн ашуун чет өлкөлүк студенттер билим алышат. Студенттердин негизги контингенти МОН КРдын айтканы

боюнча КМШ, Африка, Монголия, Кытай жана башка өлкөлөрдөн келгендер бирок Европадан эмес. 2010-жылы бул ЖОЖдо Кытайдан, Монголиядан, Египеттен, Пакистандан, Таджикистандан, Ирандан, Өзбекистандан, Түркменистандан келген 600дөн ашун чет өлкөлүк студенттер билим алган.[2]

Ошону менен эле республиканын студенттеринин жана ЖОЖдун окутуучуларынын мобилдүүлүгүн камсыздоо областында бир катар чечилбеген маселелер бар. Баардык эле жождордун Европадан, АКШдан, Түштүк-Чыгыш Азиядан жана башка региондордон атактуу окумуштууларды лекция окуш үчүн жана тажрыйба алмашуу процесси үчүн чакырууга финанссылык мумкунчүлүктөрү жок. Актуалдуу көйгөйлөрдүн бири бул студенттердин тил даярдыгы, анткени ал мобилдик процесстин ишке ашуусун кармап туруучу фактор болуп саналат.

Дагы бир белгилей кетчү нерсе бул Кыргызстанда ата мекендик жождордун арасында студенттердин, окутуучулардың, илимий кызматкерлердин мобилдүүлүгүн абдан начар, канаттандыраарлык эмес ишке ашып жаткандыгы. Болуп жаткан ситуациянын иринчи кезектеги себептердин бири уюштуруучулук, финанссылык, социалдык жана башка суроолоду толук иштеп чыкпагандык, толугу мене ойлонбогондук деп белгилесек болот.

Белгилүү болгондой эле Болондук декларациянын шарттарынын бири болуп дипломдордун алмашымдуулугу жана адистердин ата мекендик жана эл аралык жумушрыногунда талапка ээ болушу болуп саналат. Төмөндө айтылып кеткен мисалдар бизде биринчиден ЖОЖдордун жумуш ээлери менен байланышы начар экенин далилдейт. Экинчиден, бул тар адистиктеринин номенклатурасынын өсүшүн далилдейт. Эгерде өткөн кылымдын 60-жылдары СССРдин студенттеринин даярдоосу болжол менен 250 адистик менен ишке ашса, азыркы учурда Россияда-350, Кыргызстанда-300, а бирок республиканын ичинде 16,8млн.калк жана өндүрүш Россия менен салыштырмалык 20 эсे азыраак экенин белгилесек болот.

Дагы бир учурга акцент коюш керек, бул ЖОЖдордун жарнамасы, тагыраак айтканда өздөрүн жарнама кылуунун көзөмөлгө алынбаганы. Жарнамалык проспекттердин мазмуну жана анализи мүмкүнчүлүгү болбосо дагы кээ бир университеттер студенттерге чет өлкөдө стаж өтүүнү, эки дипломдук программаны убада беригендигине бизди кубө кылып жаткат. Жыйынтыгында элдер алданып, ЖОЖго ишеним жоголуп, анын кадыр-баркы түшөт. Ата мекендик ЖОЖдор келечектеги адистерди бир эле адистиктерде даярдай берип аягында ашып кетип, улан-кыздар жумуш таба албай же өз адистиги менен иштей албай калганы көрүнүп турган иш. Ошондуктан биринчи орунда МОН КР, ЖОЖдор жумуш ээлери менен биргелекте өлкө ичиндеги ЖОЖдордун бутүрүүчүлөрүнүн жумуш менен камсыз кылуу маселесин чечиш керек, андан кийин гана алардын эл аралык иш рыногунда кандай талапка ээ экендигин ойлонуш керек. Рыноктук экономиканын шарттарында жогорку билимдин интернационалданышы конкуренцияга шыктуу, чыгармачыл ой жүгүрткөн адис, ар кандай өндүрүштүк, башкаруучулук, специалдык же башка маселелерди чече билген адисти даярдоонун маселеси адан да көбүрөөк актуалдашат. Бул чындык өйдөдө айтылган башка факторлордун санында кыргызстандын билим берүү системасынын дүйнөлүк стандарттагы денгээлге көтөрүү суроосунун көтөрүлүшүнө себеп болгон.

Болондук декларациясынын принциптерин ишке ашырууда приоритеттик бағыттарынын бири болуп ECTS тиби боюнча зачёттук бирдиктеринин унификацияланган системаларын тагыраак айтканда кредиттик технологиядагы билим алуу, ошондой эле бакалавр, магистр, доктор PhD дарражаларын ыйгаруу менен ЖОЖдук жана ЖОЖдан кийинки үч баскычтуу билим алуу системасын киргизүү болду. 2011-жылга чейин республиканын мамлекеттик ЖОЖдорун кээ бир кесиптер европалык билим берүү системасына өткөн. Карап турсаң сандык жагынан көйтөй

чечилгени менен сапат жагынан профессордук-окутуучулук состав, студенттер, илимий кызматкерлер, тагыраак айтканда ЖОЖдук билим берүү процессине түздөн-түз катышкандар тарабынан ушул құнгө чейин олуттуу сынга түшүп келет [3]. Кээ бир экспертердин айтуусу боюнча Кыргызстандың жогорку мектеби европалык системага толугу менен адаптацияланган эмес, жекече, чет өлкөлүк университеттердин бир катар милдеттүү дисциплиналары кыргызстандын билим берүү программаларында чагылдырылған эмес.

Өлкөнүн жогорку мектеби финанссылоонун жана окууга акы төлөөнүн жаңы системасынын иштеп чыгуусуна муктаж болууда. Анткени жылдан-жылга билим берүү кызматтарынын баасы өсүүдө, ошентсе дагы студенттердин ата-энесинин материалдык абалы эске алынбайт. Ал гана эмес биздин студент дисциплиналарды аз санда алууга мүмкүнчүлүгү жок, бир гана окуу планында көрсөтүлгөндөр. Ушундай шарттар үчүн бир семестри толук төлөбөгөндөр ЖОЖдон чыгарылат, ал эми баалары төмөн болуп калгандар “үчүнчү семестргө” калтырылышат жана бересесине кошумча төлөшөт. Ата мекендик ЖОЖдор ушул жана дагы башка көптөгөн суроолорду окуунун кредиттик системасынын талаптарына ылайык келтириши керек. Ошондой эле чечилүүнү талап кылган маселелердин бири окутуучулардын окуу милдети болуп саналат. Бизге чет өлкөлүк кесиптештерибиз дин иштери бул маселе менен кандай жүрүп жаткандыгы дәэрлик белгилүү эмес. Мисалы биздин жождордо доценттин жылдык милдети 700-750 saat, окутуучулар жана ассистенттердики 800 дөн да ашып кетет. Окутуучулар жана студенттер эртеден 16-17 saatка чейин ЖОЖдо болушат. 6 күндүк иш аптасында окуу бөлүгүнөн окутуучуларга бош күндөр каралбайт. Мындаштарда профессордук-окутуучу составынын илимий ишмердиги жана студенттердин өз алдынча иштөөсү жөнүндө кантит кеп кылабыз?

Башка жагынан билим берүү сапатына бир гана чоң окуу милдети гана эмес окутуучулар арасында бул же тигил окуу дисциплиналардын алууда атаандаштык жоктугу да өз таасири тийгизет. Жождук практикада жагымсыз кырдаал түзүлгөн, ал окутуучунун жылдык планын толтуруу үчүн 4-5 предметтен сабак берет. Студенттер ушул убакка чейин предметтерден өзү каалаган окутуучуну тандоо укугун ишке ашыра албай келе жатышат. Мындаштарда атаандаштык жөнүндө кеп кылыш да кереги жок.

Жогорку билимдин өнүгүшүнө олуттуу негативдүү таасирин мамлекеттик ЖОЖдордо студенттердин коммерциялык контингентин чектен ашып кетүүсү жана коммерциялык ЖОЖдордун өсүшү тийгизет. Мындаштарда жүрүшүн актоого идеологиялык база коюу керек экендигин өзгөчө белгилеш керек. Мисалы, кээ бир коммерциялык ЖОЖдордун ректорлору өздөрүнүн студенттери грантта окуган студенттерге караганда профессионалдык билимди жакшыраак алышат дешет. Ал эми бул сөз эмненин негизинде айтылганы башка маселе. Коммерциализациянын башка жактоочулары эгерде студенттер төлөшсө алар болгон күчү менен окууга жумшалган акчаларды актоого аракет кылышат экенин далилдегенге аракет кылыш да жатышат. ЖОЖдогу көп жылдык практика кайра тескерисин көрсөтүп жатат. Мындаштарда көптөгөн бөлүгү начар даярдалган жана жогорку билим алуу процессине бир топ кош көнүл карашат. Медициналык жана юридикалык билимдин коммерцияланышы өтө кооптуу жана ага жол берилбеши керек. Албетте, профессионализм бардык чөйрөлөрдө керек. Бизге адамдардын зээнсиздиги адам ишмердик жүргүзгөн баардык областарда кереги жок. Өлкөнүн келечегин ар кандай кырдаалдардын артынан жарым-жартылай билим алган адамдар башкаруу орундарда болуп калганын элестетсөн коркунуч туудурат, бул жөнүндө коомдук ой-пикирдин жана социологиялык изилдөөлөдүн жыйынтыгы далилдейт. Республиканын ЖОЖдорунун окутуучулары жана студенттери тарабынан кредиттик технологияны

негизи тестирлөө экени өзгөчө жемеленет. Албетте, статья студенттердин билимин тесттик көзөмөлдөөнүн себеби жок эле жоктой берүүнү маселеге койбайт . Бирок, анын көрүнүктүү кемчиликтери жөнүндө суйлобой коюу да болбайт.

Биринчиден, окутуучу менен студенттин диалогу, тагыраак айтканда классикалык билим берүүнүн жандуу процесси жана окуунун жыйынтыгын көзөмөлдөөсү компьютердик тестирлөөгө алмаштырылат. Жана бул алмашуу окшоштуктан такыр алыс . Компьютер студенттин өзгөчөлүгүн жана ойлонуунун индивидуалдуулугун баалай албайт, логикасына, чыгармачылыгынын негизине байкоо жүргүзө албайт. Россиянын билим беруу кызматын колдонуучулардын укугун коргоо коомунун президенти А.Сидоренконун ою боюнча азыркы билим текшерүү системасы зыяндан башка эч нерсе алып келбайт , ой жүгүртүүнүн түптөлүшүн тоготпой , фактологиялык билимди текшерип жана кроссворддук ой жүгүртүү тибин түзүшөт. Жакшы айтылган. Экинчиден, тесттер окуу дисциплинаны бир кыйла женилдетип жана чыгармачыл ой жүгүртүүнүн өсүшүнө түрткү боло албайт.

Билимдин тесттик көзөмөлү чындык болду, аны эч убакта танбаш керек, бирок баардык нерсе өз ченеми менен болушу керек. Мындей түр азыркы жетишүүнү, ар кандай тапшырмаларды текшерүүдө ж.б. алмашкыс.

Жыйынтыгында. Кыргызстандын жогорку билим системасы өткөөл этапта турган учур, Болондук процесстин кредиттик технологиясынын шарттары боюнча окутуунун реформалоо процессин баштан өткөрүп жаткан учур. Бул жолдо өзүнүн чечимин талап кылган аз эмес көйгөйлөр сакталат. Эң эле кыска түрүндө алардын мааниси төмөнкүлөрдө турат:

-студент жана окутуучулардын ички мобилдүүлүгүн камсыз кылуу, ал үчүн керектүү уюштуруучулук, финанссылык, социалдык ж.б. түзүп берүү;

-Кыргызстандын билим берүү стандарттарын европалык жана американлык стандартка шайкештирип, ушул аспектте максималдуу тунуктук;

-студент, магистрант, окутуучулардын тил даярдыгын ишке ашыруу, алыскы чет өлкөлөрдүн ЖОЖдору менен мобилдүүлүгүн камсыздоо жана ушундай проекттердин татыктуу финанссылоосу;

-ЖОЖдорун профессордук-окутуучулар составынын окутуу милдеттерин азайтууну карап чыгуу, экзамен тартибин ондоо альтернативдүү мамиле кылуу планында;

-мамлекеттик жождордо конкурстук негиздеги гранттык-студенттердин санын көбөйтүү

-кредиттик технологияда билим берүүнүн советтик моделин колдонуп, биздин тарыхый жана маданий өнүгүшүн үн өзгөчөлүгүн эсептөө.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Крухмалева О. В. Некоторые аспекты вхождения российского образования в мировое образовательное пространство. Alma mater. Вестник высшей школы. 2008, №11, с. 5–17.
2. Адилов Ж. Наша цель – мировой уровень. Современное образование. 2010, №2, с. 17–24.
3. Омирбаев С. М. О ходе внедрения принципов Болонского процесса в Казахстане. Астана, 2010, с.19–20

**Рецензенты: Нурова С. С. – доктор социологических наук, профессор БГУ им. Х. Карасаева
Сыргабаев С. Б. - кандидат социологических наук, доцент БГУ им. Х. Карасаева**

УДК:314.7(574,53)

Курманалиева З. А.

Таразский инновационно - гуманитарный университет, Тараз

Kurmanalieva Z. A.

Taraz University of Innovation - Humanities, Taraz

Zulya0584@mail.ru

Миграция населения Жамбылской области Республики Казахстан за 2006 - 2015 годы

Казахстан Республикасынын Жамбыл обласынын 2006-2015 жылдардагы калкынын миграциясы

Migration of the population of Zhambyl region of the Republic of Kazakhstan for 2006 - 2015

В статье рассматриваются миграционные процессы Жамбылской области Республики Казахстан за 2006 - 2015 гг. Современные миграционные процессы области приобрели глобальные масштабы, оказывающие влияние на экономические, социальные и политические факторы.

Ключевые слова: демография; численность населения; миграция; международная миграция; внешняя миграция; внутренняя миграция.

Макалада Казахстан Республикасына караштуу Жамбыл обласынын 2006-2015 жылдардагы калкынын миграция процесси каралат. Азыркы миграция абалы ири масштабда туруп, экономикалык, социалдык жана саясий факторлорго таасирин тийгизүүдө.

Үрүнчтүү сөздөр: демография; калктын көлөмү; миграция; эл аралык миграция; ички миграция; тышкы миграция.

The article reviews the migratory processes of the Zhambuls regions in 2006 - 2015. Modern migration processes in regions global scales, providing influence on economic, social and political factors.

Keywords: demography; population; migration; international migration; external migration; internal migration.

Миграция населения Казахстана - один из важных факторов, влияющих на развитие населения страны. Наряду с рождаемостью и смертностью она изменяет численность и структуру населения, как в районах выхода мигрантов, так и в районах их вселения. Миграция страны представляет собой сложный социально-демографический процесс, который тесно связан с другими социальными процессами, но в то же время развивается по своим собственным законам.

Процесс миграции населения страны, как известно, происходит по двум потоком - по внешней и внутренней формам миграционных движений. Внешняя миграция означает межгосударственные перемещения населения, участниками которой являются иммигранты - прибывшие из других государств и обосновавшиеся в нашей стране на постоянное жительство, а также эмигранты - выехавшие из нашей страны с целью постоянного проживания в других государствах. Внутренняя миграция означает перемещения населения также, в целях постоянного проживания внутри государства, т.е. переезды из одной административно-территориальной единицы страны в другую. При этом их перемещения внутри одной же области являются региональным миграционным движением, а между регионами - областями и двумя городами республиканского значения - межрегиональной миграцией. Все указанные перемещения населения в обязательном порядке и официально регистрируются в уполномоченных органах страны [1].

Современные миграционные процессы в Республике Казахстан развивались под воздействием социально-экономических, политических, этнических, экологических и

других факторов. На каждом этапе развития Казахстана миграция имела и имеет свои специфические особенности и характеристики. В целях борьбы с негативными миграционными процессами в Республике Казахстан были приняты правовые меры: разработаны Концепции миграционной политики Республики Казахстан, одобренной постановлением Правительства Республики Казахстан от 5 сентября 2000 года №1346, Указ Президента Республики Казахстан от 28 августа 2007 года №399 «О Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы». Концепция миграционной политики нацелена на совершенствование существующих и развитие качественно новых направлений управления миграционными процессами в Республике Казахстан. Стратегия миграционной политики исходит из того, что в условиях все большей интеграции Казахстана в мирохозяйственные связи конкурентоспособность страны будет во многом определяться количеством и качеством человеческого потенциала. Концепция базируется на долгосрочной стратегии социально-экономического развития страны «Казахстан-2030», разработана в соответствии с международным опытом регулирования миграционных процессов и в целях сохранения национальной идентичности [2].

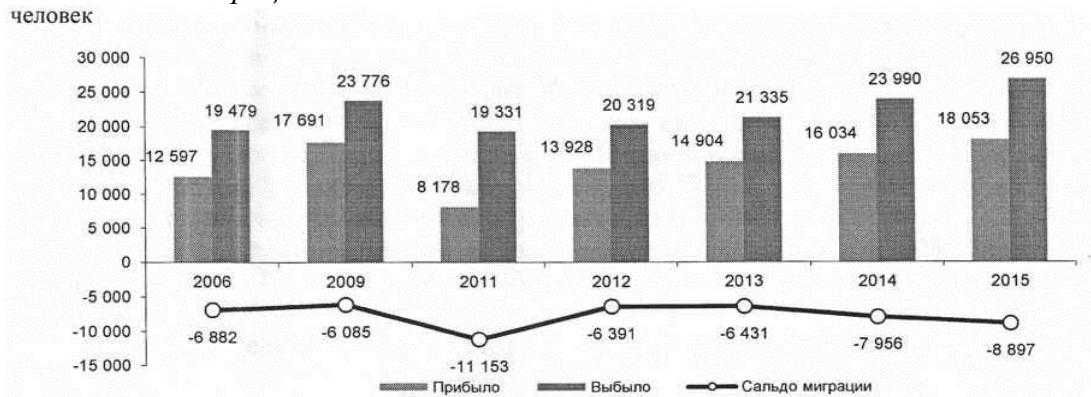
Миграция оказывает большое влияние на динамику численности и структуры населения, состояние рынка труда. Высокая миграционная мобильность населения является необходимым условием устойчивого развития социально-экономического комплекса. Безопасное и устойчивое развитие любой страны зависит не только от динамики политических, экономических, социальных и экологических процессов, но и от динамики демографического развития, в частности, динамики миграционных процессов, поскольку население страны представляет как цель, так и фактор развития. На сегодняшний день для развития населения любого региона важную роль играет не только естественное изменение населения, но и миграция.

Миграционные потери несут все области Казахстана. Наиболее интенсивная эмиграция происходит в Алматинской, Южно-Казахстанской, Жамбылской, Восточно - Казахстанской, Акмолинской областях и из г. Алматы и Астаны. По числу жителей наша область в республике занимает шестое место после Южно-Казахстанской, Алматинской, г.Алматы, Восточно-Казахстанской и Карагандинской областей.

В миграционных процессах в 2015 году в Жамбылской области участвовало 45 003 человек. За истекший год, включая внутриобластную миграцию, прибыло 18 053 человек, выбыло - 26 950 человек, сальдо миграции составило -8 897 (Рис). Миграционная подвижность населения городов и сельских населенных пунктов оказывала серьезное воздействие на демографическую ситуацию как области в целом, так и отдельных районов и г. Тараз.

Рисунок

Миграция населения Жамбылской области 2006-2015 гг.

За последние годы изменился характер и структура потоков миграции. Если в 2006

году международная миграция составляла 11,6% от общей миграции, а республиканская - 88,4%, то в 2015 году соответственно 4,0% и 93,8% (Таб.1).

В 2015 году в международном обмене сложилось отрицательное сальдо, которое достигло 434 человек. Размеры республиканской миграции изменились в сторону увеличения потоков выбывших в другие регионы Казахстана.

Миграция населения Жамбылской области за 2006-2015гг.

человек

	Всего			Международная миграция			Республиканская миграция		
	Сальдо миграции	Иммигранты	Эмигранты	Сальдо миграции	Иммигранты	Эмигранты	Сальдо миграции	Иммигранты	Эмигранты
2006	-6 882	12 597	19 479	800	2 262	1 462	-7 682	10 335	18 017
2007	-7 032	14 387	21 419	477	1 855	1 378	-7 509	12 532	20 041
2008	-6 987	15 084	22 071	355	1 881	1 526	-7 342	13 203	20 545
2009	-6 085	17 691	23 776	991	2 191	1 200	-7 076	15 500	22 576
2010	-8 548	12 828	21 376	57	1 099	1 042	-8 605	11 729	20 334
2011	-11 153	8 178	19 331	1 037	1 702	665	-12 190	6 476	18 666
2012	-6 391	13 928	20 319	1 145	1 924	779	-7 536	12 004	19 540
2013	-6 431	14 904	21 335	369	1 169	800	-6 800	13 735	20 535
2014	-7 956	16 034	23 990	-142	1 100	1 242	-7 814	14 934	22 748
2015	-8 897	18 053	26 950	-434	677	1 111	-8 463	17 376	24 839

Всего же за последнее десятилетие, рассматриваемого периода (2006-2015гг.) из Жамбылской области эмигрировали 11,2 тыс. человек, за последнее шестилетие (2010-2015 гг.) из Жамбылской области эмигрировали 5 639 человек. Среди указанного общего числа эмигрантов (2011-2015 гг.) 3986 человек, или 70,7% составили русские, 354 человек - немцы (6,3%), 247 человек - украинцы (4,4%), 325 человек - казахи (5,8%), 134 человек - татары (2,4%), 86 человек - узбеки (1,5%), на общую долю которых приходится 91,1% всех выбывших из страны за этот период на постоянное жительство в других государствах [3,4].

Из числа эмигрантов последнего шестилетия 96,3% (5432 человек) переселились в страны СНГ, остальные 3,7% (207 человек) - в страны «дальнего зарубежья». При этом 85,4% (4814 человек) их выбыло в Россию, 1,0% (56человек) - в Украину, 4,3% (245 человек) - в Киргизию, 3,0% (167 человек) - в Узбекистан, 3,2% (181 человек) - в Германию.

В другие регионы нашей республики из области выехало 17 115 человек. Наибольшее выбытие наблюдалось в межрегиональной миграции г. Алматы - 6 937 человек (25,7% от всех выбывших в РК), г.Астану - 1 508 человек (5,6%), Южно-Казахстанскую - 1 598 человек (5,9%), Алматинскую область - 3 366 человек (12,5%), Карагандинскую -779 человек (2,9%) области. Значительное число эмигрантов по Казахстану наблюдалось из г. Тараз (34,3% или 9,2 тыс. человек от общего числа выбывших), Кордайского (11,5% или 3,1 тыс. человек), Байзакского (8,8% или 2,3 тыс. человек), Жамбылского (7,7% или 2,0 тыс. человек), Шуского (7,1% или 1,9 тыс. человек), Меркенского (6,8% или 1,8 тыс. человек), Т.Рыскулова (6,7% или 1,8 тыс. человек), Жуалынского (5,3% или 1,4 тыс. человек) районов (Таб.2). В то же время к нам прибыло 8 652 человек, в т.ч. из Южно-Казахстанской области - 015 человек (11,2% от всех прибывающих по Республике), г. Алматы - 1 428 человек (7,9%), Алматинской области - 1 349 человек (7,5%), г.Астана- 1 487 человек (8,2%) (Таб.2) [4].

Таблица 2

*Распределение мигрантов по потокам в разрезе районов
2013-2015 годы*

человек

	2013			2014			2015		
	Иммигрантов	Эмигрантов	Сальдо миграции	Иммигрантов	Эмигрантов	Сальдо миграции	Иммигрантов	Эмигрантов	Сальдо миграции
Всего по области	14 904	21 335	-6 431	16 034	23 990	-7 956	18 053	26 950	-8 897
в том числе									
г. Тараз	8 769	6 769	2 000	8 001	8 735	-734	8 886	9 244	-358
Байзакский	921	2 120	-1 199	1 478	2213	-735	2 329	2 383	-54
Жамбылский	1 071	1 842	-771	853	1 896	-1 043	472	2 077	-1 605
Жуалынский	246	1 299	-1 053	649	1 355	-706	789	1 439	-650
Кордайский	778	2 142	-1 364	1 499	2 303	-804	1 681	3 099	-1 418
Т.Рыскулова	229	1 402	-1 173	214	1 472	-1 258	204	1 819	-1 615
Меркенский	532	1 460	-928	1 132	1 591	-459	714	1 799	-1 085
Мойынкумский	292	599	-307	270	534	-264	304	758	-454
Сарысуский	623	960	-337	494	935	-441	309	1 054	-745
Таласский	608	1254	-646	1 190	1 238	-48	1 168	1 359	-191
Шуский	835	1 488	-653	254	1 718	-1 464	1 197	1 919	-722

Внешняя миграция характеризуется перемещением населения области в страны СНГ и дальнего зарубежья. Наиболее значительный миграционный обмен зарегистрирован со странами СНГ, на его долю приходится - 4,9%. Миграционный обмен со странами СНГ характеризуется преимущественно прибытием в нашу область иммигрантов и положительным сальдо миграции. Положительное сальдо миграции со странами СНГ зарегистрировано в Байзакском и Меркенском районах. Так в 2015 году из стран СНГ прибыло в регионы области 652 человек, выбыло - 1041 человек. Наибольшее число прибыло из Узбекистана (2.4%) - 433 человек, которые поселились преимущественно в Байзакском и Меркенском районе. Из Кыргызстана прибыло 146 иммигранта (0,8%), из России 44 человека (0,2%) (Таб.3).

В то же время в страны СНГ наибольшее число эмигрировали из области - 3,9% (1041 человек, в т.ч. в Россию - 860 человек) выехали в страны СНГ, Шусского района (0,4%), Меркенского (0,3%), Кордайского района (0,5%) и Байзакского (0,4%) от всех уехавших [4].

Таблица 3
Миграция населения со странами СНГ за 2013-2015 гг.

человек	Сальдо миграции			Иммигранты			Эмигранты		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Всего	388	-142	-389	1 138	1 100	652	750	1 242	1041
в том числе									
Азербайджан	1	2	-3	1	3	-1	-	1	2 \$
Армения	1	4	-	1	4	-	-	-	
Белоруссия	-8	-14	-4	1	-	1	9	14	5
Кыргызстан	265	215	80	311	279	146	46	64	66
Молдова	2	-1	-1	2	1	1	-	2	-
Россия	-639	-992	-816	32	72	44	671	1 064	860
Таджикистан	9	-1	10	9	1	10	-	2	-
Туркменистан	25	12	14	25	12	14	-	-	-
Узбекистан	737	694	337	755	711	433	18	17	96
Украина	-5	-3	-9	1	5	3	6	8	12

В основном эмиграция из нашей области, как и в целом из Казахстана, направлена в страны СНГ. В течение 2015 года в эти страны выбыло 1041 человек. Наиболее интенсивное выбытие по внешней миграции отмечается в Российскую Федерацию - 860 человек (82,6%), в Кыргызскую Республику - 66 человек (6,3%), Узбекистан - 96 человек (9,2%), Украину 12 человек (1,1%), Белоруссию 5 человек (0,5%).

Таблица 4
Миграция населения со странами вне СНГ за 2013 - 2015 гг.

человек	Сальдо миграции			Иммигранты			Эмигранты		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Всего	-19	-	-45	31	-	25	50	-	70
в том числе									
Германия	-44	-50	-28	1	1	-	45	51	28
Греция	-1	-2	-1	-	-	-	1	2	1
Грузия	3	-	-5	3	-	-	-	-	5
Израиль	-1	-2	-	-	-	-	1	2	6
США	-3	-7	-18	-	-	1	3	7	19
Китай	20	5	8	20	5	10	-	-	2
Монголия	-	-1	1	-	-	1	-	1	-
Турция	1	-2	-3	1	-	-	-	2	3
Канада	-	-	-1	-	-	-	-	-	1
Другие страны	6	1	8	6	6	13	-	5	5

6,7% мигрантов внешней миграции приходится на страны вне СНГ. Из стран вне СНГ в область прибыло 25 человек, причем 10 человек из Китая, которые разместились в Байзакском и Меркенском районах. В страны вне СНГ или дальнего зарубежья наибольшее число эмигрировало из областного центра 49 человек (70%) от всех выбывших.

Основной поток эмигрантов был направлен в Германию, на которую приходится 28 человек (40%) всех выехавших в страны дальнего зарубежья. Кроме Германии можно

выделить США 19 чел. (27%) и Израиль 6 чел. (8,6%) (Таб.4). Положительное сальдо миграции наблюдается с Китаем.

Миграция населения оказывает влияние на половозрастную структуру населения. Из общего числа мигрирующих за 2014 год 44,4% (17,7 тыс. человек) - мужчины, 55,6% (22,3 тыс. человек) - женщины. Основным контингентом, участвовавшим в миграции, являлись лица в трудоспособном возрасте. Из общего числа прибывших в область мигрантов в трудоспособном возрасте 16-63(58) лет - 72,5% мигрантов (11,6 тыс. человек), выбывших - 75,2% (18 тыс. человек). Наблюдается тенденция оттока трудоспособного населения из области (сальдо миграции - 6,4 тыс. человек).

Показатель миграции данной возрастной категории увеличился в сравнении с прошлым годом на 1,1% и составил 74,1% от общего числа мигрантов. Миграционные потери вызывают определенные изменения качественного состава трудового потенциала области. Миграция молодежи в возрасте 15-29 лет объясняется их стремлением получить современное престижное образование в столичных высших учебных заведениях и высокооплачиваемую работу. 20,9% выбывающих от нас были молодые парни и девушки в возрасте моложе трудоспособного, 3,9% уехали в пожилом или старше трудоспособного возраста [5].

Анализируя миграционные процессы в регионах области следует отметить, что положительное сальдо миграции сложилось в г. Тараз. Хочется надеяться, что численность уезжающих из области будет сокращаться, а прибывающих к нам увеличиваться, ведь сейчас у нас есть все предпосылки для положительных изменений социально-демографической ситуации в области.

Итак, в настоящее время миграционная ситуация в республике характеризуется интенсивной внутренней миграцией. Ее составляющими является миграция населения из сельских населенных пунктов в регионы с более высоким уровнем жизни и развитой инфраструктурой, из экологически неблагополучных регионов в регионы с лучшей экологической средой.

Список цитируемых источников

1. Т.Жумасултанов. Миграция и занятость населения. //Экономика и статистика, 2012, №2, с.4-14
2. Баймодина С.М. Социально-демографические и миграционные процессы в современном Казахстане. Международная научно-практическая конференция Казахстан: на пути к единству и многообразию. Астана, Сарыарка, 2009. Ред. А.Айталы. с. 307-310
3. Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. Астана, 2007. с.389
4. Демографический ежегодник Жамбылской области. Департамент статистики Жамбылской области. Статистический сборник. Тараз 2016. с.60
5. Миграция населения Жамбылской области. Аналитический доклад. Министерство национальной экономики Республики Казахстан, Комитет по статистике, департамент статистики Жамбылской области. 28 мая 2015. №09-05

Рецензенты: Ниязов Т.З. – доктор географических наук, профессор КНУ им. Ж.Баласагына
Жунушова С.О. – кандидат социологических наук, доцент КНУ им. Ж.Баласагына

УДК: 316.334

*Салмортекова Р. Б., Акылбекова А. А.
КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек
Salmorbekova R.S., Akylbekova A.A.
J. Balasagyna KNU, Bishkek*

Жергилиттүү кызматтардын жеткиликтүүлүгүн квалиметриялык баалоо

Квалиметрическая оценка доступности местных услуг

Qualimetric assessment of the availability of local services

Макалада 2018-жылы Нарын обласында жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктарынан келип чыккан маселелер көтөрүлгөн. Карапган жергилиттүү кызматтардын жеткиликтүүлүгүн квалиметрия ықмалары менен баалоо пилоттук бойдон калбай, башка областардагы маалыматтарды алууда пайдаланууга мүмкүн экендигин тастыктайт. Изилдөө билим жсана илим министрлигинин долбоорун аткаруу максатында жүргүзүлдү. Жергилиттүү деңгээлде көтөрүлгөн маселелердин сапатын баалого арналган. Конкреттүү сунуштар тиешелүү мекемелерге бағытталып жазылган.

Үрүннүү сөздөр: баалоо; индекс; квалиметрия; жергилиттүү бийлик; модернизация; эффективдүү; жасар.

В статье рассматриваются результаты исследования 2018 года проведенной в Нарынской области. Доступность местных услуг оценивается с помощью квалиметрических методов, чтобы данное исследование не оставалось как пилотное и использовалось при получении информации в других областях. Данное исследование выполнено по проекту министерства образования. Исследование направлено для оценки качества оказываемых услуг на местном уровне. Конкретные приложения, рекомендации направлены в соответствующие органы для улучшения местных услуг.

Ключевые слова: индекс; квалиметрия; местных органов; модернизация; оценка; эффективность; граждан.

This article examines the results of the 2018 study conducted in the Naryn oblast. The availability of local services is assessed using qualimetric methods, that this study did not remain as a pilot is attached when obtaining useful information. This research was carried out under the project of the Ministry of Education. Research aims to assess the quality of services provided at the local level. Specific application, recommendations sent to the relevant authorities to improve local services.

Keywords: index, qualimetric; local authorities; modernization; evaluation; efficiency; citizens.

Көз карандысыз социологиялык топ 2018-жылдын март-апрель айларында илим жана билим берүү министрлигинин гранттык изилдөөсүнүн негизинде Нарын обласынын райондорунда сурамжылоо жүргүзүлдү. Жалпысынан изилдөөгө 268 респондент катышты. Нарын обласы 5 административдик районду (Ак-Талаа, Ат-Башы, Жумгал, Кочкор, Нарын), 54 айыл округун, 122 айыл-кыштакты, 2 шаар түрүндөгү поселокту жана 1- Нарын шаарын камтыйт.

Изилдөөнүн максаты (SS) жашоонун сапатын айылдарда түшүнүүсүн аныктоо, өзгөчө социалдык жана коомдук мамилелеринин таасиринин айланасында.

Негизги милдеттери:

- 1) социалдык-экономикалык алмашууларды жана процесстерди сурамжылоонун негизинде түшүндүрүү;
- 2) социалдык түзүлүш жана мамилелер жөнүндө маалыматтарды чогултуу, өз жашоосуна таасирин тийгизүү үчүн коомдук иштерге жана чечимдерге катышуусу (добушу);
- 3) көрсөтүлгөн кызматтардын сапатына жана жеткиликтүүлүгү боюнча суроолорду талкуулоо;
- 4) элдердин түйшүгү жана тилектери боюнча ар кандай топтордун пикирлерин анализдөө

Бул изилдөөнүң жүргүзүү үчүн Нарын обласы тууралуу жалпы маалыматты чагылдыра турган райондордогу айыл округдарын тандап алдык. Изилдөөдө: аял жана эркек, жаштар менен карылар, байлар менен жакырлар сыйктуу ар кандай топтордун мүчөлөрүн камтыйганга аракет жасалган.

Изилдөөнүн методологиясы.

Изилдөөдө маалыматтарды чогултуу үчүн үч метод колдонулду: ар кандай топтор арасында фокус-топ (ФГД) өткөрүү; негизги маалымат берүүчүлөр менен маектешүү; жарым түзүлүштөгү интервью (SSIS).

Ар кандай тармактардын адистеринен куралган алты изилдөөчү топ экиден бөлүнүп үч топ айылдарда өз тармактары боюнча төмөндөгү темалар боюнча иш алыш барышты:

1. Негизги маалымат берүүчүлөр менен маек: жашоо шарттары (жашоо тиричилиги) негизги кызматтар, жана жаратылыш ресурстары;
2. Катышуучулар менен саламаттыкты сактоо жана билим берүү кызматтарын колдонуусу боюнча пикир алышуу (2 фокус-топ);
3. Финансылык кызматтарды колдонуу боюнча фокустук топтор арасында талкуу жүргүзүү;
4. Жеке интервью: Коомдук катышшуу, чечимдерди кабыл алуу, социалдык мамиле, маданият жана жалпы жашоо сапаты;

Негизги маалымат берүүчүлөр жана фокус-топтун катышуучуларынын жооптору боюнча изилдөөгө алынган айылдардын баардыгы негизинен жашоо тиричилигин айыл чарбасы жана социалдык трансфертер (пенсия, пособие) менен байланыштуу. Мал чарбачылыгы (уй, кой, жылкы, эчки, топоз, тоок ж.б.) менен бирге дыйканчылык (картошка, сабиз, арпа, буудай, чеснок ж.б.) да өнүүккөн. Өзгөчө белгилей кетсек, Жер-Көчкүдө дыйканчылык жок (бак-дарак өспөйт), мал чарбачылыгы менен гана алектенишет (жылкы, уй, топоз, «Меринос» асыл тукумдуу койлорду багышат). Мектептин директору Шамбет агайдын айтуусунда: «Дениз деңгээлинен 2750-2900 бийиктиктө жайгацкандастан, кыштын узак жана суук болгондугу бак-дарактардын өсүүсүнө тоскоол болуп келет. Бир нече жыл аракет кылышп, ақыры баш ийген, себеби 50 см. чейин кыштын күнү тоонуп калышп, алардын тамырын үшүк алыш кетип өспөй калат». Ал эми Кочкор айылында жана Нарын шаарында тиричилиktи ар кандай жолдор менен өткөзүштөт. Алсак көптөгөн мамлекеттик мекемелерде (областык, райондук мамлекеттик администрация, укук коргоо, билим берүү, саламаттыкты сактоо, салык тармактары жана жеке ишканалар ж.б.) айлык акы алыш жашашат жана майда алыш сатуулар, кол өнөрчүлүк (куруучу, тигүүчү). Изилдөө жүргүзүлгөн Баш-Кууганды, Жер-Көчкү, Жерге-Тал жана Кара-Суу айылдарында негизги кесиптин ээлери катарында: мугалимдер, медсестралар, экономистер, агрономдор бар. Маалымат берүүчүлөрдүн айтуусунда электрик, сварщик, куруучу, ветеринар, социалдык кызматкер-психолог, эколог адистери жетишпейт. Ал эми Кочкор жана Нарын шаарында ар кандай кесиптин ээлери эмгектенишет.

Кесип тандоо маселеси

Негизги маалымат берүүчүнүн айтымында: «Мектепте кайсы предметтин мугалими жок болсо, Жогорку окуу жайында ошол предметте окуганды келин кылыш алууга аракеттенишет же баласын ошол предметтен окутушат. Себеби, айылда андан башка туруктуу кесип жок».

Мисалы: биздин изилдөө учурунда Жер-Көчкүдө негизги маалымат берүүчү математика сабагынан берген мугалим жетишпестигин эске алышп, ошол предметтин эсси болгон адисти келин кылыш алды.

Эркектердин негизги аткарған иштери талаачылықта (айдайт, сугарат, чөп чабышат, оруу жыйууга толук катышышат), мал чарбачылықта (кайтарышат, жүн кыркышат, кутка, туутка катышышат, сугарып, тоюттандырышат). Жер-Көчкү айыл округунун тургундары талаачылық жумуштарына көз каранды эмес, негизинен мал чарбачылығы менен алектенишет. Ошону менен бирге Баш-Кууганды айылында жаштар Кара-Кече (40 км.) көмүр кенинде иштешет жана айрымдары өздөрүнүн жеңил жана жүк ташуучу машиналары менен көмүр ташып башка айылдарга сатышат. Негизги маалымат берүүчү белгилегендей: «70 жакын КАМАЗ машинасы бар айылда жана алардын көбү Кара-Кечеде иштешет». Бир нече жаш балдар советтик өндүрүштөгү машиналарды жүк ташуучу кылып көмүр ташышат.

Аялдар эркектерден айырмаланышып үй кызматтарынын баардыгын аткарышат. Ошол эле учурда эркектер менен бирге талаачылықта (үйдүн айланасындағы огородду иштетишет, чөп чөмөлөштөт жана отошот), мал чарбачылығында (үй, бәэ саашат, туутка катышышат, малга тамак беришет). Кочкордон бир негизги маалымат берүүчүнүн айтуусу боюнча: «аялдар, балдар акыга картошка отошот, теришет (күнүнө 400 сом, \$ 8,8)».

Өзгөчө белгилей кетүүчү маселе мал багууну жана жер айдоону негизги кесип катарында эсептешпейт. Мал багууга жана жер иштетүүгө кеткен убактысын «милдет» катарында көрүшүп, анын жемиштүүлүгүнө күрөшүү начар. Дыйканчылакта Кочкор жана Нарын шаарларынын тургундары белгилегендей, үлүшкө жер тийбей калган, жердин жетишпестигинен талаачылық менен иштеп кошумча киреше таба алышпайт. Бул терриориялық аймактар шаар же айыл статусуна толугу менен жооп бербегендиктен жашоо тиричилиги кыйындоодо. Алар негизинен майда соода сатык менен тиричилик кылышат.

Жашоо-тиричилик негизинен дыйканчылық менен мал чарбачылығына байланыштуу болгондуктан төмөндөгүдөй көйгөйлөр кездешет. Дыйканчылыкта:

- техниканын жетишпестиги, күйүүчү майдын кымбаттыгы жана жетишсиздиги;
- үрөөндүн сортторунун начардыгы жана жер семирткичтердин жоктугу;
- сугат суусунун туура эмес пайдалануу, кәэде конфликтерди чыгарат;
- өндүрүлгөн түшүмдү сатуу маселеси (картошка, сабиз, чеснок, алма ж.б.);
- дыйкандардын сабатсыздыгы, жерди эффективдүү пайдалана билбендиги (1 гектардан 30 тонна картошка алса, ошол эле жерден 70 тонна алууга болот);
- жаратылыштын катаалдыгынан түшүмдөрдү өз убагында жыйнай албай, карастында калып калат.

Мал чарбачылығындағы көйгөйлөр:

- малдын асыл тукумдуулугун жакшыртуу;
- малдарды өз убагында дарылоо жана айылдарда жогорку билимдүү ветеринардын, ветаптеканын жоктугу;
- тоюттардын аздыгы, жолдун начардыгынан алыскы жайыттарга чыга албагандыгы;
- малдан өндүрүлүп чыккан сырьёлордун толук иштетилбендиги (эт, сүт, жүн, тери ж.б.);
- жайыт комитетинин жаңыдан иш алып барышы жана натыйжасыз иштеши;
- мал уурулук жана жапайы жаныбарлардын кол салуусу (карышкыр, түлкү).

Мал уурулук көйгөйү

Жер-Көчкү айылынын негизги маалымат берүүчүлөрдүн айтмында: «Мал уурдоо жосок, сырттан ууру келе албайт. Болгону карышкыр гана кол салбаса». Чындыгында эле малдарын жайып коуп кайтарышпайт, короо салынган эмес.

Жаратылыш ресурстары.

Нарын обласы тоолу өрөөн болгондуктан айыл-чарбасына толугу менен ылайыкташкан. Көпчүлүк маалымат берүүчүлөр белгилегендей, акыркы 10-15-жылдын ичинде жаратылыш чөйрөсүндө бир топ өзгөрүүлөр болуп жаткандыгын баса белгилешти: катуу шамалдар, кардын калыңдыгы, кыштын сууктугу жана жайдын ысыктыгы, суу, сел каптоолор, кургакчылык, жер титирөө. Мындай өзгөрүүлөргө төмөндөгү себептер түрткү болууда:

- бак-дарактардын азайып кетиши жана жаңы көчөттөрдүн отургузулушунун аздыгы (отун катарында кыйылыши, малдардын талкалаши);
- кен байлыктар ачык карьерден чыккандастан жаратылыштын өзгөрүшүн алып келүүдө (Баш-Куугандыда Кара-Кечеде көмүр кени-40 км., Жер-Көчкүдө Солтон Сары алтын кени – 17 км., Жерге-Талда Макмал алтын кени – 60 км.);
- жаратылыштын өзгөрүшү менен жаңы оорулар пайда болууда (көз оорусу, бронха оорулары, колу-бут, ичеги оорулары ж.б.);
- айрым жаныбарлардын жаратылыштан жоголуп, азайып баратышы (Кара-Сууда бакалардын жоголушу, себеби адамдар көптөгөн химикатты колдонушууда жана дарылыка пайдаланууда);
- дүйнөлүк (глобалдык) жылуулук жана Кытайдагы жардыруулардын таасири.

Негизги қызметтәр: соода түйүндөрү, транспорт, электр, суу, санитардык тазалык жана коммуникация.

Ар бир айылда күнүмдүк керектелүүчү товарларды сатып алуу үчүн жеке майда соода түйүндөрү (камок) бар. Кочкор жана Нарын шаарларында күн сайын базар жана кичи маркеттер иштейт. Кочкордо атайын тамак-аш саткан дүн дүкөндөрдөн Жумгал, Нарын, Ак-Талаа, Ат-Башы райондорунун өкүлдерү соода кылыш кетишет. Башка айылдарда комоктордон соода кылышат жана жуманын бир күнүн райондун айылдарын чогулткан мал базар болот, ошол базардан керектелүүчү товарларды сатып алышат, соода сатык жүргүзүшөт (Баш-Кууганды – бейшемби күнү Куйручук айылына барышат 15 км.; Кара-Суу – жекшемби күнү Ат-Башыга барышат 23 км.; Жер-Көчкү – ишемби күнү Кочкорго барышат 90 км.; Жерге-Тал – ишемби күнү Кош-Дөбөгө барышат 15 км.). Узакка колдонулуучу товарларды Бишкектен жана Ат-Башы, Кочкордогу базарлардан сатып алышат.

Транспорт қызматын жөнөлөнүп автомобилдер, автобустар жана кичи маршруткалар камсыздайт.

Жеке менчик машиналарды такси катарында пайдалануу

Негизги маалымат берүүчүнүн айттымында: «*Баш-Кууганды айылында 60ка жакын жөнөлөнүп машина, 20 жүк ташуучу, 40 трактор, 7 трактор комбайн жана б жер айдоочу трактор бар.*

Дагы бир маалымат берүүчү белгилегендей: «*Кочкор айылында баардык жакка каттоочу таксилер көп, бирок алардын 98 % патенти жоск ииштешет, мамлекетке салык төлөштөйт. Нарын-Бишкек автобусу каттайт, бирок ал тун ичинде өтөт. Баасы 150 сом [\\$ 3.30] такси 250 сом [\\$ 5.50]. Башка маалымат берүүчүлөр мындай маалыматты билбегендиктен, бул қызматты колдонбай келишкен, эми таксинин оордуна колдонууну туура көруштү.*

Жер-Көчкү жана Жерге-Тал айылдарында коомдук транспорттун катташи уюштурулган эмес, айрым жеке менчик жөнөлөнүп машинасы барларга элдер күн мурунтандырылышууда пайдаланышат.

Электр жарыгы боюнча кышкы мезгилде гана көйгөйлөр жаралбаса, башка мезгилдерде анча деле үзгүлтүкө учуралган убактар жокко эссе. Баардык фокус-топтун катышуучулары белгилегендей, электр токтору, станциялар эскирип, туруштук бере

албай жаткандыгын кабарлашты. Андан тышкary адишештирилген электриктер (сертификаты жок) жок ондоо-түздөө иштерин үйрөнчүктөр алып барат. Мисалы, Баш-Кууганды айылында электр токторун ондоочу мастерге 500 сомдон [\$ 11] төлөп берүүгө каршы болушуп, бузулуп калганда Чаектен чыкырышат, убакыт коройт ж.б. Кыш мезгилинде жылжытылыш катары да пайдаланышат, ошондуктан кышында көйгөйлөр күчөйт.

Ичүүчү суу өзгөчө Жерге-Тал жана Жер-Көчкү айылдарында эң орчундуу маселе, анткени ичүүчү таза сууну водопроводдон алууга мүмкүнчүлүк жоктугунан мөңгүнүн эригенинен, арыктан алып ичишет. «Аккан сууда арам жок» деген көз карашка ишенүү менен пайдаланып келишет.

Ар бир үй чарбачылыгында туалет бар, бирок алар санитардык стандарттарга жооп бербейт. Таштандыларды таштоочу атаяны жайлар жок жана малдан чыккан таштандыларды өздөрү ичип жаткан суулардын жанына төгүшөт. Санитардык тазалык толук сакталбай келет.

Коммуникация баардык айылдарда мобилдик телефон жана радио, телевизор аркылуу жеткен. Мобилдик уюлдар «Билайн» жана «Мегаком» өз кардарларын таап алышкан. Интернетти Кочкор жана Нарын шаарларында кенири колдонсо болот, башка айылдарда колдонуу кыйын.

Финансылык кызматтар

Изилдөөдөгү эң кызыктуу жана орчундуу маселелердин бири катарында финанссылык кызмат болду. Биздин байкообуз боюнча качандыр бир кредит албаган үй-бүлө болбосо керек. Облуст боюнча бир нече официалдуу кредит берүүчү банктар иштейт: Мол-Булак, Айыл-банк, Аман-банк, РСК Банк, Компаньон, DosKredo банка, Бай-Түшүү жана Финка. Кредиттер 5000 сомдон 200 000 сомго [\$ 110 до \$ 4418] чейин үстүнө бир жылга 10-32 % менен берилет. Ошол эле мезгилде официалдуу эмес кредит алуунун булактары бар (20 % бир айга): туугандар, достор, кошуналар, тааныштар, коллегалар. Кредит алуучу булактардын айырмачылыктары бар: официалдуу булактар документтерди талап кылат, бизнес план түзүш керек. Официалдуу эмес булактарга документ топтолуб акыт кетирбейт, төлөө мөөнөтүнөн эркиндикке ээ болу. Айрымдар официалдуу жана официалдуу эмес кредиттик юмдардан алышкан.

Алынган кредитти аялды жана күйөөсү биргелешип, акылдашып сарпташат. Эркектер мал сатып алууга, машина запчастарын сатып алганга, үйдү ремонт жасаганга, жер айдатканга сарпташат. Аялдар тамак-ашка, кийим-кечеге, үй буюмдарга, балдарын окутканга ж.б. сарптайт. Өзгөчө эркектер кредитти жаз айында алууга аракет кылышат. Ал эми аялдар жылдын ар кандай айларында ала беришет, себеби үй-бүлөгө керек учурларда алышат.

Чоң банктардан айырмаланып кредиттик союздарда күрөөгө коюла турган буюмдарды каттабайт. Кредит алуу үчүн айрым банктарга очередден жылдырыш үчүн акча беришет.

Алынган кредиттерди пайдалануу

Негизги маалымат берүүчүнүн айтымында: «DosKredo банк таанышың болсо же Шапка бергенден кийин кредит берет, эгерде. Мисалы: 50 000 сомго [\$ 1104], анын 5000 сомун [\$ 110], эгерде 30 000 сомов [\$ 662,60], анда 3000 сом [\$ 66,30] ».

Кредиттердин он жагы:

- акча керек кезде эч кимге жалдырабай акча аласын;

- документтерди тактап алуу;

Кредиттердин терс жактары:

- проценти жогору;
- өз убагында төлөй албай калса күрөөгө койгонун (үй, мал, жер ж.б.) алдырып жиберет;
- документтердин көптүгү;
- өзүң карыз акча алып жатып, пара берүү;
- берилген кредитти жабуунун убактысынын аздыгы;
- алынган акчаны туура эмес пайдалануу.

Төлөө мөөнөтүү келгенде акчасы жок болсо, башкалардан карыз алышат. Негизинен кредиттерди мугалимдер, доктурлар, мекеме кызматкерлери алышат, себеби алар алган насыя акчасын айлык маянасы менен төлөп бере алат.

Кредитторлордун өздөрүнүн клиенттерине болгон мамилеси абдан жакшы жана алардын тейлөө кызматы да жогорулоодо. Эгерде өз убагында кредиттерди төлөп турушса, анда кийинкide кредиттин суммасын көбүрөөк ала алышат.

Жылдын күз мезгилиnde негизги киреше булактары түшөт. Респонденттердин берген жоопторунда алган кредитти күз убагында кайрып берүү жолдорун иштеп чыгууну сунушташты. Кредиттерди туура эмес пайдаланып, бизнес план боюнча иштеппестен, жамандык-жакшылыкка жумшап жиберишет. Мисалы: кредитке келин алышат, той-аш беришет, балдарынын окуусун төлөшөт.

Дээрлик баардык айылдарда келиндер 1000 сомдон [\$ 22] шерине ойношот. Топтолгон акчага үй буюмдарын алышат: муздаткыч, кир жуучу машина, мебель ж.б.

Советтер Союзу тарагандан бери калктын саламаттыгынын начарлашы, саламаттыкты сактоо тармагынын алсыздыгы, жаңы оорулардын пайда болушу менен кардарлар өз убагында керектүү жардам албай калууда. Ар бир айылда ден-соолук кызматы - ФАП, ден-соолук комитеттери, үй-бүлөлүк медициналык топтору аркылуу элдин саламаттыгына кам көрүшөт. Бирок, бул мекемелерде врачтар жок, медсестралар биринчи жардам көрсөтөт, ымыркайларды эмдешет, кан басымы жогорку адамдардын давлениесин ченеп, врачтар жазып берген ийнелерди сайып турушат. Тез жардам машиналары жок, муктаж болгондо, машиналарын жоктугунан такси жалдашат же жеке менчик машиналарын пайдаланышат. Бирок, ал машиналарда оорулуларга эч кандай шарт жок экендигин айтышты. Абдан оору адамдар Бишкекке келип дарыланышат.

2015-жылдын декабрь айында 6 жаштагы балам операция болду. Кусуп, алы кеткендиктен көргөзөйүн десем, мед сестралардын экөө төң отчет бергени Нарынга кетишиптири. Эмне кылаарымды билбейм, анан биздин айылда бир ата бар ошол кишиге көргөзүп, ал киши аппендицитке окшоп жатат, эртерәэк ооруулана алып бар дегенде, 1500 сомто такси жалдап кечки 4-5те Кочкорго барып, андан ары Балыкчынын оорууласына бардык. (Кочкор 90 км, Балыкчы шаары 140 км) (35-жаштардагы аял кишинин айтканы, Жек-Көчкү)

Төрөт үйлөрү райондун болборлорунда жана калктуу пункттарда жайгашкан. Кош бойлуу аялдар төрөт үйлөрү бар айылдарга күн мурунтан келип даярданышат. Облуст боюнча Нарын шаарында жана Кочкор айылында медициналык борборлор оорун алган, кандай гана оору болбосун ошол жерлерден дарыланууга болот. Кыргыздын салты, кызга кам көрүү үчүн төркүнүнө жакын барып төрөгөндөр да бар экен. Негизинен медсестралар айылдагы кош бойлуу аялдарды тизмеге алып аларды райондук борборго,

облустка, шаарга жиберип турат. Бирок, кош бойлуу аялдарга бала багуу боюнча эч кандай кеңештер берилбейт.

Төрөт үйлөрү дээрлик бардыгы мамлекеттик болгонуна карабастан врачтардын акча алгандыгын айтышты. *60 жасаштардагы апанын айткандарынан:* Менин келиним жакында кесарево сечение болуп төрөдү, ага 17 мин сом врачка бердик, жол менен 20 мин сомго чыкты. *Дагы бир келиндин айтканынан:* Синдимди төрөтүш үчүн врачтар наркозго 2,5 мин сом сураганында берди, 12000 сомду операция үчүн төлөдү, андан кийин врачтар тамак бергиле деп сурал ичишти. Андан кийин синдимден көп кан кетип, кан таптай чуркадык.

Өтө көп кездешкен оорулардын түрлөрү:

- кан басымдуулуктун жогорулугу;
 - ичеги карын оорулары;
 - журөк оорусу;
 - анемия;
 - буту-кол оорулары;
 - нерв, психологиялык оорулар;
 - көз оорулары (Өзгөруш, Жерге-Тал);
 - тиш оорулары (Жер-Көчкү);
 - кургак учук оорусу (Кочкор);
- Ооруларга түрткү болгон себептер:
- деңиз денгээлинен бийик болгондуктан (1800-2800);
 - жаратылыштын катаалдыгы (шамал, ичүүчү таза суу жок; кыштын узактыгы, суук);
 - кендердин терс таасири (Кара-Кече, Солтон Сары, Ак-Таш, Кумтөр, Макмал ж.б.)
 - тамак-аш рациону толук эмес (жашылча-жемиштердин, балыктын рациондо жоктугу);
 - аптеканын жоктугу, дары-дармектердин кымбаттыгы;
 - ооруканалардын имаратынын абалы начар (суук, жетиштүү шаймандар жетишпейт, санитардык стандарттарга жооп бербейт);
 - адистердин (стоматолог, гинеколог, хирург, терапевт, невропатолог ж.б.) жана текшерүүчү аппараттардын жоктугу;
 - адамдардын өз ден-соолугуна кайдыгер мамиле жасашы, өз убагында дарыланбоо;
 - саламаттыкты сактоо тармагындагы коррупция.

Алыскуу айылдарга врачтар атайын медициналык машина менен барып, жер-жерлерде жашоочулардын ден-соолуктарын текшерип, тиешелүү дарыланууларды жазып берип кетишчи. Бирок, ақыркы учурларда мындай кампаниялар жүргөй калган. Келечектеги аскерге бара турган балдарды медициналык текшерүүдөн өткөрсө 80 % жакынынын ден-соолугу начар.

Мамлекет тарабынан медициналык камсыздоо системасы иштейт, ал оорулуларга кандайдыр бир жеңилдиктерди көрсөтөт. Медициналык камсыздоо ар бир айлык акы алган жарандын айлыгынан 2 % кармалып алынат. Айрым учурларда медициналык камсыздандырууну жарандардын маалыматтуулугунун жоктугунан толугу менен пайдалана алышпайт. Ооруканалар мамлекеттик мекеме болсо да анда тиешелүү дары-

дармектер жетишпегендиктен оорулулар өз акчасына сатып алат. Коммерциялык багыттагы медициналык жеке уюмдар «Сибирское Здоровье» жана «Тяныши» так диагноз койбостон, ар кандай дары-дармектерди сатышат (200 сомдон 3000 сомго чейин).

Акыркы беш жылдын ичинде медицина кызматкерлеринин айлык маянасы көбөйгөн, бирок көрсөтүлгөн кызматта өзгөрүү жок, сапаты начар. Жаш балдар үчүн ЮНИСЕФ проектиси менен «Гүл азық» кошумча витамини берилип жатат. Ооруканалардын имараттары эскирип, айрымдары табигый кырсыктарга туруштук бере алышпайт.

Изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай жергиликтүү кызматтардын сапатын ондоо, өз убагында сапаттуу кызмат көрсөтүүнү ар бир тармак боюнча маселелерин мамлекеттик деңгээлде анализдеп, карап чыгуу зарыл.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Оптимизация системы предоставления государственных и муниципальных услуг в Кыргызской Республике: теория и практика. Учеб.пособие / К.Б. Шадыбеков, А.В. Третьяков, С.К. Мурзаев, А.А. Капарова/ Под общ. ред. Н.С. Момуналиева - Б: 2015 г. – с.416
2. Салмортекова Р.Б., Нурматова Г.А., Исманова Н.А. Квалиметрия как измеритель эффективности социальной политики. - Издательство LAP LAMBERT Academic Publishing Germany: 2018. с. 89
3. Сыдыкбаев Ч. М., Нурматова Г. А. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу теориясы жана практикасы. – Б., 2017. – 256 б.
4. Salmorbekova R.B. Qualimetric evaluation of state youth policy of the Kyrgyz Republic. // “Scientific research of the SCO countries: synergy and integration” - Reports in English. – Beijing.: 2018. P. 223-231.

*Рецензенты: Нурова С. С. – доктор социологических наук, профессор БГУ им. Х. Карасаев
Мусаева А. К. - кандидат социологических наук, директор ОО «РЭЧТА»*

Юриспруденция**УДК:** 341.1.**Асилов Э. А.****Ж. Баласагын атындағы КҮУ, Бишкек****Asilov E. A.****J. Balasagyn KNU, Bishkek****Өнөкөт кылмыштуулук жөнүндөгү мыйзамдардын өнүгүүсүнүн жазық-укуктук
аспектиси****Уголовно-правовой аспект развития законодательства о рецидиве
преступлений****Criminal legal aspect of the development of legislation on the recidivism of crimes**

Макалада автор тарабынан өнөкөт кылмыштуулук жөнүндөгү мыйзамдардын өнүгүүсүнүн жазық-укуктук аспектиси каралган. Автордун пикери боянча, өкмөттүк эмес уюмдар өнөкөт кылмыштуулуктуалдын алууга багытталган программаларды жүзөгө ашируу шимердүүлүгүн жайылтыши керек. Тажрыйба жүзүндө көрсөтүлгөндөй, эгерде алар аймактардын экономикалык спецификалык, маданий-социалдык, демографиялык жана башка өзгөчөлүктөрү аймактык деңгээлде иштелсе жана ишке аширылса анда мынданай программалардын натыйжалуулугу абдан эле жогорулайт. Кылмыш-жазык сом адилеттигинин иши жүзүндөгү системасы калктын, мыйзамдуу түрдөгү экономика чөйрөсүнөн киргизилген армияны толуктоо, улуттун ден соолугунун начарлаган призонизациялоонун жана маргинализациялоонун негизги булактарынын бири болуп калды. Бул зарылдыктын шарттары аны жеңилдетүү боянча анча чоң эмес же ортоочо оор кылмыш жасаган адамдар боянча карателдик саясатка карата олуттуу түрдө өзгөртүлгөндүгү каралган.

Үрүниттуу сөздөр: жазық-укуктук саясат; өнөкөт кылмыштуулук; сом өкүмү; кылмыш-жазык; жазық-процессуалык жана жазық-аткаруу мыйзамдарын гумандаштыруу.

Статье автором рассматривается уголовно-правовой аспект развития законодательства о рецидиве преступлений. По мнению автора, следует поощрять неправительственные организации, деятельность которых направлена на осуществление программ предупреждения рецидивной преступности. Как показывает опыт, эффективность таких профилактических программ значительно повышается, если они разрабатываются и реализуются на региональном уровне, с учетом специфичных экономических, социально-культурных, демографических и иных особенностей региона. Фактически система уголовного правосудия стала одним из основных источников призонации и маргинализации населения, пополнения армии людей, выключенных из сферы легальной экономики, ухудшения здоровья нации. Это обусловило необходимость существенной корректировки карательной политики в сторону ее смягчения по отношению к лицам, совершающим преступления небольшой или средней тяжести.

Ключевые слова: уголовно-правовая политика; рецидив преступлений; приговор суда; гуманизация уголовного права; уголовно-процессуального и уголовно-исполнительского законодательства.

In this article, the author considers the criminal legal aspect of the development of legislation on the recidivism of crimes. In the author's opinion, non-governmental organizations whose activities are aimed at implementing programs for the prevention of recidivism should be encouraged. Experience shows that the effectiveness of such prevention programs is significantly increased if they are developed and implemented at the regional level, taking into account the specific economic, socio-cultural, demographic and other characteristics of the region. In fact, the criminal justice system has become one of the main sources of ghosting and marginalization of the population, replenishing the army of people turned off from the legal economy, and deteriorating the health of the nation. This necessitated a significant correction of the punitive policy towards its mitigation in relation to persons committing crimes of small or medium gravity.

Keywords: criminally-legal policy; relapse of crimes; court verdict; humanization of criminal; criminal procedure and penal enforcement legislation.

Кылмыш-жазык сот адилеттигинин иш жүзүндөгү системасы калктын, мыйзамдуу түрдөгү экономика чөйрөсүнөн киргизилген армияны толуктоо, улуттун ден соолугунун начарлаган призонизациялоонун жана маргинализациялоонун негизги булактарынын бири болуп калды. Бул зарылдыгын шарттары аны жеңилдетүү боюнча анча чоң эмес же орточо оор кылмыш жасаган адамдар боюнча карателдик саясатка карата олуттуу түрдө өзгөртүлгөндүгү карапланган.

Өнөкөт кылмыши жөнүндө мыйзамдардын кылмыш-жаза-укуктук аспектиси кылмыш түзүмүндө өзгөчө орунду гана эмес, өнөкөт кылмыш саясаттын натыйжалуулугун индикатору болуп саналат, ал ошондой эле кылмыш-жаза-укуктук мамилерди, коомдук саламаттыкты сактоо жана жүзөгө ашыруусуна шарт тузот. Акыркы убактарда кылмыш саясаты ачык-айкын айтып, акырындык менен өнөкөт тармагында, анын ичинде, ал кылмыш-жаза-укуктук мамилерди гумандаштыруусу байкалыш келет.

Биздин коз караш боюнча, артыкчылыктары болуп: мамлекеттин кылмыштуу саясатын репрессиялык иш-милдеттерди жүзөгө ашыруунун маанилүү либералдаштыруу; Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин Өзгөчө бөлүгүнүн бир кайталануу институтуна тиешелүү өзгөртүү түшүнүктөр жана аныктамаларды киргизүү; тартипке келтирүү жана өнөкөт кылмыш жазасынын оптималдаштыруу; Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодексинин тийиштүү бир нече кылмышка баа берүү бөлүгүнүн нормаларын өзгөртүү.

Жогорку кайталоо баасы оор же өзгөчө оор кылмыштарды жасагандыгы үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине алынган туткундарды көрсөтөт. Объекттинин түрлөрүнө жараша уурдоо, тоноо сыйктуу мулкө байланышкан кылмыштардын бир нече жолу кол салуулар менен рецидив мүнөздөлөт[1].

Түрмөдөн бошотулган адамдарды коомдук калбына келтирүү жөнүндө мыйзамды тез арада кабыл алууга мұктаж, деп эсептейбиз. Бул мыйзамдын негизги жоболору, аларды жаза өтөп жаткан адамдарга камдық милдети жумуш жана иш менен камсыз кылуу үчүн мамлекеттик ишканалардын жана уюмдар менен тыгыз байланышта болушу керек, ошондой эле иш менен камсыз кылуунун мамлекеттик кызмат, башка мамлекеттик органдар жана коомдук бирикмелер менен ушул жана башка коомдук маселелерди чечүүгө кызматташууга катары; ишке кабыл алууда жарандардын бул категориясына көмөк көрсөткөн органдарга жана коомдук бирикмелерге бизнес үчүн салык жана башка женилдettуулордуу беруу; камакка чейин ээлеп турган турак жай үчүн эркиндигинен ажыраттууга соттолгон адамдарга укуктарын сактоо; жалгыз, карылар үйүндө жашаган, улгайган адамдар жана майыптар үчүн жардам берүү; коомдук жардам жөнүндөгү мыйзамдарды бузгандыгы үчүн кызмат адамдарынын жоопкерчилиги; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын коомдук жардам борборлорунун түзүү зарылдыгы, ошондой эле атайын каражаттар материалдык жардам корсотовуу.

Өнөкөт кылмыштар үчүн жаңы бузуу жасалган учурда, бул соттуулугу алынып жана мыйзамдарга ылайык төлөнөт жок болсо мурда, күчүнө киргөн соттун өкүмү менен атайылап кылмыш эрезеге жашка боюнча кылмыш жасаган адам тарабынан атайылап кылмыш катары таанылыши керек. Айыптоо бул учурдан кийин эмес, мурда эмес, акыркы болуп кайталануу иштиктүү белгиси катары иш-аракет ишенимдери жетилүү учурдан башталат. Соттуулук иш аякташы мыйзамга ылайык алып коюу же өкүмү жокко чыгарылган учурда пайды болот.

Бир түрү катары көптүктөн багынбоо төмөнкү өзгөчелүктөр менен айырмаланат:

- а) кайталануу аты эки же андан көп кылмыштарды биринчи жолу жасаган ошол эле жак болуп эсептелинет;
- б) актылардын ар бир кылмыши болушу керек, б.а. күнөөлүү кылмыш жообуна кайты ылайык мыйзамы менен тыюу салынган коомдук коркунучтуу жосун;
- в) адаты түзүү ар бир кылмыш боюнча, көз карандысыз курамынын белгилерин камтыйт;
- г) жана буга чейин жасаган, жана дагы бир жолу кылмыш атайылап болуп саналат;
- д) мурда жасалган кылмыштар үчүн, иш кылмыши баштальышы күчүнө, соттун айыптоо өкүмү мыйзамдуу күчүнө кирген, жана мыйзамга ылайык алыш коюу мөөнөтү менен бүтөт;
- е) он сегиз жашка чейинки курактагы адам тарабынан жасалган кылмыш үчүн соттолуп, өнөкөт кылмыштар деп таанууда эске алынбайт [2]. Базасы катары, илим кылмыштардын көндүм классификациясы иштелип чыккан, анын илимий-изилдөө максатында жана мындан ары пайдалануунун мүмкүнчүлүгүн чагылдырган юридикалык мааниге ээ болгон ар кандай белги үчүн тандалып алынышы мүмкүн. Мыйзам кабыл алуу ачык-айкын көндүм симптомдук актыда объектти таануу үчүн олуттуу базалары кууш, бир багыт болуп саналат. Бул адамды иш жүзүндө жасаган куноосу боюнча кылмыш-жаза мыйзамдарынын долбоору өзгөрүшүнө бир кылмыш үчүн эркиндигинен ажыратуу түрүндөгү жазаны мурда жасалган көрсөтүү менен байланыштуу.

Жалпысынан алганда, биздин пикирибиз боюнча, мындай мамиле көндүм негиздер кылмыш таануу калыптандыруунун аймагында, анын ичинде, ал кылмыш-жаза-укуктук мамилелерди гумандаштыруу жалпы багытын чагылдырат.

Жаза саясатын жөнгө салуу кылмыш мындан ары гумандаштыруу аркылуу жүзөгө ашырылыши керек, жазык-аткаруу жана жазык-аткаруу мыйзамдарына ылайык, кылмыш жаза жана эркиндигинен ажыратуу же камакта кармоо алдын алуу чарагары атаандаш колдонуу үчүн негиз улантууда. Буга чейин Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде караган, анын ичинде эркиндигинен ажыратууга байланыштуу болбогон жаза реалдуу колдонуу кенейтуусу зарыл, бирок, алардын мөөнөтү жоктугунан же каржылоонун жетишсиздигинен колдонулбайт.

Биздин пикир, өкмөттүк эмес уюмдар өнөкөт кылмыштуулукту алдын алууга багытталган программаларды жүзөгө ашыруу ишмердүүлүгүн жайылтыши керек. Тажрыйба жүзүндө көрсөтүлгөндөй, эгерде алар аймактардын экономикалык спецификалық, маданий-социалдық, демографиялык жана башка өзгөчөлүктөрү аймактык дөнгөлдөрдөн кийин ашырылса анда мындай программалардын натыйжалуулугу абдан эле жогорулайт.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Алиев Н.Б. Повторность и рецидив преступлений по советскому уголовному праву. Махачкала, 1978.
2. Антонян Ю.М., Михлин А.С. Гуманизация и дифференциация условий содержания осужденных // Государство и право. 1995. N 8.

Рецензенты: Омукеева Н.А. – кандидат юридических наук, доцент КГЮА
Джакупбеков М.З. – кандидат юридических наук, адвокат ИП “Джакупбеков М.З”

УДК:347

Курамаева Н. О.

КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек

Kuramaeva N. O.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Налоговое правоотношение: теоретико-правовой аспект**Салык укуктук мамилелер: теоретикалык-укуктук аспектиси****Tax legal relationship: theoretical and legal aspect**

В статье рассматривается налоговое правоотношение: теоретико-правовой аспект. По мнению автора, налоги являются главным источником бюджета страны, и, значит, основным ключом создания финансово-материальной базы, нужной для выполнения задач государства социально-экономического характера, безопасности государства, обороны, гарантированности имущества, прав человека и гражданина.

Вопросы налоговых отношений в юридическом ракурсе малоизучены, но институт налогов в среде науки экономического вида часто вызывал интерес и рассматривался в разных вариантах. Проводимые исследования учеными экономистами о природе налоговых экономического назначения отличаются от рассмотрения правового регулирования налоговых отношений, так как он не может оставаться вне своей правовой значимости на практике, что законодательство финансового характера выделяется непостоянностью в наше время. Выраженные в экономической науке теоретические заключения применимы на практике только при доказанных юридических методов, которые могут гарантировать размеры налогообложения и выполнения прав участников налоговых отношений.

Автор считает, что рационализация норм, регламентирующий права и обязанности участников налогового правоотношения, будет помогать придерживаться конституционных прав и свобод налогоплательщиков и плательщиков сборов.

Ключевые слова: налоговый кодекс; налоговое правоотношение; стабилизация; совершенствование норм законодательства о налогах и сборах; институт налогов.

Макалада салык мамилелери талкууланат: теориялык жсана юридикалык жактары, автордун ою боюнча, салыктар өлкөнүн бюджетинин негизги булагы болуп саналат, ошондуктан, негизги ачкыч, улуттук коопсуздук, экономикалык-коомдук абал, милдеттерди аткаруу учун зарыл болгон материалдык жсана каржылык ресурстарды түзүү учун, коргонуу, мүлк камсыз кылуу, адамдын жсана жарандын укуктарына карши.

Каржы мыйзамдар биздин кундордө туруксуздукту баса белгилеген иши жүзүндө анын укуктук маанидеги сыртында кала албагандай эле, салыктардын экономикалык ой-мүнөзү жөнүндө окумуштуулар экономисттер тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр, салыктык мамилелерди укуктук жөнгө салуунун карап айырмаланат. Салык жсана салык мамилелеринин катышуучуларынын укуктарын ишке ашируу өлчөмүн кепилдик бере албайт, далилденген укуктук ыкмалар менен гана иши жүзүндө колдонулуучу экономика теориялык тыянак айтылган.

Автор салыктык укук мамилелеринин катышуучуларынын укуктарын жсана милдеттерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук негиздемеси, укуктары жсана салык төлөөчүлөрдүн эркиндиктерин жсана төгүмдөрүн төлөөчүлөрдүн карманууга жардам берет деп эсептейт.

Негизги сөздөр: салык кодекси; салык мамилелери; турукташтыруу; салыктар жсана жыйымдар; институт салыктары боюнча мыйзамдарды өркүнөтүү.

The article discusses the tax legal relationship: the theoretical and legal aspect. According to the author, taxes are the main source of the country's budget, and, therefore, the main key to creating the financial and material base necessary to fulfill the tasks of the state of socio-economic nature, state security, defense, security of property, human rights and citizen.

The issues of tax relations in the legal perspective are poorly studied, but the institute of taxes in the environment of science of an economic type often aroused interest and was considered in various ways. The research conducted by economists on the nature of economic taxes differs from the consideration of the legal regulation of tax relations, since it cannot remain outside its legal significance in practice, that legislation of a financial nature stands out as inconsistent in our time.

Theoretical conclusions expressed in economics are applicable in practice only with proven legal methods that can guarantee the amount of taxation and the fulfillment of the rights of participants in tax relations.

The author believes that the rationalization of the rules governing the rights and obligations of participants in the tax legal relationship will help to adhere to the constitutional rights and freedoms of taxpayers and payers of fees.

Keywords: tax code; tax legal relationship; stabilization; improvement of the norms of legislation on taxes and fees; the institution of taxes.

В Конституции Кыргызской Республики говорится об обязанности платить законно установленные налоги, что означает не только введение и установление законом, но законность принятие самого закона.

Основную часть государственного бюджета составляют налоги, и это показывает не только опыт нашего государства и мировой опыт. Одним из самых важных инструментом государственной политики являются налоги, так как они всегда соприкасаются с важными сторонами жизни общества и государства в целом.

В Кыргызстане налоговые правоотношения определяются Налоговым кодексом и другими правовыми актами. К подобным актам относятся постановления Правительства КР, они регулируют отношения налогового характера, а в иных в случаях определяют налоговые ставки [1].

Налоговое правонарушение - это действие или бездействие (виновное деяние, противоправное), отражение неисполнения обязанностей участника налогового отношения, принятых нормами налогового законодательства, за которое определяется юридическая ответственность [2].

В общей части Налогового кодекса КР определены общие вопросы налогообложения. Например, четко и детально описана процессуальная составляющая налоговых правоотношений, т.е., детально описаны подача налоговой декларации и его заполнение, выполнения налоговых обязательств сторон, контроля налогового исполнения, зачета, возврата излишне уплаченных налогов и т.д. Также имеются и разделы, посвященные ответственности за налоговые правонарушения, обжалованию неправомерных, по мнению заявителя, действий (бездействия) налоговых органов и их должностных лиц.

Специальному налоговому режиму и отдельным видам налогов посвящена особенная часть. По законодательству Кыргызстана выделяют общегосударственные и местные налоги. В цивилизованной жизни общества правоотношения составляют основу. Там где господствуют нормы права, естественно заканчиваются и возрождаются правоотношения. Реформа экономического строя Кыргызстана была направлена на переход к рыночным отношениям, который привел к росту роли налогов и их воздействия на разные стороны жизнедеятельности общества и государства.

Налоги являются главным источником бюджета страны, и, значит, основным ключом создания финансово-материальной базы, нужной для выполнения задач государства социально-экономического характера, безопасности государства, обороны, гарантированности имущества, прав человека и гражданина.

Вопросы налоговых отношений в юридическом ракурсе мало изучены, но институт налогов в среде науки экономического вида часто вызывал интерес и рассматривался в разных вариантах. Проводимые исследования учеными экономистами о природе налогов экономического назначения отличаются от рассмотрения правового регулирования налоговых отношений, так как он не может оставаться вне своей правовой значимости на практике, что законодательство финансового характера выделяется непостоянностью в наше время. Выраженные в экономической науке теоретические заключения применимы на практике только при доказанных

юридических методах, которые могут гарантировать размеры налогообложения и выполнения прав участников налоговых отношений.

Глубокому пониманию природы налоговых правоотношений помогает понимание классификации видов налоговых правоотношений по разным суждениям, отделение налогового правоотношения от других видов правоотношений (в том числе финансовых), что дает возможность масштабно внедрить на практике права и обязанности сторон, отношения и, таким образом, придерживаться равенства права и обязанности субъектов налогового правоотношения в целях получения лучшего налогообложения. Нужно отделять субъектов налогового правоотношения от других лиц, действующих в правоотношении так как значимы элементами, определяющими особенность правового отношения, являются субъекты отношения. Государство (муниципальное общество), налогоплательщики, являются субъектами налоговых правоотношений и они проявляют большой интерес. Данный интерес проявляет права собственности на часть имущества налогоплательщика к государству для обеспечения выполнения своих задач и функций.

Материальным объектом налогового отношения является налог и сбор, так как он имеет имущественный характер и как объект остается неизменным независимо от правоотношения. Мы считаем, что имущество по предмету которого возникает отношение и понимается юридическим фактом, по мнению законодателя, возникший на практике правоотношений - это предмет налогового правоотношения.

Мы считаем, что рационализация норм, регламентирующий права и обязанности участников налогового правоотношения, будет помогать придерживаться конституционных прав и свобод налогоплательщиков и плательщиков сборов.

На наш взгляд, в Основном законе Кыргызской Республики говорится об обязанности платить законно установленные налоги, что означает не только введение и установление законом, но законность, принятие самого закона. Понятие налога достаточно сложно, многоаспектно, и в целях строгого и неукоснительного соблюдения налогового закона налогоплательщиком в теории налогового права была разработана концепция элементного состава налогового кодекса, которая нашла свое отражение в современном законодательстве.

Список цитируемых источников

1. Налоговый кодекс Кыргызской Республики от 17 октября 2008 года № 230(с изменениями и дополнениями от 6 августа 2018 года).
2. Налоговое право Кыргызской Республики. Учебное пособие. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2010. – с.245

Рецензенты: Омукеева Н.А. – кандидат юридических наук, доцент КГЮА

Джакупбеков М.З. – кандидат юридических наук, адвокат ИП “Джакупбеков М.З”

УДК: 342.41 (575.2) (04)

Молдогазиева А. К
Ж. Баласагын атындағы КҮУ, Бишкек
Moldogazieva A. K
J. Balasagyn KNU, Bishkek

Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамдары: түшүнүгүү системасы, мүнөзүү, өнүгүү бағыттары

Конституционное законодательство Кыргызской Республики: понятие, система, характеристика, направления развития

Constitutional legislation of the Kyrgyz Republic: concept, system, characteristics, trends of development

Бул макалада автор тарабынан Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарынын: түшүнүгүү, системасы, мүнөздөмөсүү, өнүгүү бағытынын илимий негиздері караплан. Буга ылайык аны жөнөгө салууда жсана бекемдөөдө укуктуктун бардык тармактары менен мыйзамдар колдонулат.

Уруниттуу сөздөр: мыйзамдарды системага салуу; конституциялык мыйзамдар; моделдөө; юридикалык болжомлодоо; укуктук мамлекет; стратегиялык түрдө максат коюу

В статье автором рассмотрено Конституционное законодательство Кыргызской Республики: понятие, система, характеристика, направления развития, посвящена конституционному законодательству Кыргызской Республики, включающей в себя целую систему общественных отношений складывающихся в обществе. Соответственно его регулировании и закреплении участвуют все отрасли права и законодательства.

Ключевые слова: систематизация законодательства; конституционное законодательство; моделирование; юридическое прогнозирование; правовое государство; стратегического целеполагания.

In this scientific article with the author considered the constitutional legislation of the Kyrgyz Republic: concept, system characteristics, trends of development deals with the constitutional legislation of the Kyrgyz Republic includes the whole the system of social relations in society. Accordingly, his management and consolidation of all branches of law and legislation.

Keywords: systematization of legislation; constitutional legislation; modeling; legal forecasting; rule of law; strategic goal-setting.

Конституция (латынча *constitutio* – түзүлүш) – өлкөнүн негизги (башкы) мыйзамы, мамлекеттин өзгөчө укуктук документи. Конституция мамлекеттин жана коомдун түзүлүшүнүн негиздерин, адамдын жана жарандын укуктук абалынын негиздерин жөнгө салат. «Конституция» түшүнүгү Байыркы Рим императорлорунун айрым актыларында жана орто кылымдарда колдонулган, бирок мааниси жана формасы жагынан укуктук акт боло алган эмес. Королдук жана феодалдык зомбулуктарды чектөө үчүн коомдун белгилүү бир өнүгүү этаптарында Конституция өзгөчө документ катары пайда болгон. Алгачкы жазылган Конституция 1787-ж. АКШда кабыл алынган. Конституция жогорку юридикалык күчкө ээ, кабыл алуунун жана өзгөртүү киргизүүнүн өзгөчө тартиби менен мүнөздөлөт. Конституция адатта атайды түзүлгөн Конституциялык уюмдаштыруу жыйыны тарабынан же түздөн-түз элдик добуш берүү менен кабыл алынат. Мусулман мамлекеттеринде чыныгы Конституция деп Куран эсептелет, бардык мыйзамдар Куранга шайкеш келүүгө тишиш. Конституция мамлекеттин мыйзам чыгаруу жана укукту пайдалануу ишинин негизги юридикалык базасы болуп саналат. Бардык укуктук актылар, мамлекеттик органдардын иш жүзүндөгү ишмердиги Конституцияга шайкеш болууга тишиш. Конституцияга шайкеш келбegen актылар аракеттенбей турган жана укук бузуучу (органдардын аракети) деп каралат. Конституция убактылуу жана туруктуу деп да бөлүнөт. Убактылуу Конституция өткөөл мезгилде иштелип чыгып, бийликти уюштуруу жөнүндөгү негизги жоболорду чагылдырат, кәэде туруктуу Конституция

менен алмашылат (ТАР, Польша, Альбания). Туруктуу Конституция кыска мөөнөткө иштеп калышы мүмкүн (Венесуэла) [1]. Ал эми конституциясынын милдети, анын - уюштуруучулук, регулятивдик, руханий-дүйнөтаанымдык, саясий-идеологиялык, коомдук туруктуулукту камсыз кылуу, каада-салттарыды жана модернизациялоону бириктүү, стратегиялык максатка ылайыкташтыруу, укук, мыйзамдарды системага салуу функциялары аркылуу көрүнөт.

Конституциялык укукта "конституциялык мыйзамдар" термини бир кыйла талаш түшүнүктөрдүн бири болуп саналат. Ошондой эле азыркы учурда көптөгөн теориялык ыкмалардын жана аныктамалардын болушунун өзү эле мыйзамдардагы, анын ичинде конституциялык мыйзамдардагы баш аламандыктарды киргизет [2]. Ар бир мамлекет баарынан мурда коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуу аркылуу укуктук ченемдерди белгилөөнү же санкциялоону ишке ашырууну камсыз кылуу менен коомго тиешелүү түрдө таасир бериши аркылуу жыйынтыкталат.

Демократиялык түрдө уюштурулган заманбакп коомдогу укуктук жөнгө салуу конституциялык мааниси бар түздөн-түз конституцияга же укуктун башка булактарына негизделет. Конституция бийлиktи уюштуруучу катары гана эмес, эң оболу мамлекеттин маңызынын конституциялык табигый негизги принциптерин аныктоосу, мамлекеттин саясий-аймактык түзүлүшүн, ошондой эле, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин жөнгө салуунун предмети катары да керек болот. Ал эми мындай бардык негизги принциптеринин чогултулушу мамлекеттин уюштуруу формасын чагылдырат, башкача айтканда, мамлекеттин тоталитардык же демократиялык, республикалык же монархиялык түзүлүшүн жана башка ушул сыйктууларды мунөздөйт, мамлекеттик конституцияда бекитилип берилген дал ушул түзүлүш, анын конституциялык, башкача айтканда, мамлекеттик түзүлүшү болуп саналат [3].

Конституциялык укуктун системасы укуктун тармагы катары – анын тармактарга, ошондой эле, алардын бириктүүрүү институттарынын бирикмесинин түзүлүшү болуп саналат. Ал эми институттары, институттарга жана ченемдерге бөлүнөт. Эгерде мындай көз караштардагы көрсөтүлгөн системаларды карасак, андай биримдик жок. Конституция – мамлекеттик, коомдук институттарды түзүүгө, алардын иш-аракетин жөнгө салууга, саясий-идеологиялык жана башка баалуулуктарды көрсөтүү, үрп-адатты жана бириктүү модернизациялоону, мыйзамды системага келтирүүгө багытталган коомдун негизги мыйзамы болуп саналат.

Конституциянын мазмуну боюнча, кээ бир учурларда конституцияны түрлөргө бөлүүнүн негизинде анын мазмунундагы өз алдынча: конституцияда бекитилген мамлекеттин түзүлүш формасы боюнча (унитардык, федеративдик мамлекеттердин, федерациянын субъектилеринин конституциялары); башкаруу формасын боюнча (президенттик, парламенттик, чектелген монархиялык республикалардын конституциялары) элементтерди коюлары да каралып келет.

Ошону мене биргэ эле Конституция эң жогорку юридикалык күчкө ээ жана ал Кыргыз Республикасында түздөн-түз колдонулат жана анын негизинде конституциялык мыйзамдар, мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар кабыл алынат. Ал эми Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп эсептелген, мыйзамда белгilenген тартиpte күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле эл аралык укуктун жалпы кабыл алынган принциптери менен ченемдери Кыргыз Республикасынын укук системасынын ажыралгыс бөлүгү болуп саналат. Эл аралык келишимдерди жана эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптерин жана ченемдерин колдонуу тартиби жана шарттары мыйзамдар менен аныкталат жана мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды расмий жарыялоо алардын күчүнө кириши үчүн милдеттүү шарт болуп эсептелет. Андагы жаңы милдеттерди же оордотуучу жоопкерчилики белгилөөчү мыйзам же башка ченемдик укуктук акты өткөн мезгилгө карата колдонулбайт.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы: 4-том. Башкы редактору Асанов Y. A. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012. 832 бет, илл. ISBN 978 9967-14-104 - 9
2. Жунусканов Т. Ж. Конституционное законодательство России и Казахстана: научные взгляды. Понятия и источники // Молодой ученый. — 2015. — №2. — С. 371-375. — URL <https://moluch.ru/archive/82/14793/> (дата обращения: 17.04.2018).
3. КМЮА Вестник -2011г. №1, Рыскулова И.А.
4. Жунусканов Т. Ж. Конституционное право и конституционное законодательство в системе права и законодательства современного государства: Общий обзор. Вопросы теории. (На примере Российской Федерации и Республики Казахстан) [Текст] // Право: современные тенденции: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2014 г.). — Уфа: Лето, 2014. — С. 1-10. — URL <https://moluch.ru/conf/law/archive/114/5502/> (дата обращения: 17.04.2018).
5. Шерипов Н.Т. Конституционное право Кыргызской Республики. Учебное пособие. Бишкек.:2010.с.31.

*Рецензенты: Омукеева Н.А. – кандидат юридических наук, доцент КГЮА
Джакупбеков М.З. – кандидат юридических наук, адвокат ИП “Джакупбеков М.З”*

УДК: 343.1 (575. 2)(043.3)

Рыспаева Г. С.
КНУ имени Ж. Баласагына, Бишкек
Ryspaeva G. S.
J. Balasagyn KNU, Bishkek
gulzatryspaeva2016@mail.ru

Принцип языка уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей

Сот арачыларынын катышуусундагы кылмыш-жазык сот өндүрүшүнүн тил принципи

The principle of language of criminal proceedings with jury

В статье рассматривается принцип языка уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей. По мнению автора, принцип устности формирует необходимые условия для того, чтобы была гласность процесса, присяжные заседатели и судьи обладали возможностью прямо воспринимать ту или иную информацию из первоисточника, материалы судебного процесса являлись достоянием присутствующих, а участники судебного разбирательства могли активно исследовать доказательную базу. Реализация принципа языка судопроизводства направлена на обеспечение гарантии защиты прав участников уголовного судопроизводства, не владеющих или недостаточно владеющих языком судопроизводства. Обязанность реализации гарантии указанного принципа возлагается на, следователя, дознавателя, прокурора, суд и судью. При рассмотрении уголовного дела необходимо закрепить положение принципа, определяющего язык судопроизводства. Обвиняемому необходимо дать право на ведение его дела с участием присяжных заседателей, которые знают язык, которым владеет обвиняемый.

Ключевые слова: принцип языка; правосудие; истина; уголовное судопроизводство; суд присяжных заседателей; вердикт; приговор; председательствующий судья; прокурор; адвокат; обвиняемый.

Макалда автор сот арачыларынын катышуусундагы кылмыш-жазык сот өндүрүшүнүн тил принципиин талкуулайт. Автордун ою боюнча, сабаксыздыгынан тил принципи болгон айкындуулук жарагаянина учун зарыл болгон шарттарды түзүп, сот арачылары жана сот бул баамдай билүүнү же материалдар келген деген маалымат болгон жок, жана алар боюнча соттук териишируүн катышуучуларын деп эсептейт мүмкүн жибердүү далилдер базасын изилдөө. сот тили негизинен ишке ашируу ээлик кылган же болбосо, кылмыш-жаза төргөөсү катышуучулардын укуктарын коргоо боюнча чараптарды камсыз кылуу жол-жетишсиз тилин ээ багытталган. Бул негизинен, бары төргөөчүнүн ашируу камсыз кылуу милдети, прокурордун жсанасоттун. Иш өндүрүшүнүн тилин аныктайт негизинен абалын, чечүү учун зарыл болгондо. Соттолуучуга таандык болгон тилди, тилди билген сот арачылары менен айыпташ, анын иш жүргүзүү учун укук берилүүгө тийши.

Урунтуу сөздөр: тил принципи; адилеттүүлүк; чындык; жазык сот адилеттиги; сот арачылары; вердикт; өкүм; төрагалык кылуучу; прокурор; жактоочу; соттолуучу.

This article examines the principle of the language of criminal proceedings with the participation of jurors. According to the author, the oral principle creates the necessary conditions for the publicity of the process, jurors and judges have the ability to directly perceive this or that information from the original source, the materials of the judicial process were before those present, and participants in the proceedings could actively explore the evidence base. The implementation of the principle of the language of legal proceedings is aimed at ensuring the guarantee of protection of the rights of participants in criminal proceedings who do not speak or are not sufficiently fluent in the language of legal proceedings. The obligation to implement the guarantee of this principle is imposed on the investigator, the inquirer, the prosecutor, the court and the judge. When considering a criminal case, it is necessary to fix the provision of the principle determining the language of legal proceedings. The accused must be given the right to conduct his case with the participation of jurors who know the language of the accused.

Keywords: principle of language; justice; truth; criminal justice; jury; verdict; sentence; presiding

Одним из фундаментальных основ демократического государства и гражданского общества является независимый суд, осуществляющий правосудие от имени государства с участием народа [1].

Обоснованность приговора сопряжена, в первую очередь, с его объективной истинностью, а не с мотивированностью. В этой связи наша позиция идентична точке зрения тех исследователей, которые говорят о тождественности понятий обоснованности и истинности друг другу относительно обвинительного приговора, подчеркивая, что «проблема истины – это, главным образом, проблема приговора». Отталкиваясь от этого постулата, можно допустить, что в суде присяжных приговор, базирующийся на принятом вердикте (истинно произнесенным), при неимении со стороны председательствующего судьи замечаний, в целом не нуждается в аргументировании. В силу указанной причины в случае отмены приговора, вынесенного на основании вердикта присяжных, новое судебное разбирательство уголовного дела открывается с момента, проистекающего за принятием и провозглашением вердикта коллегией присяжных.

Отметим, что судебное разбирательство – действие, характеризующееся устной формой. Именно в процессе разговора присяжные заседатели и судья получают информацию об обстоятельствах дела, доказательствах, которые демонстрируются каждой из сторон для подтверждения своей выбранной позиции по данному уголовному делу.

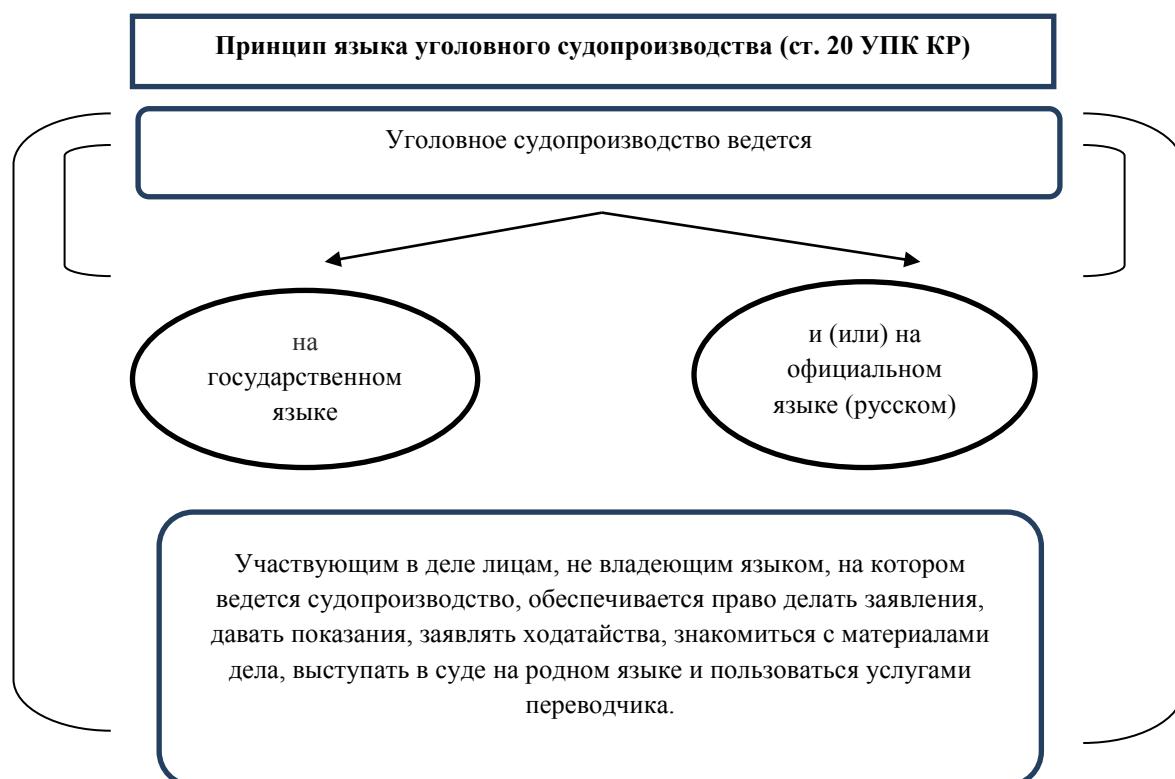
Несмотря на то, что непосредственность и устность имеют тесную взаимосвязь – последняя представляется обособленным, самостоятельным принципом судебного разбирательства, который имеет собственное содержание и не конгруэнтен в своих предметных проявлениях с непосредственностью. Вместе с тем в устном виде не могут быть восприняты вещественные доказательства, поэтому осуществляется оглашение протоколов и других документов, в которых последние зафиксированы [2].

Таким образом, принцип устности формирует необходимые условия для того, чтобы была гласность процесса, присяжные заседатели и судьи обладали возможностью прямо воспринимать ту или иную информацию из первоисточника, материалы судебного процесса являлись достоянием присутствующих, а участники судебного разбирательства могли активно исследовать доказательную базу.

Реализация принципа языка судопроизводства направлена на обеспечение гарантии защиты прав участников уголовного судопроизводства, не владеющих или недостаточно владеющих языком судопроизводства. Обязанность реализации гарантии указанного принципа возлагается на следователя, дознавателя, прокурора, суд и судью.

Статья 20 УПК КР гласит, что судопроизводство ведется либо на государственном, либо на официальном языке (рис. 1).

Доказывание, осуществляемое в уголовном судопроизводстве, реализуется посредством судоговорения языкового обозначения передаваемой от одного участника к другому. Осуществляется оно устно посредством исследования доказательств, после чего стороны выступают с речами в судебных прениях и формулируют реплики и т.д. По причине сказанного большое значение приобретает реализация принципа языка уголовного судопроизводства, нормативно закреплённого в УПК КР. Думается, что его значимость сводится не только к идеи национального равноправия наций и народностей, населяющих Кыргызстана в любых сферах государственных отношений, в том числе и при осуществлении правосудия.

Источник: составлено автором в соответствии с УПК КР

Мы полагаем, что важность принципа языка уголовного судопроизводства в том, что он призван гарантировать минимальную процедурную защиту участникам уголовного судопроизводства, не владеющим или недостаточно владеющим языком, на котором ведется производство по делу, что нашло закрепление в Международном пакте о гражданских и политических правах [3], Конвенции о защите прав человека, Конвенции СНГ о правах и основных свободах человека. В соответствии с п.3 ст. 10 Конституции КР, Кыргызская Республика гарантирует представителям всех этносов, образующих народ Кыргызстана, право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития [4].

При рассмотрении уголовного дела, считаем необходимым закрепить положение принципа, определяющего язык судопроизводства. К примеру, можно ввести положение, согласно, которому выбор языка судопроизводства определяется органом, ведущим следствие или судом на основании выбора языка судопроизводства обвиняемым. В случае, когда в деле участвуют несколько подсудимых или обвиняемых, и невозможности достижения согласия между обвиняемыми касательно выбора языка судопроизводства, необходимо определить процедуру выделения уголовных дел в отдельные производства в зависимости от выбора языка обвиняемыми. Обвиняемому необходимо дать право на ведение его дела с участием присяжных заседателей, которые знают язык, которым владеет обвиняемый.

Следует отметить, защитник (адвокат) и государственный обвинитель (прокурор), осуществляя свою деятельность в суде присяжных в условиях состязательности сторон, должны понимать, какая именно речь произведет на коллегию присяжных наибольшее впечатление и окажет максимальный эффект. Прокурору и адвокату, приходится говорить перед присяжными заседателями, и прежде всего надо знать язык, на котором говорят присяжные заседатели, а еще лучше – знать его лучше, чем присяжные

заседатели. В этой связи, считаем, что необходимо обучение государственных обвинителей ораторскому искусству в суде как инструменту формирования убедительной аргументированной обвинительной речи, а также обучение и повышение квалификации адвокатов для защиты в суде присяжных.

В целях обеспечения реализации принципа языка уголовного судопроизводства, предлагаем дополнить ч.3 ст. 20 нового УПК КР, в такой редакции: «Обвиняемому в уголовном деле должно быть обеспечено право на рассмотрение уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей, которые владеют тем же языком, что и обвиняемый».

Список цитируемых источников

1. Рыспаева, Г.С. История развития суда с участием присяжных заседателей [Текст] / Г.С. Рыспаева // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына – Б., 2013. С.345-351.
2. Рыспаева, Г.С. Процессуальный порядок судебного разбирательства с участием присяжных заседателей в Кыргызской Республике [Текст] / Г.С. Рыспаева, К.М. Сманалиев // Вестник Поволжского института управления. – Саратов, 2018. – № 3. – С. 36-45.
3. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 дек. 1966 г. [Текст]: сб. междунар. документов / Сост. и автор вступ. ст. Л. Н. Шестаков // Права человека. – М., 1986. – С. 45-72.
4. Конституция Кыргызской Республики [Текст]: Закон Кырг. Респ. от 11 дек. 2016 г. – Бишкек: «Академия», 2017.

*Рецензенты: Омукеева Н.А. – кандидат юридических наук, доцент КГЮА
Джакупбеков М.З. – кандидат юридических наук, адвокат ИП “Джакупбеков М.З”*

УДК:34.343.1

Татьянина Л. Г., Лукомская А. С.

Удмуртский государственный университет, Ижевск

Tatyana L. G., Lukomskaya A.S.

Udmurt State University, Izhevsk

*larisa-lisa@mail.ru**nastasia5555@mail.ru*

Значение права потерпевшего представлять доказательства, заявлять ходатайства и отводы для поддержания субсидиарного обвинения в уголовном судопроизводстве России

Жабырлануучунун укугунун наркы, далилдерди берүүгө өтүнүчтөрү жана каршы пикирлери Россиянын кылмыш иши боюнча субсидиардык айыптоону колдоо

The value of the victim's right to present evidence, to file petitions and challenges to support a subsidiary accusation in the criminal proceedings of Russia

В статье раскрывается понятие и содержание права потерпевшего представлять доказательства, права потерпевшего заявлять ходатайства, права потерпевшего заявлять отводы как участника стороны обвинения имеющего права участвовать в уголовном преследовании и поддержании субсидиарного (дополнительного) обвинения. Раскрывая право потерпевшего представлять доказательства авторами указывается, что уголовно-процессуальным законом не регламентирован вид представления доказательства, а также не предусмотрен способ закрепления факта представления доказательства. Авторы отмечают, что разрешение ходатайства потерпевшего основывается не только на законе, но и на усмотрении должностного лица, его разрешающего. Реализация права потерпевшего представлять доказательства, заявлять ходатайства и отводы имеет важное значение для активизации участия потерпевшего от преступления в уголовно-процессуальной деятельности, заключающейся в выполнении им по своему волеизъявлению функции дополнительного (субсидиарного) обвинителя.

Ключевые слова: доказательство; ходатайства; потерпевший; отводы; уголовное преследование; субсидиарное обвинение.

Макалада жабырлануучунун далилдерин көрсөтүү боюнча укуктарынын түшүнүгү жана мазмуну, жабырлануучунун отунүч укугу, жабырлануучунун каршы чыгуу укугу, айыптоо тарабынан куугунтукка катышканга укугу, жабырлануучунун далил берүү укугу авторлор тарабынан ачып көрсөтүлдү. Жазык жол-жоболук кыймыл процесдуулдык мыйзам тарабынан далил берүүнүн жөнгө салынбаган түрү катары берилди. Далилдерди берүүгө жабырлануучунун укугун ачып, жазык жол-жоболук укук берилген далилдердин түрү жөнгө салынгандыгы көрсөтүлгөн. Жабырлануучунун укугун шике ашырууга далилдерди сунуштоо, ходатайство жана каршы чыгуу маанилүү болуп саналат. Кылмыштын жазык-процесдуулдык шимердүүлүгүндө жабырлануучунун катышуусун активдештириүү шитери катары чоң мааниге ээ. Бул шимердүүлүк өз ыктыяры менен аткарылчу кошумча (субсидиардуу) прокурордун функцияларын камтыйт.

Урунтуу сөздөр: далил; колдоноо; жабырлануучунун отунүчү; каршы чыгуу; кылмыш изилдөө; кошумча айыптоочу

The article reveals the concept and content of the victim's right to present evidence, the rights of the victim to file petitions, the rights of the victim to declare challenges as part of the prosecution's party having the right to participate in criminal prosecution and support of subsidiary (additional) charges. Revealing the right of the victim to submit evidence, the authors state that the criminal procedure law does not regulate the type of presentation of evidence, nor does it provide for a way to fix the fact of presenting evidence. The authors note that the permission of the petition of the victim is based not only on the law, but also at the discretion of the official authorizing him. The realization of the right of the victim to present evidence, to declare petitions and challenges, is important for

enhancing the participation of the victim from a crime in criminal procedure, consisting in fulfilling by his will the function of an additional (subsidiary) prosecutor.

Keywords: evidence; petitions; victim; elbows; criminal investigation; subsidiary charge.

Одной из форм участия потерпевшего в расследовании и судебном рассмотрении уголовных дел является возможность собирать, исследовать и представлять доказательства - любые сведения, на основе которых суд, прокурор, следователь, дознаватель в порядке, определенном УПК РФ, устанавливает наличие или отсутствие обстоятельств, подлежащих доказыванию при производстве по уголовному делу, а также иных обстоятельств, имеющих значение для уголовного дела.

Представление чего-либо, в частности доказательств, предполагает, что потерпевший, его законный представитель и (или) представитель обладают объектом материального мира (материальным носителем, например, документом), а который содержит конкретные сведения. Этот материальный объект потерпевший, его законный представитель и (или) представитель и имеют право представить в рамках предварительного расследования и в суде.

Потерпевший вправе представлять в качестве доказательств материальные носители, содержащие: показания (письменные формулировки) потерпевшего (свои или другого); заключение эксперта; заключение специалиста; вещественные доказательства; иные документы. Такое право потерпевшего предполагает корреспондирующую обязанность следователя, дознавателя, суда получать и приобщать к материалам дела представленные потерпевшим материальные объекты.

В ходе предварительного расследования и судебном заседании потерпевший вправе представить суду письменные формулировки по различным вопросам, имеющим отношение к уголовному делу. Например, в ходе судебного рассмотрения дела, потерпевший вправе предоставлять свои показания о том: доказано ли, что имело место деяние, в совершении которого обвиняется подсудимый; доказано ли, что деяние совершил подсудимый; является ли это деяние преступлением и какими пунктом, частью, статьей УК РФ оно предусмотрено; виновен ли подсудимый в совершении этого преступления; подлежит ли подсудимый наказанию за совершенное им преступление; имеются ли обстоятельства, смягчающие или отягчающие наказание; по иным вопросам, возникающим в ходе судебного разбирательства.

Вид представления законом не регламентирован, поэтому следует понимать, что это любая не запрещенная законом форма представления доказательства потерпевшим: передача, вручение, пересылка вышеуказанных документов с помощью любых средств связи [1].

Законом не предусмотрен и способ закрепления факта предоставления потерпевшим доказательства и получения его должностным лицом или судом. Поэтому если не составлен или составлен в произвольной форме документ, отражающий факт получения, предоставленного потерпевшим доказательств, нельзя признать это нарушением требований УПК РФ. И если в судебном заседании предоставление потерпевшим (его законным представителем и (или) представителем) доказательства может быть зафиксировано в протоколе судебного заседания, то в ходе предварительного расследования принятие доказательство не имеет процессуального оформления. Принятие должно быть зафиксировано, поскольку может встать вопрос о фальсификации или подложности представленных потерпевшим доказательства, например, подделке, уменьшении, искажении сведений. Такие доказательства, повлекшие за собой постановление незаконного, необоснованного или несправедливого приговора, вынесение незаконного или необоснованного определения или постановления, предусмотрены п. 1 ч. 3 ст. 413 УПК РФ, как вновь открывшиеся обстоятельства.

Мнение о том, что порядок представления доказательства потерпевшим должен предусматривать заявление ходатайства кажется не безупречным, поскольку право потерпевшего заявлять ходатайства:

- о производстве процессуальных действий для установления обстоятельств, имеющих значение для уголовного дела;
- о принятии процессуальных решений для установления обстоятельств, имеющих значение для уголовного дела;
- об обеспечении прав и законных интересов потерпевшего.

Это право потерпевшего напрямую связано с обязанностью следователя, дознавателя, суда рассмотреть и разрешить перечисленные ходатайства.

Не предусмотрев ходатайства о приобщении доказательства к материалам уголовного дела, законодатель в п. 4 ч. 2 ст. 42 УПК РФ предоставил потерпевшему именно право представлять доказательства, а не ходатайствовать о приобщении таковых.

Реализация права потерпевшего как участника стороны обвинения, в частности права на поддержание субсидиарного обвинения, связано с правом потерпевшего собирать доказательства. Иногда, собираанию потерпевшим доказательств может препятствовать особый порядок получения сведений, связанный с какой-либо тайной (тайной вклада, тайной завещания, тайной связи, предпринимательской тайной, финансовой тайной, тайной личной жизни и т.д.) Например, потерпевшему необходимо истребование от различных физических, юридических и должностных лиц всевозможных документов, производства ревизий и восстановления бухгалтерского учета.

В таких ситуациях потерпевшему необходима помочь следователя, дознавателя, прокурора, направленная на совершение определенных действий, направленных на обнаружение, истребование, получение и закрепление в установленном законом порядке доказательств.

Потерпевший в соответствии с ч. 2 ст. 86 УПК РФ, вправе самостоятельно собирать доказательства, но не посредством производства следственных и иных процессуальных действий, а лишь путем заявления ходатайства о производстве соответствующих следственных и иных процессуальных действий. Следователь, дознаватель не вправе отказать в ходатайстве потерпевшего о допросе свидетелей, производстве судебной экспертизы, а также в производстве других следственных и иных следственных действий, если обстоятельства, о которых он ходатайствует, имеют значение для данного уголовного дела (ст. 159 УПК РФ). Однако, важно отметить, что разрешение такого ходатайства, как и других, заявленных потерпевшим, основывается не только на законе, но и на усмотрении должностного лица, разрешающего ходатайство.

В целях создания необходимых условий для исполнения потерпевшим процессуальных обязанностей и осуществления предоставленных ему прав, в частности, права на поддержание субсидиарного обвинения в стадии предварительного расследования, необходимо закрепить обязанность следователя, дознавателя, прокурора, при наличии к тому оснований, принимать меры для оказания помощи потерпевшему (его законному представителю и (или) представителю) в собирании доказательств (получении документов, истребовании справок и т.д.). У суда такая обязанность регламентирована ст. 15 и 86 УПК РФ.

Заявленные потерпевшим ходатайства до рассмотрения дела по существу либо заявленные в подготовительной части судебного заседания, о вызове новых свидетелей, экспертов, специалистов, об истребовании вещественных доказательств и документов или об исключении доказательств, полученных с нарушением требований уголовно-процессуального закона, а также ходатайства, связанные с определением круга

участников судебного разбирательства и движением дела (о признании потерпевшим, гражданским истцом, об отложении или о приостановлении судебного разбирательства, прекращении дела и др.), разрешаются непосредственно после их заявления и обсуждения. При отсутствии достаточных данных, необходимых для разрешения ходатайства потерпевшего в этой части судебного разбирательства, судья вправе предложить ему представить дополнительные материалы в обоснование заявленного ходатайства и оказать ему содействие в истребовании таких материалов, а также принять иные меры, позволяющие вынести законное и обоснованное решение, предусмотренное частью 2 статьи 271 УПК РФ. [2]

Следователь, дознаватель, прокурор на досудебных стадиях уголовного судопроизводства могут отказать потерпевшему в реализации права на представление доказательств, на заявление ходатайства. Потерпевший, полагая, что их действия (бездействия) и решения не соответствуют положениям закона, не обоснованы, и нарушают его прав и законные интересы, вправе обратиться в суд с жалобой в порядке ст. 125 УПК РФ. [3]

Суд в связи с этим наделен корреспондирующей обязанностью:

- проверить законность и обоснованность решений и действий дознавателя, следователя, прокурора об отказе в возбуждении уголовного дела;
- проверить законность и обоснованность решений и действий о прекращении уголовного дела;
- проверить иные решения и действия (бездействия), которые способны причинить ущерб конституционным правам и свободам участников уголовного судопроизводства;
- проверить иные решения и действия (бездействия), которые способны затруднить доступ граждан к правосудию по месту производства предварительного расследования.

Не подлежат обжалованию в порядке статьи 125 УПК РФ действия (бездействия) и решения, проверка законности и обоснованности которых относится к исключительной компетенции суда, рассматривающего уголовное дело по существу:

- отказ следователя и дознавателя в проведении процессуальных действий по собиранию и проверке доказательств;
- отказ следователя и дознавателя в возбуждении перед судом ходатайства о прекращении уголовного дела или уголовного преследования и назначении лицу меры уголовно-правового характера в виде судебного штрафа;
- постановления следователя, дознавателя о привлечении лица в качестве обвиняемого, о назначении экспертизы и т.п.
- действия (бездействие) и решения, для которых уголовно-процессуальным законом предусмотрен *специальный порядок их обжалования* в досудебном производстве, в частности:
 - постановление следователя или прокурора об отказе в удовлетворении ходатайства о заключении досудебного соглашения о сотрудничестве;
 - решение прокурора о возвращении уголовного дела следователю для производства дополнительного следствия, изменения объема обвинения либо квалификации действий обвиняемых или пересоставления обвинительного заключения и устранения выявленных недостатков;
 - решение прокурора о возвращении уголовного дела для производства дополнительного дознания либо пересоставления обвинительного акта в случае его несоответствия требованиям статьи 225 УПК РФ. [3]

Возможность потерпевшего заявить отвод является важной процессуальной гарантией реализации права на доступ к правосудию. Потерпевший имеет право заявить отвод судье, прокурору, следователю, начальнику органа дознания, начальнику подразделения дознания, дознавателю, а также секретарю судебного заседания,

переводчику, эксперту, специалисту, защитнику, а также представителю потерпевшего, гражданскому истцу или гражданскому ответчику, а также мотивированный и немотивированный отвод присяжному заседателю.

Реализация права потерпевшего представлять доказательства, заявлять ходатайства и отводы имеет важное значение для активизации участия потерпевшего от преступления в уголовно-процессуальной деятельности, заключающейся в выполнении им по своему волеизъявлению функции дополнительного (субсидиарного) обвинителя.

Список цитируемых источников

1. Федеральный закон от 07.07.2003 N 126-ФЗ (ред. от 18.04.2018) «О связи» (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.06.2018)) // [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: СПС КонсультантПлюс (дата обращения: 12.06.2018 г.).
2. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 19.12.2017 N 51 «О практике применения законодательства при рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции (общий порядок судопроизводства)» // [Электронный ресурс] // Режим доступа: URL: СПС КонсультантПлюс (дата обращения: 12.06.2018 г.).
3. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 10.02.2009 N 1 (ред. от 29.11.2016) «О практике рассмотрения судами жалоб в порядке статьи 125 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации» [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: СПС КонсультантПлюс (дата обращения: 12.06.2018 г.).

Рецензенты: Муратова Н.Г. – доктор юридических наук, профессор Казанский Федеральный университет

Адильшаев Э.А. – кандидат юридических наук, доцент Оренбургский ГАУ

УДК: 347.998:347.9

Токтакун кызы Гулнур
ОшМЮИ, Ош
Toktakun kyzu Gulnura
Osh State Law Institute, Osh
gulnura-29@mail.ru

Кыргыздардын сот системасынын укуктук өзгөчөлүктөрү (XIX к. экинчи жарымы - XX к. башы)

Правовые особенности судебной системы кыргызов (вторая половина XIX века-начало XX века)

Legal features of the judicial system of kyrgyzstan (the second half of the XIX century-beginning of the XX century)

Макалада кыргыздардын сот системасына укуктук анализ жүргүзүлөт. Кыргызстан тарыхындагы сот бийлигинде болгон реформалардын өзгөчөлүктөрү каралып, анын ар бир онүгүү этаптары изилденет.

Үрүннүү сөздөр: сот; мамлекеттик бийлик; сот бийлиги; сот адилеттиги; сот өндүрүшү; сот-укуктук мамилелер; сот органдары.

В статье проводится правовой анализ судебной системы кыргызов. Рассматривается особенности реформ судебной власти в истории кыргызов и исследуется каждый этап его развития.

Ключевые слова: суд; государственная власть; судебная власть; правосудие; судопроизводство; судебно-правовые отношения; судебные органы

In this article, a legal analysis of the judicial system of Kyrgyzstan is conducted. The peculiarities of judicial power reforms in the history of Kyrgyzstan are considered and every stage of its development is investigated.

Keywords: the court; state power; judicial power; justice; judicial proceedings; judicial and legal relations; judicial bodies.

Кыргыз Республикасынын сот системасынын түзүлүү, өнүгүү тарыхы мекенибиздин тарыхынын ажыратылгыс бөлүгү болуп саналат. Ал өзүнүн узак тарыхый жолунда абдан чоң тажрыйбага ээ болуп, мамлекеттин есүп-өнүгүшүндөгү эң негиздүү орунду ээлегени талашсыз. Тарыхыбызга кайрылсак, көчмөн кыргыз элинде кыргыз урууларынын ортосунда жана башка сырттагы уруулардын ортолорунда чыккан талаш-тартыштарды үрп-адат жана шарият укуктарынын негиздеринде чечип келишкен.

Биздин көз карашыбызда Кыргызстанда сот реформасын жүргүзүү көпчүлүк деңгээлде өзүбүзгө караганда элдин өзгөчөлүгүн жана анын менталитетин эске албастан чет элдик тажрыйба эске алынат. Сот системасынын негизги принциптери катары укук маданиятынын улантуучулук болуп саналат. Ушуга байланыштуу жүргүзүлүүчү реформанын натыйжалуу фактору катары кыргыз элинин укуктук мурасын колдонуу жана эске алуу, тарых эстеликтерине кайрылуу зарылчылыгы пайда болот.

Бул шартта алып караганда, кыргыздардын адат укугу боюнча сот адилеттиги органы катары эл тарабынан кадыр-барктуу, адилеттүү, чынчыл жана ақылдуу бийлерден бийлер соту кабыл алынып, иш алып барган сот түзүлүшү жана сот өндүрүшүн изилдөө жүргүзүү актуалдуу болуп саналат. Кыргыз элдик макалында айтылгандай: «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок». Заманбап талаптар бизди өткөн замандан алыстатканына карабастан, бий соттордун моралдык этикалык баалуулугун, алардын принциптерин жана жакшы тажрыйбасын азыркы мыйзамдарга ылайык колдонууга мүмкүн болот.

Мындан тышкary, сот түзүлүшүнүн жана сот өндүрүшүнүн актуалдуулугу кадимки кыргыз укугу боюнча изилдөөнүн актуалдуулугу заманбап илимдин эң жөнөкөй укукка кызыгуу менен да өсүүдө. Кадимки кыргыз укугунда коомдук мамилени жөнгө салуу боюнча көп кылымдык тажрыйба чагылдырылат. Мындаай улантуучулук азыркы учурда

айрым аксакалдар соту, медитация жана третей соту сыйктуу кадимки укук институттарынын сакталышы менен да бекемделет. Азыркы учурда качандыр бир кезде кыргыздын сот түзүлүшү жана сот өндүрүшүнүн салтуу түзүлүшүнүн калыптануу өзгөчөлүгүнө тарыхый баа берүү зарыл болуп турат. Азыркы сот реформасын ийгиликтүү жүргүзүүнүн зарыл шарттары тамырланган элдин аң-сезиминдеги эскирген салттарды, баарыдан мурда сот бийлигинде ишке ашыруу таянычы болуп саналат

Кокон хандыгынын тушунда кыргыздар жашаган аймакта жүрүм-турум ченеминин негизги булагы болуп адат укугу эсептелген мезгилде казылар сотун жана шариатты мажбуrlап киргизүү башталган. Сот тутумуна казылар жана мыйзам таануучулар – муфтийлер менен агъялдар кирген. Мамлекет башчысы казыны кызматка дайындал, кызматтан алып, жана аны жоопкерчилике тарта алган. Кыргыздардын сот тутумунун эксплуататордук маңызы менен байыркылыгы укук бузуучуларга карата санкция колдонууда байкалып турат. Биз карап жаткан мезгилдерде соттор катаал жазаларды - өлүм жазасын, абакта кармоо, денеге залал келтирүү, кун, айып – колдонушкан. Санкциялар бийлер жана казылар тарабынан өз каалосуу боюнча аныкталип, кыргыздардын катардагы да, мусулман укугу боюнча да жаза колдонуунун эч кандай баскычы каралган эмес. Кыргыстандын Россиянын тутумуна өз эрки менен киргөнгө чейин сот адилеттиги кыргыздардын патриархалдык-феодалдык жакшылары – бийлер тарабынан жүзөгө ашырылып келген. [1] Бий соттору Түндүк Кыргыстандын бардык аймагында болгон. Ал эми Түштүк Кыргыстандын отурукташкан жана жарым-жартылай отурукташкан аймактарында бий сотторунан сырткары казы соттору болгон [2].

XIXк. экинчи жарымында кыргыздар Россия Империясынын курамына киргенден баштап кыргыздардын соттук түзүлүшү жана соттук өндүрүшү мурунку калыбын сактап кала алган эмес. Башкача айтканда, Россия Империясынын нормаларына туура келген сот системасы калыптанган.

1865-жылы 6-августта Туркестан облусун башкаруудагы убактылуу Жобого ылайык, сот системасы мурунку калыбын жоготуп реформаланган, аны эки этапка бөлүп карасак болот:

Реформанын биринчи этабы 1855-1867-ж.ж. туура келет. Мында адат жана мусулмандык укуктун нормаларына негизделген салттуу сот системасы иштеп турган. Мында соттук функцияны жана администривдик, саясий, чарбалык маселелерди бий жана манаптар аткарып турган.

Реформанын экинчи этабы 1867-жылдан башталат. Туркестан облусун башкаруунун убактылуу Жобосуна ылайык, жаны сот системасы калыптанган башкача айтканда:

- Жалпы мыйзамга негизделип түзүлгөн соттор. Жалпы мыйзамга башкача айтканда, Россия Империясынын мыйзамына негизделип түзүлгөн. Бул соттор сот системасынын эн жогорку инстанциясы болуп, азыркы кездеги биздин Жогорку Сотко тете болгон. Составында орус чиновнектери – уезд башкармалыгы, уезд соту, аскер-соттук комиссиясы жана аскер губернаторунун алкагындагы облустук башкармалык болгон. Алар жер - жерлердеги бийлердин чечимине нааразы болгон тарараптардын иштерин карап чечип беришкен.

- Аскер соттору. Аскер кызматкерлеринин укуктук корголушун, аскер кызматчысынын статусуна ээ жарандардын, ошондой эле аскер кызматчыларынын, аскердик башкаруу органдарынын, аскердик кызматкерлердин аракеттеринен (аракетсиздигинен) жана алар кабыл алган чечимдердин натыйжасында бузулган же талашка түшкөн укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам тарабынан корголуучу таламдарын коргоо боюнча жарандык иштерди кароочу мамлекеттик орган. Аскер соттору аскер кызматчылары, ошондой эле аскерге милдеттүүлөр тарабынан жасалган кылмыш иштерин да караган.

- Элдик соттору. Элдин таламын талашып, элдин кызыкчылыгыны кызмат кылышкан. Эгерде элдик соттун кызматы жакпаса эл аны каалаган учурда алмаштырууга укуктуу болгон. Россия бийлиги кыргыз элине 1867-жылы кабыл алынган Жобого ылайык өзүнүн элинен чыккан сотторго кайрылып маселесин чечүүгө укук берген. Бул элдик сотторду көбүнчө бий жана казы соту деп аташкан.

1867-жылы болуп өткөн съездге байланыштуу казыларга күнөө кылган адамга ар кандай жазанын түрлөрүн колдонууга укук берилген. Мисалы, айып пул төлөөдөн баштап, Сибирге сұргұнға жөнөтүүгө чейин чечим чыгарган. Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен Түркстан администрациясы бир катар реформаларды баштаган. Баардык реформалар 1867-жылы кабыл алынган “Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр - Дарьинской областей” аттуу Жобого жараша жүргүзүлгөн. Түркстан генерал-губернаторлугунун администрациялык түзүмүнүн негизги принциптери:

1) аскердик жана администрациялык бийликтин бөлүнбөгөндүгү жана анын бир колго топтолушу;

2) жергиликтүү калктын саясий мүнөзгө ээ болбогон бардык маселелерин калктын ичинен шайланган ички башкарууга ыйгаруу принциптерине таянган.

Аталган принциптерге ылайык шайлоо системасы киргизилген. Бирок, салттуу казылардын бийлиги өзгөрүүсүз кала берип, шайлоо мезгилинде колониялык бийлик өкүлдөрү өзөрүнө «ынгайлуу адамдарды» шайлап алууга аракеттенишип, казылар империялык бийлике кызмат кыла баштаган.

Революцияга чейинки кыргыздардын салттуу сот системасын изилдеген окумуштуулардын бири С.К.Кожоналиев: “Кыргызстандын түштүк аймактарынын калкынын бий сотунан казы сотуна өтүү процесси XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын баш ченинде башталып, Улуу Октябрь революциясына чейин уланган” – деп жазат [3]. Автордун пикири негизүү деп атоого болот, анткени 1900-жылы Ош уездинин соттук иштери менен кенири таанышкан капитан Давлетшин: “Мурун кыргыздар бийлерге кайрылган, алар муфтийдин катышуусуз эле адат менен шариятты айкалыштыруу менен чечим чыгарышкан. Аз убакыт мурун кыргыздар өзүнө казыларды тандап, жалаң шарият боюнча сот иштерин жүргүзүлө баштаган. Демек, Кокон хандыгынын мезгилинде казылардын соту Фергана чөлкөмүндө үстөмдүк жүргүзү башташы ыктымал. “Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии” аттуу Кокон хандыгы боюнча маалымат берген көлөмдүү макаладагы маалыматка таянсак “хандыктагы жогорку сот бийлиги казыларга таандык” болгон. Бул төбөлдердүр хан өзү билимдүү, тартиптүү адамдардан тандап, ага грамота, мөөр берген. Казылар кенири бийлике ээ болушкан: алар жарандык жана диний тармактагы иштерди чечишкен. Казы-мусулман сотунун өкүлү, хан же бек тарабынан дайындалып, шариатка жараша сот жарайынын жүргүзөт. Статусу боюнча казы имамдан жогору туруп, шаардын же кыштактын диний башчысы болуп келет. Казынын милдеттерине өзүнүн мырзалары аркылуу базардагы таразалардын тактыгын тескөө, граждандык жана кылмыш иштерин кароо, мүлктүк келишимдерди бекитүү, ажырашуу маселелерин кароо, мураскорлор ортосундагы мүлкүтү бөлүштүрүү кирген. Казылар шаарларда, кыштактарда өз кызматын аткарышкан. Чоң шаарларда бир канча казылар дайындалган. Казы-калян да башка соттор сыйктуу эле бек тарабынан дайындалган. Анын карамагында бардык диний, соттук, нотариалдык иштер, ошондой эле окутуучу жайлар болгон. Өтө орчундуу соттук иштерде, юридикалык татаалдашуу мезгилинде бардык казылар жана муфтийлер орток чечим чыгаруу учун бир арага келишкен. Сот ишин жүргүзүү шариятка негизделген. Казы соту иштин алдын ала тергеген эмес, тергөө органдары да болгон эмес. Күнөөлүүнү аныктоодо доогердин алдын ала далили гана башкы ролду ойногон.

1886-жылы Туркестан чөлкөмүн башкаруу Жобосу кабыл алынып, андагы сот системасынын реформаланышы XX к. башына чейин ордун жоготкон эмес. Ошондой эле элдик сот бийлеринин ишмердүүлүгү кенири чагылдырылган. Ал Жобого ылайык, бийлер төмөндөгү критерийлер менен кабыл алынган:

- 25 жаштан ашпаган,
- жергиликтүү адатты толук билген,
- инсандык кадыр-баркы жогору,
- мурун соттолбогон жана башкалар.

Ар кандай соттордун кызмат ордуна 2 талапкерди тандап алышкан. Бийлер жана казылар караган ишине жараша байлык алышкан, ар бир коюлган доонун баасынын ондон бир бөлүгүн өздөрүнө алышкан. Алар 1886-жылдагы Жобонун 244-245 –беренесине ылайық, бир гана жарандык иштер менен алектенген. Ал маселени тараптарды ачык-айкын, оозеки сурак аркылуу чечкен. Ал иштин дөңгөлөнүн жараша тиешелүү чечимди да кабыл алган. Мисалы: эки тарапты элдештирип же болбосо мүлктүк айыптоого кириптер кылган. Бийлер жана казылар сотунан сырткары бейтарап соттор да иштеп турган. Бейтарап соттун билги алкагы дагы тараптардын макулдашуусуна негизделип түзүлгөн. Бейтарап соттордун түзүлүш формасы жана иш - аракеттери тараптардын алардын ишин маңызы боюнча карап, чечүүчүү сотко өз эрки менен ишеним көрсөтүү принципине негизделген [4].

XIX кылымдын ортсuna чейин бийлер сотуна даттануулар аз болсо дагы даттануунун болгондугу менен өзгөчөлөнгөндүгүн айтсак болот. Кыргыздардын бийлер сотунан айырмаланып Чечен адат соту даттануу жол-жобосун жана чечимди кайра кароо эмне экенин билген эмес. Милдеттүү жана адилеттүү чыгарылган чечимге макул эмес тараптар коомдун, айылдын, тайпанын жана элдин жалпы сөгүшүнө дуушар болушкан [5].

Россиянын курамына киргендөн кийин кыргыздар талаштарды чечүү үчүн третей ыкмасына дагы кайрылышкан. Ар түрдүү булактарды изилдөө жана анализ кылуу диссертантка третей соту талаштуу иштердеги өз эрки жана биргелешип бийлерди тандаган же сот катары башка жактын чыгарган чечимин даттануу мүмкүнчүлүгүсүз кыйشاосуз аткарууга макул болгондугу жөнүндө тил кат берген тараптардын иштерин аныктоо мүмкүнчүлүгүн берди [6].

Жыйынтыктап айтканда, XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын адат укугу бир катар өзгөрүүгө дуушар болсо да жок болуп кетпегендигин көрсөттү. XX кылымдын 20-жылдарына чейин бийлер соту коомдук турмуштун басымдуу бөлүгүнүн маселелерин карап чечип берсе, кийин убакыттын өтүшү менен, айрыкча Советтик мамлекеттин ишмердүүлүгүндө соттук териштириүүлөрдү ишке ашырган адат укугунун чечнемдерине негизделген бийлер сотунун жок болушна алып келди.

Колдонулган булактардын тизмеси

1. Кожоналиев С.К. «Суд и уголовное право киргизов до Октябрьской революции» [Текст] Фрунзе 1963., 9-бет
2. Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр – Дарьинской областей [Текст] СПб 1867., 21-бет
3. Кожоналиев С.К. Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции» [Текст] Фрунзе 1963., 84-бет
4. Сатыбеков С.С. «Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик укугу» [Текст] Бишкек 2012., 7-бет
5. Сайдумов, Дж. Х. «Чечендердин жана ингуштардын укугу жана сот адилеттиги (XVIII–XX кк.)» [Текст] Грозный 2014., 112-бет
6. Турсунбаева Н.С. «Кыргыздардын адат укугу боюнча сот түзүлүшү жана сот өндүрүшү» [Текст] Бишкек 2018., 54-бет

*Рецензенттер: Кулдышиева Г.К. – доктор юридических наук, профессор ОшГУ
Айтбаева Ж.С. - кандидат юридических наук, доцент ОшГУ*

УДК: 352.075(1-87) (075)

Урматова А.Д., Адамбеков А.Д.
Ж. Баласагын атындағы КҮУ, Бишкек
Urmatova A.D., Adambekov A.D.
J. Balasagyn KNU, Bishkek

Чет өлкөлөрдөгү муниципалдық моделдердин салыштырма - укуктук анализи

Муниципальные модели в зарубежных странах: сравнительно-правовой анализ

Municipal models in foreign countries comparative legal analysis

Макала заманбап чет өлкөлөрдөгү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын конституциялык-укуктук жактан мамлекеттик контролдоо ыкмаларына бекемдөөгө бағытталган. Германиянын, Франциянын жана Италиянын мыйзамдары караган. Жана алардын жалты өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн.

Урунтуу сөздөр: өз алдынча башкаруу; контроль; көзөмөл; борборлоштуруу; децентрализация; мамлекет.

Статья посвящена способам конституционно-правового закрепления государственного контроля за органами местного самоуправления в современных зарубежных странах. Рассмотрено законодательство Германии, Франции и Италии. Выявлены их особенные и общие черты.

Ключевые слова: самоуправление; контроль; надзор; централизация; децентрализация; государство.

The article is devoted to the methods of constitutional and legal consolidation of state control over local governments in modern foreign countries. The legislation of Germany, France and Italy is considered. Their special and common features are revealed.

Keywords: self-government; control; supervision; centralization; decentralization; state.

Ар бир мамлекеттин негизги милдети өз жарандарынын жашоо-турмушу учун ыңгайлуу шарттарды түзүү жана алардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо болуп саналат. Андыктан калктын жашоо сапатын жакшыртуу, аймактарды социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү муниципалдык түзүлүштөрдүн негизинде жүзөгө ашырылат. Анткени жергиликтүү бийликтин негизги милдети, түздөн-түз жергиликтүү маселелерди чечүү болуп эсептелет.

Муниципалдык кызмат - бил жарандардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарындағы шайланма болуп саналбаган, жергиликтүү бюджеттин каражаттарынын эсебинен акы төлөөнүн негизинде жүзөгө ашырылуучу кесиптик иш.

Жергиликтүү кенештердин депутаттарынын, шаарчалардын жана шаарлардын, айыл округдарынын башчыларынын, шаарлардын мэрлеринин жана башка шайлануучу кызматтардагы адамдардын укуктук статусу Кыргыз Республикасында Шайлоо жөнүндө кодексте, "Жергиликтүү кенештердин депутаттарынын статусу жөнүндө", "Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана башка ченемдик укуктук актылары менен жөнгө салынат [1].

Ал эми муниципалдык кызмат - жөнүндөгү түшүнүк Кыргызстанда 2002-жылы Кыргыз Республикасынын "Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө" мыйзамынын жаңы редакциясы кабыл алынышы менен пайда болгон. Ошондой эле муниципалдык кызматты жана анын кызматкерлеринин ишин уюштурууну иретке салуучу тиешелүү мыйзам 2004-жылдын экинчи жарымынан баштап күчүнө кирген.

Өнүккөн өлкөлөрдө элге ар кандай кызматтарды көрсөтүү чөйрөсүндө реформаларды жүргүзүү тажрыйбасы ар кыл программаларды ишке ашыруу менен административдик башкаруунун таасирдүүлүгүн жана иш-аракетин бир топ жогорулатууга боло турганын көрсөтөт. Ушуга байланыштуу мамлекеттик

башкаруудагы реформалардын чет өлкөлүк тажрыйбасын иликтөө, көйгөйлүү маселелерди аныктоо менен Кыргызстандагы мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды көрсөтүү системасын реформалаштыруунун андан аркы багыттарын белгилеп алуу максатка ылайыкту десек болот.

Ошону менен бирге эле Улуу Британиянын муниципалитети конкреттүү пландар жана программалардан турган атайын «максаттарга жетүүнүн стратегиялык тартибин» иштеп чыгышкан. Ал эми Германияда болсо калк арасында мамлекеттик жана муниципалдык кызматтардын көрсөтүлүшүнүн сапаты жөнүндө оң пикирди түзүү үчүн кардарларды коргоо аракетинде атайын токтомдорду колдонуу каралган, анда конфликттик кырдаалдарды чечүү үчүн өзгөчө процедуралар көсулгөн. Ал эми Голландияда «Кайра байланыш кылуу» порталы (Citizenlink) жарандардын мамлекеттин ишмердүүлүгүнө канаттанышынын деңгээли аркылуу элди мамлекеттин жашоосуна аралашууга, коомдук жашоого катышууга чакырууга багытталган.

Адатта чет өлкөлөрдөгү муниципалдык бийлик аппаратын уюштуруунун төмөнкү: *романдык, британдык, германдык, американлык, скандинавдык моделдери бөлүнүп көсүлгөн* [2].

Романдык модель мисалы, Францияда, Италияда колдонула. Бул модель мамлекеттик жергиликтүү башкаруу формаларынын (деконцептрациялоо формаларынын) кеңири пайдаланылышинын карайт. Мисалы, Францияда жергиликтүү жана мамлекеттик башкаруунун функциялары административик-аймактык бирдиктин чектерине бириктирилген. Франциядагы облустар, департаменттер, округдар, кантондор, коммуналар жергиликтүү иштердин алкагында чечилген административик-аймактык бирдиктер болуп саналат. Коммуна алгачкы аймактык бирдик болуп эсептелет. Коммуналардын жогорку органы жашыруун тең жана тике түрдө өткөрүлгөн жалпы шайлоо укугунун негизинде алты жылга шайланган муниципалдык кеңеш болуп саналат. Коммуналардын мэри кеңештин мүчөлөрүнүн ичинен муниципалдык кеңеш тарабынан шайланат, бирок алардын алдында жоопкерчилик тартпайт. Мэр жана анын орун басарларынын жыйындысы, коммуналардын аткаруу органы – муниципалитетти түзүшөт. Мэр бир эле учурда ошол эле коммуналардагы аткаруу бийлигинин башчысы жана борбордук бийлик өкүлү болуп саналат. Муниципалдык кеңеш: жергиликтүү бюджетти бекитет, муниципалдык кызматын түзөт, коммуналардын мүлкүн башкарат жана коммуналардын мүлкүн жөнгө салат. Муниципалдык кеңеш өзүнүн ыйгарым укуктарын мэрge, мамлекетке же болбосо элге берүүгө укугу жок.

Башкаруунун *британдык моделиндеги* өлкөлөр Улуу Британия, Ирландия, Жаңы Зеландия болуп саналат. Көрсөтүлгөн мамлекеттерде бирдиктүү коомдук башкаруу болот. Улуу Британиядагы негизги аймактар графтык жана округдук болуп саналат. Англия, Шотландии, Уэльса жана Түндүк Ирландия аймактарындагы жергиликтүү башкаруу административик-аймактык бөлүү жана жергиликтүү бийликтин ыйгарым укуктарынын критерийлери боюнча айырмаланган ар бир регион үчүн өзүнчө мыйзамдар менен жөнгө салынат [2].

Ошондой эле, башкаруунун *британдык модельндеги* өлкөлөрдө негизги функцияларды кеңештер ишке ашырат. Ал эми шаарлардын мэрлери көрсөтүлгөн кызмат ордун номиналдык түрдө гана ээлейт. Ошону менен катар кеңештер жергиликтүү башкарууну жүзөгө ашыруу менен катар эле мамлекеттик бийлик органдарына кирет.

Германдык модель Германдык Федеративдүү Республикасында, Австрия Республикасында, Бельгия Королдугунда, Нидерландык Королдугунда иштейт. Коочо жергиликтүү өз алдынча башкаруунун базалык бирдиги болуп саналат жана немистердин бардык жерлеринде бар болгон. Коомчону шаар, бир нече кыштактар, бир

нече конуштар түзүшү мүмкүн. Германиядагы жергиліктүү өз алдынча башкаруу жалпы түрдө мамлекеттік милдеттер жүктөлгөн муниципалдык бийлик органдарын аткарышы катары берилет, бирок ошол эле учурда өз жоопкерчилигинин астында болгон.

Германияда муниципалдык бийлиktи деңгээлинде уюштуруу төмөнкүдөй моделдерге бөлүнөт.

Магистрат модели, мында кеңеш жалпы добуш берүү аркылуу шайланат. Кеңештин курамынан анын төрагасы тандалат. Ошондой эле кеңеш коллегиалдык аткаруу органы – магистратка добуш берүү жолу менен түзүлөт. Магистратты бургомистр жетектейт.

Кийинки модель шарттуу түрдө *кеңештин түндүк германдык системасы* деп аталат. Бул моделдин кеңеши өз жамаатынын курамынан бургомистрди же обер-бургомистрди шайлашат. Ошондой эле кеңеш ректорду же жамааттын шаардык директорун дайындайт. Директор жеке өзү администрацияга жетекчилик жана кеңештин чечимин даярдайт, аны аткарат. Кеңеш директорго каршылык кылууга жана анын чечимин жокко чыгарууга укуктуу.

Бургомистр модели дээрлик түрдө французстук коммунанын уюштуруулушун көчүрмөлөйт. Кеңеш өз курамынан бургомистрди шайлайт. Бургомистр бир эле убакта кеңешинин төрагасы жана жамааттын аткаруу бийлигинин башчысы болуп саналат. Ошондой эле кеңеш администрациянын жамаатына жетекчилик кылган, кеңештин чечими даярдаган управаны түзөт.

Түштүк германдык модели бургомистр эл тарабынан жалпы шайлоо укугу менен шайланышын мунөздөйт. Шайланган бургомистраткаруу бийлик башчысынын жана кеңештин төрагасынын функцияларын бирге алып барат. Ошондой эле кеңеш өз кезегинде, коллегиалдык органды түзөт, ал аткаруу ишмердүүлүгүн уюштуруу маселесин аткарған бургомистрге баш ийет.

Америкалык модель АКШда, Канадада, Австралияда колдонулат. Көрсөтүлгөн мамлекеттердеги жергиліктүү башкаруу администрациялык-аймактык бирдик чектеринде ишке ашырылат. Булар Таковыми, шаарында, бороуда, вилиджде, тауншиптерде болушу мүмкүн графствада. Графство - кыйла ири администрациялык-аймактык бирдик болуп эсептелет.

Ал эми муниципалдык башкаруу АКШда конкреттүү штатынын бийлик ыктыярына көз каранды болуп саналат. Бийликтин ар бир штаты өз алдынча муниципалдык башкаруу укуктук жана уюштуруучулук алкагында аныкталат. Белгилей кетчү нерсе АКШдагы өkmөттүн тармактары болуп саналган штатка тиешелүү көптөгөн шаарлар ездөрүнүн өkmөтүнүн түзүүгө укуктуу.

Пайдаланылган булактардын титзмеси

1. Муниципалдык кызмат жөнүндө» КРнын Мыйзамы, 2004-жылдын 21-августу N 165
2. Евдокимов В. Б., Старцев Я. Ю. Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты. М., 2001. С. 50–53; Муниципальное право: учебник / под ред. А. Н. Костюкова. М., 2011. С. 734–761.
3. Административное право зарубежных стран / Под. ред. А.Н. Козырина и М.А. Штатиной. — М.: Спарк, 2003.

Рецензенты: Омукеева Н.А. – кандидат юридических наук, доцент КГЮА

Джакупбеков М.З. – кандидат юридических наук, адвокат ИП “Джакупбеков М.З.”

Тарыхый көз караш

Абдылбары уулу Дабыт
Кытай Борбордук улуттар
университетинин докторантасы
Бээжин, dabyt91@gmail.com

«А-Чун чыныгы тарыхы» повестинин чет тилдерге көтурүшү жана анын дүйнөлүк адабияттагы орду

Перевод повести «Подлинная история А-кью» и ее место в мировой литературе

**The transliteration of "The true story of Ah Q" and its position in the history of
world literature**

Макалада Кытай заманбап адабиятынын көч башы эсептелген Лу Шүндүн «A-Чун чыныгы тарыхы» повестинин алгач жарыяланышы, чет тилдерге көтурүп басмадан чыгышы тууралуу даректүү маалыматтар берилип, аталган повестин кытай адабияттындагы жана дүйнөлүк адабияттагы орду тууралуу илимий көз караштар баяндалат.

Үрүннүү сөздөр: «A-Чун чыныгы тарыхы»; Лу Шун; көтөрмө; дүйнөлүк адабият

В статье презентована повесть «Подлинная история А-кью» Лу Шуна, считающегося ведущим писателем современной китайской литературы. Повесть была напечатана на иностранных языках и нашла своё место как в китайской литературе, так и в мировой.

Ключевые слова: «Подлинная история А-кью»; Лу Син; перевод; мировая литература

This paper mainly introduces the first publication of the novel "The True Story of Ah Q", one of the founders of modern Chinese literature, and the translation into a foreign language and publication. It also discussing the status of "The True Story of Ah Q" in the history of modern Chinese literature and the history of world literature.

Keywords: "The True Story of Ah Q"; Lu Xun; translation; world literature

Кытай заманбап адабиятынын көч башы эсептелген Лу Шүндүн (鲁迅) «А-Чун чыныгы тарыхы» (Кытайча атальшы «阿Q正传») повести кытай заманбап адабияттындагы эң алгачкы повесть катары жалпы окурумандардын чойрөсүнө кенири таанымал. Чыгарманын айрым үзүндүлөрү Кытайда орто мектептердин «Тил-адабият» окуу китечтерине киргизилген. 2012-жылы Бейжиндеги Кытай Хуабао басмасынан жарык көргөн «Лу Шүн чыгармаларынын толук жыйнагын» түзүүчү комиссиянын атынан жазылган «Басмадан чыгаруу боюнча түшүнүк» деген темадагы баш сезүнде Лу Шүндүн чыгармалары тууралуу кеп козгоп, «А-Чун чыныгы тарыхы» тууралуу “1921-жылы декабрь айында жарык көргөн бул повесть кытай заманбап адабиятынын тарыхындагы өлбөс чыгарма” деп жазылган [1]. Чыгарманын жарык көргөн мезгили жана жарыялаган басма сөз тууралуу маалыматтар абдан так берилгенине карап да аталган чыгарманын жаңы кытай адабияттында ээлеген салмагын билсе болот. Бул чыгарма «Нур гезитинин» кошумча бетинде жума сайын же ар эки жумада бир бөлүктөн жарык көрүп отуруп, 1921-жылы декабрдын 4-күнүнөн 1922-жылы февралдын 2-күндөрүнө чейинки болгон аралыкта толугу менен жарык көргөн. Автор бир гана ушул чыгармасын “Ба Рын” деген адабий ат менен жарыялаган [2].

А бирок улуу таланттын бул чыгармасы ошол кездеги кытай коому тарабынан дароо эле кабыл алына койгон эмес. Бийликтегилер өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн карапайым элдин башын маң кылып, калемгерлер чыгармачылыкта эски адабий тилдин тушоосунан чыга албай турган кыйчалыш учурда Лу Шүндүн бул чыгармасы коомчулук үчүн “ачык асманда капыстан пайда болгон чагылган отундай” туюлган эле. Ошол кездеги кытай коомунун феодалдык, эскиринген, эки жүздүү саясатынын бетин ачып, эски кытай букараларынын жашоо-тиричилигин жана алардын алапайын таппай турган деңдароо абалын таасын көрсөтүп берген бул чыгарма кытай адабияттында кадимкидей чуу козгоп, талкуунун өзөгүнө ерт койгон.

Белгилүү француз жазуучусу, Нобель сыйлыгынын лауреаты Ромен Роллан 1926-жылы кытайлык бир калемгерге жазған катында бул повесть тууралуу мындай пикир айткан:“Бул чындыгында иронияга бай реализм искуствосунун мыкты үлгүсү. Байкүш А-Чунун образы окурумандын эсинде көпкө чейин жашайт” - деп таасын белгилеген [3]. Лу Шүндүн көркөм

чыгармачылыгынын бийик чокусу эсептелген бул повесть жарык көрүп бир канча жылдан кийин бир топ чет тилдерге которула баштаган. Аталган повесттин англис тилине которулуу абалы тууралуу белгилүү илимпоз Гы Баочуан мындай пикирин билдирет: “Менин көп жылдык иликтөөмө негизделгенде, «А-Qнун чыныгы тарыхынын» эң алгачкы англ исче кормосу АКШнын Нью-Джерси штатынын Атлантика шаарында туулган кытай тектүү Джорж Кин Лэнг жагынан иштөлген. Ал 1925-жылдын апрель айында эле Лу Шүн менен кат алышип, англ исче кормону көрүп берүүнү өтүнгөн. Кормо «The True Story of Ah Q» аталаш менен 1926жылы Шанхайдагы Соода басмаканасынан жарык көргөн. Кийин 1927-, 1929- жана 1933-жылдары да кайрадан басылган. Лу Шүн болсо кичи пейилдик менен: “Англ исче кормо абдан так которулса керек, тилекке каршы мен англ исче билбегеним үчүн бул тууралуу сөз айта албаймын” деген экен. Иш жүзүндө Лу Шүн англ исчени мыкты билген, а болбосо англ исче кормодогу эки жерден кеткен мүчүлүштүктүү көрсөтө алмак беле [4].” Чыгарма француз тилине болсо 1925-жылы Франциянын Лион шаарында билим алып жүргөн Жиң Йинийү аттуу студен жагынан которулган.

«А-Qнун чыныгы тарыхы» япон тилине эң алгач Иноуе Куренай жагынан которулуп, 1928-жылы «Шанхай күнүмдүк жаңылыктары» гезитинде жарыяланган. Кийинки жылы «Кытайлык дөөдүр көнтөрүшчүнүн тарыхы» аталашта Японияда жарык көрчү «Адабий маектер» журналына басылган жана ошондон кийин бул кормо Лу Шүндүн япон тилинде басмадан чыккан бир топ жыйнактарына киргизилген. Бирок Лу Шүн Иноуе Куренайдын кормосун жактырган эмес. Бул тууралуу Лу Шүн 1927-жылы Гуанжоу шаарында Япония бирикме агенттигинин журналисти Ямагами Сеинин интервьюсун кабылдаганда: “Биричиден, Иноуе Куренай экеөбүз эки башка жолдогу адамдарбыз; экинчиден, кормодо мүчүлүштүк көп” деп айтып, «А-Qнун чыныгы тарыхынын» япон тилиндеги мыкты кормосун күтөрүн билдирген. Ямагами Сеи бул сөздү уккандан кийин аталаш чыгарманы япон тилине өзү которууга киришип, 1931-жылы Шанхайда аяктагандан кийин Лу Шүн кормону “текшерип”, 85 шилтеме жазып берген. Арадан жарым кылымча убакыт өтүп, 1975-жылга келгенде гана Ямагами Сеинин аялы Лу Шүндүн каттарын жана жазган шилтемелердин кол жазмаларын коомчулукка жарыялап, Японияга Лу Шүн боюнча эң жаны архивдик ачылып алып келген.

1928-жылы Тонжи университетинде сабак берип жүргөн Лиао Чунжүн «А-Qнун чыныгы тарыхын» немис тилине которуп, германиялык мугалим аркылуу Германияга жиберген. Бирок басмадан чыккан чыкпаганы белгисиз бойдон жүрүп өткөн кылымдын 50-жылдарында гана окурумдар менен жүз көрүшкөнү айтылган.

«А-Qнун чыныгы тарыхы» 1930-жылы Жон Шианмин мырза жагынан «La Vera Historio de Ah Q» деген аталаш менен дүйнө тилине которулса, 1936-жылы чехиялык белгилүү кытай таануучу, доктор Ж. Пруsek жагынан чех тилине которулуп, Лу Шүн жазган «Чех тилиндеги кормосуна киришүү» менен кийинки жылы «Pravdivy Pribeh o Ah Q» аталашында жарык көргөн. Тилекке каршы, Лу Шүн бул китетти көрбөй калган.

Лу Шүн каза болгондон кийин да анын «А-Qнун чыныгы тарыхы» повести көптөгөн чет тилдерге которулуп жарык көргөн. 20-кылымдын 50-жылдарынан баштап кытайда аталаш повесттин англ исче, французча, немисче, испанча, арабча, корейче, дүйнө тилинде кормолору басмадан чыкса, Азиядагы монгул, непаль, вьетнам, мианмао, инденозий, инди, орду, бангладеш ж.б.у.с бир топ тилдерге которулуп өз окурумдарын тапкан. Аталган чыгарма Азияга жайгашкан тилдердин катарында мына кыргыз тилине да которулду. Аны ф.и.д., проф. У. Б. Култаева орус тилинен корморон. Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сицирген ишмер, таланттуу инсан Э.Турсунов: “Көркөм кормо – көркөм өнөр. Бул өнөргө колунан көөрү төгүлгөн чоң зергер керек. Эгер өнөр болбосо, өнөр катары өз вазыйпасын аткарбаса, улуттар башка улуттардын адабиятынан кабар албас эле, адабияттын бүтүндөй доору менен, анын эң күчтүү, эң алдыңкы өкулдөрү менен, алардын артыкчылыгы менен таанышпас эле [5].” деп белгилегендей, дүйнөлүк чыгарма болуп эсептелген «А-Qнун чыныгы тарыхы» кыргыз окурумдары үчүн адабий жаңылык катары кыбал алынат деген бекем ишенимдебиз.

Лу Шүндүн дээрлик бардык чыгармалары орус тилине которулган. Өзгөчө, анын орус адабияты менен болгон байланышы чыгармаларына болгон орус адабий коомчулугунун кызыгуусун жаратканын байкоо кыйын эмес. Анткени Лу Шүн орус тилин билген, орус классиктеринин чыгармаларын кытай тилине которуп жарыялап турган. Ал эми Лу Шүндүн чыгармаларына алгач көнүл бурган орус окумуштуусу Б. А. Васильев болуп эсептелет.

Ишенимдүү маалыматтарга негизделгенде, «А-Qнун чыныгы тарыхын» орус кытай таануучулардын ичинен эң алгачкылардан болуп белгилүү илимпаз Б. А. Васильев орус тилине которуп жарыкка чыгарган. Чыгарма эң кеч болгондо 1925-жылдын 4-июлунда которулуп бүтүп [6], 1929-жылга келгенде гана Б. А. Васильевдин түзүүсү менен Лу Шүндүн тандалган прозалык чыгармаларынан турган «А-Qнун чыныгы тарыхы» аттуу китеп Ленинграддагы «Толкун» басмасынан 191 бет менен жарык көргөн [7]. Чыгарманын орусча котормосуна Лу Шүн өзү баш сөз жазып берген.

Жалпыга белгилүү болгондой «А-Qнун чыныгы тарыхы» повести дүйнө адабиятында абдан салмактуу орунду ээлейт. Аталган повесть тууралуу дүйнөдөгү көптөгөн энциклопедиялык китептерден маалымат алса болот. Анын бир мисалы катары биз 1979-жылы жарык көргөн «Encyclopaedia Britannica, Micropaedia» талыштагы энциклопедиялык жыйнакта: ««А-Qнун чыныгы тарыхы» – Лу Шүн чыгармаларынын шедеври. Юмор жана боор оруттуу менен коштолгон бул чыгарма эски түзүлмөнүй айкын түрдө четке каккан; аталган чыгарманын кытай жаңы доор адабиятына алып келген “А-Кизм” сөзү аркылуу ошол учурдагы кытай коомундагы “руханий жеништин” сыңар жактылуулугун жана туура эмес жактарын даана көрсөтүп берген [8].»

«А-Qнун чыныгы тарыхы» повести тууралуу Лу Шүн өзү төмөнкүдөй пикирин билдириген эле: «A-Q Кытайдын ичи-тышына дээрлик таанымал каарман болуп калды. Анын мынчалык таанылышинын өзүнчө мааниси бар. A-Qнун образы аркылуу элдин мүнөзүндөгү кемчиликтөр келекеленди. Элдин мүнөзүндөгү мындей чабаалдык канча узакка чейин жашаса, A-Q да ошого чейин жашай берет. А бирок адамдар A-Qну жок кылам деп эле жок кыла алыши мүмкүн эмес, анткени алар оболу реалдыктын коомдук мүнөзгө ээ болуп жатканын таанып жетиши керек.

A-Q кытай коомундагы гана адамдардын мүнөзүндөгү чабаалдыкка өкүлдүк кылбастан, керек болсо дүйөлүк маанидеги улуттук мүнөздөгү чабалдыкты көрсөтүп берди. Өзгөчө, айыл-кыштактарда же болбосо эзилген улуттардын мүнөзүнөн A-Qну тапса болот. Мына ушундай болгону үчүн «А-Qнун чыныгы тарыхы» орус тилине которулуп, орус окурмандарына тарайын деп жаткан учурда айрым орус окумуштуулары “бизде да A-Qлар жайнап жатпайбы” деген эле.”

Демек, Лу Шүн A-Qнун образы аркылуу жалпы адамзатка мүнөздүү типтүү каарманды жаратты. Муну биз жогорку абзацтардагы автордун өз сөзүн бетке кармап туруп өз оюбузду жүйөлүү деп айтар элек.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. 鲁迅. 鲁迅作品全集. 杂文集.–北京：中国画报出版社，2012.11,第1页；(«Лу Шүн чыгармаларынын толук жыйнагы»)
2. Лу Шүн. Лу Шүндүн чыгармаларынан тандалма: кыргыз тилинде / которгондор: Токун Турду, Мамбеттурсын Өмүржан. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2016. 11. 105-б.
3. 戈宝权.《阿Q正传》的世界意义[J].徐州师范学院学报,1981(03):16-23. 第16页；(«A-Qнун чыныгы тарыхы чыгармасынын дүйнөлүк мааниси»)
4. 戈宝权.《阿Q正传》的世界意义[J].徐州师范学院学报,1981(03):16-23, 第18页 («A-Qнун чыныгы тарыхы чыгармасынын дүйнөлүк мааниси»);
5. Турсунов Э. Чон өнөргө – чон зергер. Жолиддин Руминин Дил сырьы аттуу китебине жазылган баш сөз. /которгон Кубанычбек Басылбеков. – Б.: «Учкун», 2000.3-б.
6. 彭龄,章谊.曹靖华与《阿Q正传》俄译者王希礼[J].上海鲁迅研究,2011(04):159-175.第171页 («Сао Жинхуа жана «А-Qнун чыныгы таарыхын» орус тилине которгон Б. А. Васильев»);
7. 余晓玲.鲁迅小说俄译研究述略[J].俄罗斯文艺,2016(01):38-47, 第39页；(«Лу Шүндүн прозалык чыгармаларынын орус тилине маселелерине аялдаганда»);
8. 戈宝权.《阿Q正传》的世界意义[J].徐州师范学院学报,1981(03):16-23, 第22, 23页 («A-Qнун чыныгы тарыхы чыгармасынын дүйнөлүк мааниси»);

Сведения об авторах

Авторлор жөнүндө маалымат

Information about authors

Адамбеков Азамат Доктурбекович - Ж.Баласагын атындагы КУУнун юридикалык факультетинин магистранты

Абдылбары уулу Даыт – Кытай борбордук улуттар университетинин докторанты

Акматбекова Жанара Адылбековна – филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы КУУнун Журналистика факультетинин доценти

Акылбекова Айдай Акылбековна - Ж. Баласагын атындагы КУУнун социология жана социалдык иштер кафедрасынын аспиранты

Алиева Кулуйна Мукашовна – доктор философских наук, профессор кафедры Философии РХТУ им. Д.И. Менделеева, Москва

Асилов Элдияр Абдумомунович – Ж. Баласагын атындагы КУУнун Юридикалык факультетинин магистранты

Байзакова Нурзат Койчукеевна – Ж. Баласагын атындагы КУУнун Тележурналистика кафедрасынын улук окутуучусу

Bashirova Takhtykhhan Tursunovna - student of the Kyrgyz-European Faculty of the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

Беделбаева Айнурда Замирбековна - старший преподаватель кафедры Социологии и социальной работы КНУ им. Ж. Баласагына

Bokoeva Aikerim Kanybekovna - Lecturer, Department of Business and Management, J. Balasagyn KNU

Галиева Зайраш Идрисовна – доктор исторических наук, профессор факультета Истории и регионоведения КНУ им. Ж. Баласагына

Гудимова Альбина Николаевна – кандидат педагогических наук, профессор Педагогического факультета КНУ им. Ж. Баласагына

Есенкулова Ирина Арстанбековна – кандидат экономических наук, доцент кафедры Финансы КНУ им. Ж. Баласагына

Ибраев Саматбек Кулukeевич – «Саякбай манасчы» эл аралык коомдук фондуунун президенти

Илиязова Аида Тоюнбаевна – старший преподаватель КГЮА

Имазов Мухаме Хусезович – доктор филологических наук, профессор НАН КР

Исаева Жаңыл Койчубековна - старший преподаватель БГУ им. Х.Карасаева

Imanbekov Ulan Talapkerovich – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Faculty of Social Sciences and Humanities of the J Balasagyn KNU

Канатбеков Улан Канатбекович - магистрант Экономического факультета КНУ им Ж.Баласагына

Качкынова Аида Турдубековна – старший преподаватель кафедры Философии, теории и истории культуры КНУ им. Ж. Баласагына

Кулуева Сейдана Сатаровна – преподаватель кафедры Филологии и социально-экономического образования КНУ им. Ж. Баласагына

Курамаева Наргиза Ормошибековна – ведущий специалист Юридического факультета КНУ им. Ж.Баласагына

Курманалиева Зульфия Амирузаковна – преподаватель Таразского инновационно-гуманитарного университета РК

Лабутин Богдан Сергеевич – бакалавриат КГТУ им. И. Рazzакова

Лукомская Анастасия Сергеевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры Уголовного процесса и правоохранительной деятельности ФГБОУ ВО Удмуртского государственного университета РФ

Матаева Айзада Эсенбековна – Ж. Баласагын атындағы КУУнун Журналистика факультетинин оқытуучусы

Молдогазиева Аида Курманбековна – Ж. Баласагын атындағы КУУнун Юридикалық факультетинин магистранты

Рыспаева Гулзат Сыдықбековна – старший преподаватель кафедры Уголовного процесса и судебной экспертизы КНУ им Ж. Баласагына

Рыспаева Нази Сыдықбековна – экономика илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындағы КУУнун Анализ жана аудит кафедрасынын доценті

Салмортекесова Рита Бобуевна – социология илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындағы КУУнун Социология жана социалдық иштер кафедрасынын профессоры

Султанова Гулнара Кировна - старший преподаватель КГЮА

Сыдыков Азамат Бейшенбекович – преподаватель кафедры Экономики КНУ им. Ж.Баласагына

Сыдыкова Махабат Бейшенбековна - старший преподаватель кафедры Программная инженерия и инновационные технологии КНУим. Ж. Баласагына

Татьянина Лариса Геннадьевна – доктор юридических наук, профессор кафедры Уголовного процесса и правоохранительной деятельности ФГБОУ ВО Удмуртского государственного университета РФ

Токтакун кызы Гулнура – Ош Мамлекеттик Юридикалық Институтунун Жарандық укук жана процесс кафедрасынын оқутуучусы

Урматова Айнурда Дүйшөевна – Ж.Баласагын атындағы КУУнун Юридикалық факультетинин доценті

Элтузерова Гулзина Жаныкуловна – старший преподаватель Межфакультетской кафедры госязыка КНУ им. Ж. Баласагына

Якупова Назгуль Медеркуловна – старший преподаватель кафедры Экономика и финансы КГТУ им. И. Рazzакова

Вестник КНУ им Ж.Баласагына
2018 / 3 (95)

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской Республики.
Свидетельство о регистрации №1530 от 15.05.09.

Материалы, публикуемые в журнале “Вестник КНУ им. Ж.Баласагына”, не обязательно
отражают точку зрения редакции.

Адрес редакции:
720033, Кыргызская Республика,
г. Бишкек,
ул. Фрунзе, 547
ИИН: 01409199310050
ОКПО:02168992
E-mail: vestnik@university.kg

Компьютерная верстка и дизайн: Панасюк Э. А., Казыбекова Д. Э.
Формат А4, Офсетная печать. Бумага офсетная.
Усл.п.л. 12,5. Тираж 200 экз.

Подписано в печать 19.11.2018.

Отпечатано в типографии «ОсОО UColor» Зак. № 2
Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Орzbekова, 2.
тел.: +996 312 31 49 05

